TEADUSMÕTE EESTIS (V)

HUMANITAARTEADUSED

TALLINN 2009

Artiklite kogumik on pühendatud
EV Haridus- ja teadusministeeriumi riiklike programmide
“Eesti keel ja rahvuskultuur” ning “Eesti keel ja rahvuslik mälu”
kümnele tegevusaastale (1999–2008)

TEADUSMÕTE EESTIS (V)

HUMANITAARTEADUSED

Jaan Ross, Arvo Krikmann (vastutavad toimetajad)

Helle-Liis Help, Siiri Jakobson, Galina Varlamova

ISSN 1736-5015
ISBN 978-9949-18-810-9

© EESTI TEADUSTE AKADEEMIA

Facta non solum verba

Sarjast TEADUSMÕTE EESTIS on ilmunud

2002	TEHNIKATEADUSED
2005	ARSTITEADUS
2006	TÄPPISTEADUSED
2007	TEHNIKATEADUSED (II)

SISUKORD

EESSÕNA ASEMEL
KOMMENTAARE HUMANITAARTEADUSLIKE RIIKLIKE PROGRAMMIDE KOHTA AASTATEL 1999–2008
Jaan Ross 7
PROGRAMM JULGUSTAS KOOSTÖÖLE JA DIALOOGILE
Krista Aru 11
ETNOLINGVISTILINE JÄTKUSUUTLIKKUS JA SEDA MÕJUTAVAD TEGURID
Martin Ehala 19
ARVUTIPÕHISEST KEELEÕPPEST
Maarika Teral, Sirje Rammo, Birute Klaas 35
EESTI–X-KEELE SÕNASTIK LEKSIKOGRAAFI TÖÖKESKKONNAS
Ülle Viks, Andres Loopmann 43
KÕNESÜNTEES KUI KEELE ISEÄRALIK VÕLU
Meelis Mihkla. 55
KEELETEADUSE TERMINITE KUJUNEMISTEELT
Tiiu Erelt, Mati Erelt 63
PEIPSI LÄÄNERANNIKU KEELEAREAALIST
Irina Külmoja 71
HOBUSEVARUSTUSE SÜMBOOLSEST TÄHENDUSEST HAUAPANUSENA*
Valter Lang 77
VASTUPANUNARRATIIV KUI RAHVUSLIK TUNNISTUS JAAN KROSSI "PAIGALLENNUS"
Eneken Laanes 93
NAISED JA SÕDA EESTI NAISTE MÄLESTUSTES JA KIRJANDUSES
Rutt Hinrikus. 107
KUIDAS SAI TEOKS RIIKLIK PROGRAMM "EESTI KEEL JA RAHVUSKULTUUR"
(KRONOLOOGIAT JA MEENUTUSI)
Arvo Krikmann. 119
AUTORITEST 126
RIIKLIK PROGRAMM "EESTI KEEL JA RAHVUSKULTUUR" AASTATEKS 1999—2003. 128
RIIKLIK PROGRAMM "EESTI KEEL JA RAHVUSLIK MÄLU (2004–2008)". 135

EESSÕNA ASEMEL
KOMMENTAARE HUMANITAARTEADUSLIKE RIIKLIKE PROGRAMMIDE KOHTA AASTATEL 1999–2008

Jaan Ross

Loodus- ja täppisteadustes avaldatakse teaduslikke töid reeglina võõrkeeltes. Kui neilt aladelt ilmub eestikeelne artiklite kogumik, on selle üheks eesmärgiks tavaliselt pakkuda emakeelsele lugejale ülevaadet vastava teadusharu hetkeseisust ning tähtsamatest uurimistöös saavutatud tulemustest. Humanitaarteadustes pole sarnase ülevaatekogumiku koostamise vajadus nii terav, sest siin on töökeeleks üldjuhul eesti keel ning publitseerimiseks leidub sobivamaid väljaandeid, kui seda on kitsama erialase fookuseta mitteregulaarselt ilmuv koguteos. Ka on laiem avalikkus humanitaarteadusliku uurimistööga enamasti paremini tuttav kui loodus- ja täppisteadustes.

Seetõttu ei ole toimetajad käesoleva raamatu koostamisel seadnud eesmärgiks anda ülevaadet eesti humanitaarteadustest tervikuna. Teie käes oleva nn sinise *humaniora* teljeks valisime viimastel aastatel EV haridus- ja teadusministeeriumi haldusalas täidetud ja humanitaarteadusliku arendustegevuse vajadusi katnud kaks riiklikku programmi "Eesti keel ja rahvuskultuur" (1999−2003) ning "Eesti keel ja rahvuslik mälu" (2004−2008). Allakirjutanu on kümne aasta vältel tegutsenud nimetatud programmide juhtkomitee esimehena[1]. Rahvuskultuuri programmi juhtkomitee teisteks liikmeteks on olnud Mati Erelt (TÜ), Kaalu Kirme (TLÜ), Arvo Krikmann (Eesti Kirjandusmuuseum), Valter Lang (TÜ), Margit Langemets (Eesti Keele Instituut), Maie Toimet (HTM), Jaan Undusk (Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus), tema asemel lühemat aega Mart Velsker (TÜ) ja – kultuuriministeeriumi esindajatena – Mall Kaevats, Ülle Reimets või Tiiu Valm. Mälu programmi juhtkomitee liikmeteks on olnud Arvo Krikmann, Krista Ojasaar (kultuuriministeerium), Hille Pajupuu (Eesti Keele Instituut), Tõnu Tender (HTM), Marju Torp-Kõivupuu (TLÜ), Kadri Vider (HTM) ja Haldur Õim (TÜ). Siinkohal avaneb sobiv juhus tänada kõiki asjaosalisi aastatepikkuse kohusetundliku ja konstruktiivse koostöö eest. Ülevaatlikkuse huvides märgime, et alates 2009. aastast on nimetatud riiklike programmide jätkuna käivitunud järgmiseks viieks aastaks samalaadne kolmas programm "Eesti keel ja kultuurimälu", mille juhtkomitee eesotsas on professor Renate Pajusalu (TÜ).

Rahvatarkusest lähtudes hinnatakse kassi selle järgi, kuidas ta hiiri püüab. Siit tulenevalt oleks põhjust teha katset allpool põgusalt vaagida, millised on olnud haridus- ja teadusministeeriumi hallatavate humanitaarteaduslike riiklike programmide käsutuses olnud rahalised vahendid ning kuidas nende vahendite maht on kümne tegevusaasta vältel muutunud. Niisugune hinnang loodetavasti aitab lugejal mõista, kas ja kui suurel määral on Eestis selle aja jooksul osatud humanitaarteaduste vajadusi mõista ja väärtustada.

Juuresoleval joonisel on programmide eelarve dünaamikat aastatel 1999−2008 püütud iseloomustada kahe kõveraga. Pideva joonega on kujutatud igal aastal riigieelarve seaduse alusel programmi jaoks eraldatud raha hulk (miljonites kroonides). Punktiir-

[1] Programmide saamisloo ja algusaastate tegevuse kohta vt: Ross, J. 2002. Humanitaarsete teaduskogude rahastamisest viimasel aastakümnel. – Humanitaarsed teaduskogud. Eesti Teaduste Akadeemia seminari materjalid. Tallinn: Eesti TA, 15–18, samuti akadeemik Arvo Krikmanni kirjutist käesolevas väljaandes.

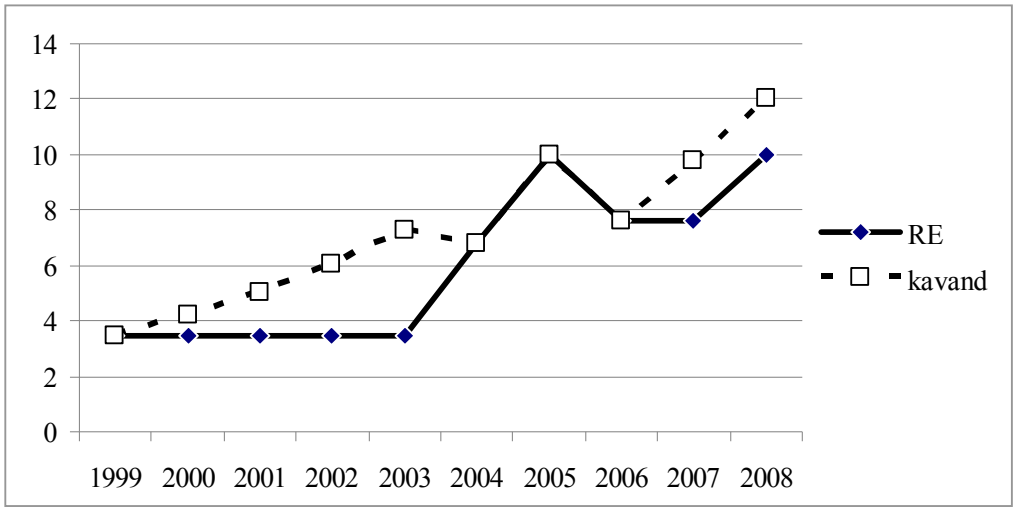

Joonis 1.
Riiklike programmide "Eesti keel ja rahvuskultuur" ning "Eesti keel ja rahvuslik mälu" finantseerimise kavandatud (punktiir) ja tegelik (pidev joon) maht aastatel 1999−2008 miljonites kroonides.

joonega on kujutatud programmi seletuskirjas igaks aastaks kavandatud raha hulk, nii nagu selle – kahe viieaastase tsüklina – on kinnitanud Vabariigi Valitsus oma korraldustega vastavalt 1998. ja 2003. aasta lõpus.

Nagu teinekord võib juhtuda, peegeldavad arvud küll tegelikkust, ent sealjuures mitte kogu tõde. Peamine märkus, mis esitatud joonise kohta tuleb teha, puudutab asjaolu, et kui rahvuskultuuri programmi esimesel tegevusaastal (1999) kaeti selle vahenditest ka teaduslike kogude ning keeletehnoloogilise arendustöö vajadusi, siis hiljem tekkisid vastavaks otstarbeks eraldi riiklikud programmid ning rahvuskultuuri programm kaks korda otsekui pooldus. Esimene pooldumine leidis aset 2004. aastal, mil akadeemik Dmitri Kaljo juhtimisel alustas tööd riiklik programm "Humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud" algse eelarvega 4 miljonit krooni. Teine pooldumine leidis aset 2006. aastal, mil Jaak Vilo juhtimisel alustas tööd riiklik programm "Eesti keele keeletehnoloogiline tugi" algse eelarvega 7,3 miljonit krooni. Seega pole rahvuskultuuri programmi 1999. aasta eelarve suurus kuigi hästi võrreldav mälu programmi eelarve suurusega 2008. aastal, sest viimase arvelt toetati tegelikult märksa kitsamat hulka tegevusi kui esimese arvelt[2].

Teisest pooldumisest annab joonisel märku nii kavandatud kui ka tegeliku finantseerimise langus 2006. aastal võrreldes eelnenud aastaga: kui 2005. aastal moodustas programmi maht koos keeletehnoloogia arendamiseks mõeldud summadega 10 miljonit krooni, siis järgmisel aastal ilma nimetatud summadeta 7,6 miljonit krooni. On huvitav, et esimese pooldumise, st kogude programmi eraldumisega seoses, näib esimesel pilgul, nagu rahvuskultuuri *resp.* mälu programmi maht poleks sealjuures vähenenud, vaid hoopis suurenenud: 2003. ja 2004. aastal moodustas see vastavalt 3,5 ja 6,785 miljonit krooni. Õigluse huvides peab siiski nimetama, et mälu programmi raha juurdekasvu 2004. aastal tegelikult ei toimunud. Aastatel 2000−2002 anti programmi juhtkomiteele ministri poolt volitused teistest

[2] Joonisel on mälu programmi kavandatud mahu väärtused aastatel 2006−2008 saadud nii, et programmi kavandatud kogumahust on lahutatud keeletehnoloogia mooduli maht.

ministeeriumi käsutuses olnud allikatest pärit täiendava raha jaotamiseks lisaks summale, mis oli kirjas riigieelarve seaduse seletuskirjas. Nii 2000. kui ka 2001. aastal jagas juhtkomitee vastavalt talle esitatud taotlustele 3,5 miljonile kroonile lisaks 0,3 miljonit, 2002. aastal aga 3,5 miljonit krooni, seega kokku sel aastal tervelt 7 miljonit krooni. Nii saab väikesest "jõnksust" 2003. ja 2004. aasta piiril – langusest 7 miljonilt 6,785 miljonile kroonile – seoses kogude programmi käivitamisega siiski rääkida.

Juuresolevas tabelis on esitatud andmed tarbijahinnaindeksi muutumise kohta Eestis rahvuskultuuri *resp.* mälu programmi täitmise perioodil, s.o aastatel 1999−2008. Sooritame järgmise mõttelise eksperimendi. Oletame, et rahvuskultuuri programmi maht oleks 3,5 miljoni krooni tasemelt 1999. aastal kasvanud igal aastal võrdeliselt tarbijahinnaindeksi kasvuga. Sel juhul pidanuks mälu programmi maht 2008. aastal olema võrdne vaid 5,32 miljoni krooniga, mis on umbes kaks korda vähem kui mälu programmi tegelik maht (10 miljonit krooni) sel aastal, arvestamata sealjuures kogude ja keeletehnoloogia programmide vahendusel teadus- ja arendusasutustele jaotatud raha hulka. Siit nähtub, et humanitaarteadusliku arendustegevuse vajadusteks riigieelarvest haridus- ja teadusministeeriumi kaudu eraldatavad vahendid on aastatel 1999−2008 kasvanud mitu korda kiiremini kui elukallidus Eestis samas ajavahemikus.

Selle kogumiku sisu kujundamisel on toimetajad lähtunud kahest kriteeriumist: et iga kaastöö oleks mingil perioodil olnud sisuliselt seotud rahvuskultuuri või mälu riikliku programmiga ning et nähtav oleks võimalikult lai osa Eesti humanitaarteadustest kogu selle temaatilises ja institutsionaalses mitmekesisuses. Kuivõrd rahvuskultuuri ja mälu riiklikud programmid on olnud rakendusliku suunaga, siis pole raamatus eriti tugevasti esindatud meie humanitaarteaduste teoreetilisem osa. Selgelt ebapiisavalt peegeldub kogumikus ajalooteaduse, kunstiteaduste ja ehk veel mõne humanitaarteaduste valdkonna hetkeseis. Laias laastus saame rääkida raamatu ühelt poolt lingvistilisest ning teiselt poolt ajaloo- ja kultuuriteaduslikust poolest. Esimest esindavad Martin Ehala, Tiiu ja Mati Erelti, Maarika Terali, Sirje Rammo ja Birute Klaasi, Irina Külmoja, Meelis Mihkla ning Ülle Viksi ja Andres Loopmanni artiklid, teist Krista Aru, Rutt Hinrikuse, Eneken Laanese ning Valter Langi omad.

Tabel 1

Tarbijahinnaindeksi muutus Eestis võrreldes eelmise aastaga ajavahemikul 2000−2008

Allikas:
www.eestimajandus.ee, vaadatud 22. juulil 2009.

Aasta	Tarbijahinnaindeksi muutus, %
2000	4
2001	5,8
2002	3,6
2003	1,3
2004	3
2005	4,1
2006	4,4
2007	6,6
2008	10,4

Finantseerija, s.o riigi seisukohast, kelle tahet väljendab haridus- ja teadusministeerium, oleks loomulikult hea, kui oskaksime hinnata kümne aasta jooksul täidetud kahe riikliku programmi efektiivsust, mille kogumaht nende aastate jooksul küünib umbes 60 miljoni kroonini. Paraku pole seda kuigi lihtne teha. Eesti Teaduse Infosüsteemiga (ETIS) seotud klassifikaatorite süsteem on humanitaarteaduste seisukohast end tänaseks piisavalt diskrediteerinud. Liiatigi ei tarvitse humanitaarteadusliku arendustegevuse tulemused alati väljenduda publikatsioonide kujul. Üle jääb kasutada kvalitatiivseid hinnanguid, mille kujunemine aga nõuab aega. Näiteks 1930. aastatel koostatud ja ilmutatud Eesti Entsüklopeedia esimese väljaande ning Johannes Silveti inglise-eesti sõnaraamatu headust oleme vajalikul kõrgusel tunnustama õppinud alles aastakümnete möödudes, kui on selgunud, et need teatmeteosed – mis ju annavadki kõige parema ettekujutuse humanitaarteadusliku arendustegevuse iseloomust – peavad ajaproovile üsna hästi vastu.

PROGRAMM JULGUSTAS KOOSTÖÖLE JA DIALOOGILE

Krista Aru
Eesti Rahva Muuseum

Riiklik programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu" oli hea ja vajalik, sest kindlustas oma viie toimimisaasta jooksul eesti keele sõnaraamatute, kultuurilooliste allikapublikatsioonide, bibliograafiliste uurimuste, biograafiliste leksikonide, andmebaaside jpt eesti keele, kultuuri ja mäluga seotud ning teadus- ja õppetööks vajalike materjalide koostamise, toimetamise ja ilmumise.

Kõikide mõõdetavate tulemuste kõrval andis see programm ka küllaga mõtteainet ja tõstatas nii selle projekti täitjate kui hindajate ette mitmeid küsimusi. Kas teadusasutustes ja kõrgkoolide instituutides kogutud, säilitatud ja süstematiseeritud kogud on kättesaadavad ka neile uurijatele, kes pole vahetult nende asutustega seotud? Kas nende kogude põhjal tehtav teadustöö on just see, mida avalikkus ootab ja vajab? Kas koostöö erineva alluvusega (haridus- ja teadusministeerium, kultuuriministeerium) mäluasutuste vahel on piisav, et hoida ja arendada rahvuslikku kultuuripärandit kui tervikut? Kas ja milline on piir, mis lahutab algallikate baasil tehtavat uurimistööd teadusasutustes uurimistööst teistes mäluasutustes, näiteks muuseumides ja arhiivides?

Vastuseid neile küsimustele võib olla mitu. Kuid kaks väga selget orientiiri edaspidiseks andis see programm oma projektidega kindlasti. Nimelt, et eesti omapärane ja rikkalik kultuuripärand vajab selle kui terviku säilitamiseks ja kaasaegseks kasutamiseks senisest märksa tihedamat asutustevahelist koostööd. Ja et kõikide mäluasutuste (muuseumid, arhiivid, raamatukogud, olenemata nende omandisuhtest) üheks olulisemaks ülesandeks on vastata ühiskonna ootustele ja vajadustele. Kummaski seisukohas pole midagi uut. Küsimus on vaid rõhuasetustes, selles, kui oluliseks me neid oma igapäevatöös peame.

Asutustevahelist koostööd kultuuripärandi vallas peaks parandama kultuuriministeeriumi eestvedamisel 2008. aastal alanud ja loodetavasti sel aastal valmiv arengukava **"**Eesti kultuuripärandi hoidmise ja väärtustamise arengukava aastani 2030" (www.kul.ee). See arengukava koos oma rakendusotsustega võiks kujuneda asjalikuks ja vajalikuks dokumendiks, mis aitaks vältida tööülesannete kattumist erinevates asutustes, jaotada tööjõu- ja raharessursse, suurendada kultuuripärandi vallas toimuvate tegevuste sünergiat ja luua neile laiema kõlapinna.

Kuidas aga tagada seda, et mäluasutustes tehtav töö, puudutagu see siis artefaktide kogumist, säilitamist või nende kättesaadavust, vastaks ühiskonnapoolsetele ootustele ja vajadustele? Või kuidas üldse neid ootusi ja vajadusi ära tunda?

Eesti kultuuriloos on olnud aegu, mil seda küsimust pole esitatud, kuid ometi on mäluasutused täitnud just neid ülesandeid ja kohustusi, mida avalikkus vajas ja ootas. Samas on olnud ka vastupidiseid aegu, mil mäluasutustes on tööd tehtud erialaliselt professionaalsel tasemel, kuid selle töö piirid ja sisugi on olnud võimude poolt ette määratud.

Kuidas ja kui hästi me ootuste-vajaduste äratundmise ja neile vastamisega tänaseni oleme toime tulnud? Kas me teame, mida oodatakse ühelt mäluasutuselt praegusel ajajärgul ja kas mäluasutused on valmis sellele ootusele vastama? Üldistavalt on neile küsimustele raske vastata, seetõttu toetun vastamisel sel aastal saja-aastaseks saanud Eesti Rahva Muuseumi ajaloole ja püüdlustele.

RAHVAS SOOVIS OMA AJALUGU

Eesti Rahva Muuseumi asutamine Tartus 1909. aastal oli omamoodi vastus rahva hulgas aastakümnete

jooksul küpsenud usule, et ka maarahva kultuur on midagi väärtuslikku, mida tuleb hinnata ja hoida. Sellele usule oli tugeva aluse andnud Jakob Hurda äratatud ja juhitud rahvaluule suurkogumine. Rahva enda osa rahvaluule kogumisel oli loonud pinnase, millelt sai kasvada rahva eneseväärikus ja eneseteostus. Toetudes sellele rahva valmisolekule millekski enamaks, suutsid eestimeelsed haritlased asutada Eesti Rahva Muuseumi. Sellest muuseumist pidi saama mitte ainult rahvusliku trükisõna ja vanavara hoidja, vaid eelkõige keskkoht, mis kinnitaks ja toidaks rahvuslikku eneseteadvust, koondaks ja mõtestaks rahvuskultuuri arenemislugu.

Rahvas oli osaline muuseumi asutamisloos ja osales muuseumi kasvamises. Muuseum tegi omalt poolt kõik, et seda sidet hoida ja tugevdada. Alates 1909. aastast muuseumist teele saadetud vanavarakogujad polnud ju erialalist õpetust saanud spetsialistid, vaid enamasti noored, kes vanavara kogudes lõid endale ja oma tulevikule juuri ja ajalugu. Uskudes ise oma ajaloo väärtuslikkusesse, suutsid nad muuseumi tähtsust ja edasiviivat jõudu arusaadavalt ja veenvalt sisendada mitteuskujatele kõige kaugemateski Eestimaa nurkades: "Mida meie vanempõlv on suutnud luua, selle abil õpime tundma tema elu-olu, meie ajalugu. Kuid vahest saame sellest vanavarast ka aineid uue omapärase kunsti loomiseks ja meie elu koduseks kujundamiseks /- - -/ Meil on ilusaid rahvalaule ja muinasjutte. Igaüks meist teab ilusat juttu Koidust ja Hämarikust. Teie jutustate seda oma lastele. Kuid laps võib teie käest küsida, et missuguses riietuses olid need Koit ja Hämarik. Teie muidugi vastate, et vanemapõlve riietuses ja hakkate meelde tuletama: Koit helevalgetes kaltsades, kaukaga hame, tore punaste pookadega kuub, mille peal värviline triipudega pussakas…/- - -/ Kuid kust võiks teie laps neid ehteid ja ülikondi näha – nad on varsti kõik kadunud? Muuseum on aga see koht, kus nad alal hoitakse nii teadusele kui ka kunstile" (Matto 2007: 59–61).

Muuseum kogus vanavara tulevastele põlvedele, teadusele ja kunstile, kuid tegi seda käsikäes rahvaga. Näiteks hakkas muuseum August Pulsti algatusel kohalikele kogumismatka lõppedes näitama, mida vanavarakorjajad nende kodukandist kogusid (Pulst 2006 : 111–116). Esimese suurema näitusega astus muuseum aruandjana rahva ette juba 1911. aasta alguses, kasutades selleks näituseks Vanemuise teatri ruume. Giidiks näitusel oli üks uue muuseumi eestvedajatest, Kristjan Raud. Oskar Kallas esines näituse puhul pikema sõnavõtuga ERMi tähtsusest (Postimees 1911, 59). Alates 1911. aastast pani muuseum igal aastal oma kogud rahvale vaatamiseks välja ka Tartu ja Tallinna põllutöönäitustel. Tartu linnavalituse poolt muuseumile kasutada antud ruumides, hoones Gildi 8, avati alates 1913. aasta 18. augustist iga päev kolmeks tunniks nn näitusesaal külastajatele. Kahel päeval, pühapäeval ja kolmapäeval, oli näitusesaali külastamine hoopis tasuta.

Tuleb ainult tunnustada muuseumi juhatuse suutlikkust tegutseda nii, nagu nõudis tegelik elu: peaaegu olematutes ruumitingimustes, ilma rahaliste vahendite ja võimude toetuseta asutati muuseumi juurde uus osakond – sõjaosakond, mis "praeguse ilmasõja ja meie rahva vahekorra üle pilti võiks pakkuda" (Eesti Rahva Museum 1914 [1915]: 9). Juba jaanuaris 1915 korraldati kokkukogutust ja -toodust ka näitus, millel oli väljas nii sõjameeste mundreid, sõjariistu kui ka päevapilte ja sõjameeste kirjavahetust kodustega. Külastajaid oli näitusel palju, mõni päev koguni üle 1500 inimese (Eesti Rahva Muuseum 1915 [1916]: 7–9).

Kui rahvaluule, trükisõna ja vanavara kogumisele ning tollastes oludes aktiivsele näitusetegevusele lisada veel ka muuseumi kasuks ja tarbeks üle Eesti korraldatud piduõhtute elevus, igas kihelkonnas muuseumi nimel tegutsenud usaldusmehed ning muuseumi kirjastustegevus, mis algas lihtsalt ja rahvalähedaselt – 1911. aastal piltpostkaartide väljaandmisega – saame pildi ülemaalisest organisatsioonist. See oli avatud dialoogil ja kahepoolsel usaldusel põhinenud ettevõte, kus teati, miks ja kelle jaoks tegutsetakse. Tunnetati isegi seda, milline on selle tegutsemise vastutus.

Miski rahva elus polnud muuseumile võõras. Oma plaanides, nii suured või väikesed kui need ka olid, lähtuti ikkagi vaid sellest, mis oli rahvale ja ühiskonnale oluline.

Sellele muuseumitöö najal kasvanud rahva valmisolekule hoida oma kultuuripärandit ehitati üles ka 1918. aastast alanud ülemaalised kultuuri päästmisaktsioonid. Koolivalitsused, kelle hoolitseda ja korraldada jäid sõjakeerises mahajäetud kultuuriväärtused, kasutasid kihelkondades oma päästeaktsioonidel just muuseumi ja temaga seotud seltskonda – kogumisaktsioonides osalenud vabatahtlikke ja muuseumi usaldusmehi (Postimees 1919, 15). Seni tavapärane töö jäeti muuseumis sel päästekogumiste ajajärgul teadlikult tagaplaanile, sest need muuseumi ette nihutatud ülesanded olid samahästi ka muuseumi enda ülesanded: "Praegusel ajal peab leidma tegevusvahendeid, mis teostatavad ja mil ühtlasi laialdane avalik-elu tähtsus. Iga ajajärgu ettevõtted ja püüded kujunevad loomulikult ajatingimuste järele" (Postimees 1918, 65).

MUUSEUM KOHANDAS OMA TEGEVUSE AJAJÄRGU VAJADUSTELE

"Muuseum peab ometi kahte isandat teenima: rahvast ja teadust," sõnas 1923. aasta mais, Eesti Rahva Muuseumi avamisel Raadil, muuseumi esimene direktor Ilmari Manninen (Postimees 1923, 125).

Sellesse iseendast nii lihtsasse ja arusaadavasse lausesse on kätketud muuseumi vastuoluline olemus ja koht ühiskonnas, muuseumi muutumine koos ümbritsevate tingimuste ja võimaluste muutumisega. Kellegi teenimine eeldab ju, et sa tead tema soove ja vajadusi, et sa oled alati olemas ja valmis oma ülesannet täitma. Kohustus teenida korraga "kahte isandat" − teadust ja rahvast − tähendab mitte ainult kahekordset valmisolekut, kahekordset teadmist ja oskust, vaid ka suutlikkust üheaegselt ja vähimagi allahindluseta vastata neile ootustele, mis on kasvanud elust enesest ja mis võivad olla väga lihtsad, nagu näiteks soov leida sotsiaalset kindlustunnet vahel nii pidetuks muutunud maailmas. Samas ei piisa teaduse "teenimiseks" muuseumi kogude olemasolust. Need kogud peavad olema süstematiseeritud, varustatud taustaandmetega ning loomulikult peavad nad olema uurijale kättesaadavad. On märkimisväärne, et Eesti muuseumi ette püstitati nii ambitsioonikas ülesanne juba 1923. aastal, kui esimene Eesti oma muuseum, Eesti Rahva Muuseum, oli saanud tegutseda ainult neliteist aastat ja needki kitsukestes üüriruumides. Sellise ühiskondlikult kaaluka ülesande püstitamine noore muuseumi ette märgib liialdusteta seda, et muuseumi nähti ja hinnati asutusena, mis on suuteline seda ülesannet ka täitma. Kindluse nii suurejoonelise ülesande täitmiseks oli andnud muuseumi lühike, kuid üheselt arusaadav ja hinnatav arengulugu.

Mannineni püstitatud eesmärk oli õigeaegne, seda enam, et muuseum oli oma arengusoovi ja suutlikkust uurimistööks selleks ajaks juba näidanud. 1921. aastal muuseumi juurde asutatud Eesti Bibliograafia Asutis, mille ülesandeks oli koostada eesti ajakirjanduse analüütilist retrospektiivset bibliograafiat, oli üheks selle soovi kinnituseks.

Kahekümnendatel aastatel pidi ERM end muutma, sest ühiskond oli sootuks uus ja vajas muuseumilt hoopis teistsugust tegevust kui seni. Oma riigis, täiesti teises olukorras kui muuseumi algusaastatel, ei olnud enam ainuüksi ERMi ülesanne luua ja hoida rahvuse eneseteadvust. Selleks olid veel mitmed teised asutused ja võimalused. Muuseum ei saanud jääda ka ainult vanavara koguvaks ja säilitavaks asutuseks, sest seda oli muuseumi enda jaoks liiga vähe. Riik kindlustas asutuse püsimise ja muuseumi ette kerkis uus ülesanne: aidata kaasa oma riigi arengule, kasutades selleks parimat, mis muuseumil pakkuda. Selleks olid kultuurivara hoiukambrid, muuseumis leiduva pärandi mõtestamine, tõlgendamine ja selgitamine. Muuseum kohandas oma tegevuse vastavaks selle ajajärgu ja ühiskonna vajadustele.

Esimene ja suurim, kõiki muusemi osakondi ja asutust tervikuna puudutanud muudatus oli kogumistöö muutmine süstemaatilisemaks ja ühtlustatumaks. Stipendiaatidele, kelle muuseum saatis rahva hulka etnograafilisi üleskirjutusi tegema, anti muuseumi poolt kaasa küsimuskavad (esimene oli 1923. aastal "Rahvariided"), nii nagu I. Manninen on selle uue töövormi kohta kirjutanud: "See töö aga ei lase ennast nii lihtsalt teha, nagu asjade korjamine. Peale selle, et nõutakse oskust rahvaga ümberkäimises, on vaja eelteateid küsimuste, järelpärimiste tegemiseks. Neid raskusi on katsutud kõrvaldada välja töötades

stipendiaatidele üksikasjalised küsimuskavad eri alade kohta. Peale selle antakse üldist juhatust, kuidas tööga edasi saada" (ERMi aastaruanne 1922).

"Võõraste rahvaste osakonna" asutamisest muuseumi juurde oli muuseumi juhatuses ja üldkoosolekutelgi kindlas kõneviisis juttu olnud alates 1915. aastast. Teiste rahvaste esemeidki oli kogudesse vähesel määral vastu võetud. Kindla sihi ja teadusliku suuna muuseumi tegevuseks soome-ugri rahvuskultuuride koguja, säilitaja ja uurijana andis aga 1923. aastal muuseumi juhatuse liige, Tartu Ülikooli arheoloogiaprofessor Aarne Michaël Tallgren, sõnades: "Eesti muuseumil peaks olema kavakindlalt hoitud ja laiendatud soome-ugri osakond eriti nende suguharude jaoks, kes kultuurrahvaiks pole tõusnud. Sellega võimaldub siin teaduselle uurimisala, mis geograafiliselt ulatub üle Uurali mägede kuni Jäämereni. Teadus saab koloonia, kus tal töötamisala aastasadadeks ees on. Väike rahvus tunneb stimuleerivat ja sütitavat suurusetunnet, alati laiu perspektiive otsiv noorsoo fantaasia leiab seda, mida otsib ja mis reaalselt olemas" (Tallgren 1923).

1925. aasta oli muuseumi kui teadusasutuse elus pöördeline: sel aastal hakkas ilmuma muuseumi aastaraamat. Valmis said ka I. Mannineni koostatud "Etnograafiline sõnastik", millega pandi alus eesti etnograafia terminoloogiale (Nõmmela 2009: 139) ning esimene raamat "Kannud" paljuköitelisena planeeritud etnograafiliste monograafiate sarjast.

Lisagem Arhiivraamatukogu sisuline ümberkorraldamine selle uue juhataja Richard Antiku juhtimise all kõige kaasaegsemate teaduslike printsiipide kohaselt kahekümnendate aastate teisel poolel, samuti uute arhiivide (Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi) asutamine (vastavalt 1927. ja 1929. aastal) ning me näeme tegusat ja toimekat teadusküsimustele keskendunud asutust, mis taas teadis, mida talt oodatakse ja kuidas neid ootusi täita.

ERMi arenemist üheks rahvusteaduste keskmuuseumiks toetas ja soodustas üle riigi levinud muuseumide asutamise buum. Kasvanud oli muuseumide mõte ja laienenud nende haare. Sellest muuseumide kasvamisest hakkasid huvituma isegi riigistruktuurid. 1924. aastal soovitas haridusministeeriumi erikomisjon, mis oli moodustatud eelkõige selleks, et korrastada Tartus tegutsenud ERMi ja Tallinnas loodud muuseumi vahelist tööjaotust, igal linnal ja vallal asutada oma paikkonna kultuuriloo kogumiseks ja rahvale tutvustamiseks oma muuseum. Rõhutati koguni, et kohalike muuseumide asutamine peaks "päevaküsimuseks" saama (Postimees 1925, 123). 1927. aastal hakkasid oma muuseume looma kohalikud haridusseltsid, asutati linnamuuseume ja järgmisel aastal juba vallamuuseume. Ja kuigi mõni ajaleht juhtis tähelepanu, et muuseumide asutamine on võtnud sellise hoo, et võib rääkida "muuseumide laiutamisest" (Päevaleht 1928, 335), ei pandud seda millekski. Vastupidi: 1931. aastal sai omamoodi hüüdlauseks "Igasse külasse muuseum!" ja 1933. aastal jõuti mõisteni "koduümbruse muuseum". Nii hoogne ja kohati isegi suurejooneline muuseumide tekkimine kinnitas muuseumi kui kultuurilise keskpunkti vajalikkust.

AJAJÄRK SUNDIS MUUSEUMI MUUTUMA

1934. aastal muutus palju ka muuseumide elus. Juba oktoobris esines tollane haridus- ja sotsiaalminister Nikolai Kann avalikkuse ees seisukohaga, et muuseumide kui oluliste kultuuri- ja kasvatusasutuste juhtimine ja järelevalve on nõrk ning tuleb viia kindlamale alusele. Lisaks sellele tõstis ta üles vajaduse arendada kohalikke muuseume kindla printsiibi (kodumuuseumid, ringkondade või kihelkondade muuseumid) ja ülesannetega, mis tugevdaksid rahvuslikku ja kogukondlikku kokkukuuluvust (Postimees 1934, 293).

Riigivõim hakkas muuseumide ellu ja tegevusse sekkuma üha jõulisemalt. Muuseumid, mida 1935. aastaks oli ühtekokku seitsekümmend, püüti muuta riikliku kultuuripoliitika elluviijateks ning neile hakkasid sellekohaseid suuniseid andma nii Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talitus (1935. aastast Riiklik Informatsiooni ja Propaganda Talitus) kui ka Rahvahariduse ja Rahvakultuuri Nõukogu. Nõukogu istungil 1935. aasta juunis esines haridus- ja sotsiaalminister sõnavõtuga muuseumide ülesannetest riiklikus ülesehitustöös: "Kõik rahva liikmed tulevad arendada vaimselt ja kehaliselt ter-

veteks ning tublideks kodanikeks. Noortest tuleb kasvatada elu- ja töötahteline inimpõlv. Eesti rahvas tuleb juhtida kõrge omapärase kultuuri suunas" (Postimees 1935, 151).

Nende suundumustega pea üheaegselt algas ka muuseumiseaduse eelnõu koostamine (Postimees 1935, 156). Kuni selle ajani oli muuseumide tegevust reguleeritud Muinasvarade kaitse seaduse alusel. Nüüd, mil muuseumid püüti rakendada kultuuripoliitika teenistusse, oli vaja eraldi muuseumiseadust.

ERMi üks põhiülesandeid – koguda ja säilitada rahvuskultuuri, et hoida see elavana ka järeltulevatele põlvedele – langes ju põhimõtteliselt kokku kolmekümnendate aastate keskpaigast alanud riikliku kultuuripoliitika põhisuundadega. Rahvusliku ühtsustunde, kokkukuuluvuse, rahvakultuuri jms rõhutamine polnud ERMile võõras. Võõras oli vaid selle esitamine nõudmise ja ettekirjutusena, sest muuseumil oma vähese tööjõuga ei jätkunud riiklike ülesannete täitmise kõrval seetõttu aega isegi oma igapäevasteks töödeks, rääkimata nendest, mida oleks tahetud teha (Nõmmela 2009: 172–176). Olukorras, kus tööd oli palju ja aega vähe ning riiklikud kohustused (alates Eesti Raamatuaasta korraldamisest 1935/1936 ning lõpetades "Rahvariiete komisjoni" juhendamisega ajakirja "Taluperenaine" juures) polnud võimalik kõrvale jätta, nõrgenes ERMil side oma seni väga hästi toiminud sotsiaalsete võrgustikega (kirjasaatjate võrk, usaldusmehed, sisult sarnase tegevusvaldkonnaga seltsid, näiteks Eesti Kirjanduse Selts, Akadeemiline Kirjandusühing jt).

Järgnenud aastad jätsid ERMile järjest vähem vaba valiku võimalusi. 1939. aastal täienesid muuseumi kogud kultuurivarandusega (Hitleri kutsel Saksamaale ümberasunud baltisakslaste varad, Punaarmee tarvis tsiviilelanikest tühjaks kolitud saarte ja rannaäärsete alade rahvakultuur), mida muuseum ise oma kogumisplaanidesse polnud sellisel kujul kunagi igatsenud. Need olid taas päästeaktsioonid, sünnitatud suurte ühiskondlik-poliitiliste pöörete, salalepingute ja sõja poolt.

Eesti Vabariigi okupeerinud Nõukogude võim andis 23. augustil 1940 välja dekreedi eramuuseumide riigistamisest, millega lammutas senise muuseumivõrgu, jagas ja hävitas muuseumide kogusid ning hakkas muuseumi tegevusele kohe kehtestama mitte ainult raame ja piire, vaid ette kirjutama ja määrama ka kogu töö sisu. 1. novembril 1940 jagati seni sihtasutusena töötanud ERM kaheks iseseisvaks asutuseks – Riiklikuks Etnograafiliseks Muuseumiks ja Riiklikuks Kirjandusmuuseumiks. Nn uus sisu, ülesanded ja kohustused, sh ka kohustus töötajate ümberõppeks, anti mõlemale muuseumile.

Kolmekümnendate aastate teise poole riikliku kultuuripoliitika raamid ja käsud piirasid muuseumi tegevusvabadust, kuid ära ei lämmatanud. Nõukogude võim mitte ainult ei piiranud tegevust, vaid sundis muuseumi teisiti mõtlema, hindama, arvama, püüdis muuta muuseumi hinge ja vaimu, põhjendades oma tegevust loova ja edasiviivana. Uusi ja võõraid inimesi ning nõudeid suruti muuseumile peale vastuvaidlemist mittelubavalt: seni olevat muuseumid olnud "kui üks seni kõige vähem korraldatud hariduselu alasid" (Narva Tööline 1940, 9).

Muuseumitöötajad püüdsid kõikidest rangetest ettekirjutustest hoolimata jätkata enda jaoks kõige olulisemat – kaitsta oma rahva kultuurivara nii Nõukogude okupatsiooni, sellele järgnenud Saksa okupatsiooni ja sõjajärgse pika Nõukogude okupatsiooni ajal (Astel 2009: 194–195).

1945. aasta sügisel kirjandusmuuseumi tollase direktori öeldud sõnad: "Siitpeale on Riikliku Kirjandusmuuseumi tegevus kulgenud Nõukogude Eesti valitsuse ja EK(b)P Keskkomitee pideval hoolitsusel järjekindlalt tõusurada" (Haberman 1949: 5) jäid kõikide muuseumide elu kindlalt raamistama ja valvama rohkem kui poolesajaks aastaks.

KAHEKÕNE ANNAB VASTUSED

Taasiseseisvunud Eestis küsisid äkki kõik, miks muuseumid on vanad, väsinud, tolmused ja igavad, miks neis ei ole midagi sellist, mida rahvas näha soovib. Kuigi muuseumitöötajad püüdsid anda endast parima, et teha näitusi, koostada uusi väljaandeid ja korraldada üritusi, oli üldine mulje muuseumidest visa muutuma.

Tegelikult polnud ju probleem muus kui selles, et muuseumidel polnud kahekõnet avalikkusega, kelle

heaks nad tegelikult töötasid. See oli katkenud juba ammu, aastakümneid tagasi. Muuseumid olid olemas ja elasid oma elu, kogusid ja korraldasid, hoidsid ja säilitasid kultuuripärandit. Ja ehkki näiteks Riiklikul Etnograafiamuuseumil õnnestus läbi nõukogude aastate vahelduvalt tegusana hoida alles isegi oma kirjasaatjate võrk, olid kõik muuseumi ettevõtmised kaetud mingi suletuse looriga. Seda oli teadlikult ja kaua kootud, kinnitatud keeldude ja ettekirjutustega, ning märkamatult oli see muuseumile omaseks saanud. Muidugi polnud käskude ja keeldudega harjumine iseloomulik mitte ainult muuseumile. Kas meist paljud teisedki, inimesed ja asutused, polnud nendesse hoolsalt punutud võrkudesse kinni jäänud?

Õieti olid muuseumid XX sajandil paljudes riikides oma ettevõtmistelt veidi suletud ning eemaldunud oma tegelikust auditooriumist – st inimestest, olenemata nende vanusest, haridusest, soost või rahvusest. Muidugi olid sellel eemaldumisel enesekesksesse tegevusse arenenud demokraatiaga riikides hoopis teistsugused põhjused kui sotsialistlikes riikides. Nagu on väitnud Harold Skramstad, Henry Fordi muuseumi direktor, hakkasid muuseumid suurlinnades, nagu New York, Chicago jt, XIX sajandi lõpust kasvama samamoodi nagu need linnad isegi, st kui kaubandusliku võimu ja rikkuse keskused. Muuseumide juures väljendus rikkuse sissetung üha suuremate ja kallimate kultuuriväärtuste kokkukogumises ja -ostmises. Eelkõige kasvatasid oma kogusid kunstimuuseumid, muutudes oma sisemuselt küll kalliks ja väärtuslikuks, kuid unustades seejuures oma algsed funktsioonid: olla haridus- ja kultuurikeskus, olla suhtluspartner, uute teadmiste ja emotsioonide looja. Ei mõeldud enam sellele, et külastajal peaks olema muuseumis huvitav, vaid mõeldi: meil on suurepärased kogud, me oleme rikkad ja juba seepärast peaks meie juurde tuldama (Skramstad 2004: 118–130). Ameerika esimese muuseumi (1841 Barnumi Muuseum New York Citys) tegevusvaimustus, mis oli rajatud õppimisele, avastamisele, meenutamisele, tegutsemisele, oli ilmselt veel olemas, kuid valitsev oli hoopis teine suund – me oleme väärtuslikud, sest meil on väärtused. Orienteeritus väärtuslikele kogudele muutis muuseumid kinniseks ja endakeskseks, elati oma elu.

Kuid ükski rikkus ei köida kaua, eriti siis, kui see on kauge ja valvatud. XX sajandi viimastel aastakümnetel läks maailm kiiresti edasi, avas mitte ainult piire, vaid lõi ja taastas ka riike. Vapustavad ühiskondlik-poliitilised muudatused sundisid nii uusi kui ka vanu riike ja rahvaid mõtestama ja ümbermõtestama oma ajalugu, otsima kindlust kasvanud eneseusule ja -teadvusele. Nendes protsessides vaadati ootavalt ja otsivalt muuseumi kui kollektiivse mälu kõige kindlama hoidja poole. Ühiskond vajas muuseumi, kuid muuseum ei saanud hästi aru, mida temalt oodatakse, sest kahekõne ühiskonna ja muuseumi vahel oli katkenud.

Tänaseks on muuseumid üle maailma ärganud uuele elule ning püüavad end taas avada jõuna, mis on valmis küsima, kuulama ja vastama. Muuseumid tunnetavad, et eklektilises ja infomüraga täidetud ajas on neil suurem vastutus kui kunagi varem, sest muuseum saab anda inimesele pea kõike, mida on vaja: haridust, kultuurilist meelelahutust ja sotsiaalset kindlustunnet – aidata inimest ning seeläbi avardada ja tugevdada ühiskonda (Weil 2006: 8). Mäluasutustel Eestis on siin veel pikk tee ees.

Riiklik programm "Eesti keel ja rahvuskultuur" oli vaid üks samm selles suunas, kuid oluline samm. See mitmeid erinevaid uurimis- ja mäluasutusi ühendanud programm suutis hinnata kultuuripärandit kui tervikut, näitas mäluasutuste valmisolekut koostööks ja avatud dialoogi soovi ümbritsevaga.

VIITED:

Astel, E. 2009. Eesti Rahva Muuseum aastatel 1940–1957. – Eesti Rahva Muuseumi 100 aastat. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 186–230.

Eesti Rahva Museum 1914. [1915]. Tartu, 5–29. (Eesti Rahva Museumi väljanne; 10).

Eesti Rahva Museum 1915. [1916]. Tartu, 5–21. (Eesti Rahva Museumi väljaanne; 12).

Eesti Rahva Muuseumi aastaaruanne 1922. – ERMi arhiiv, n 1, s 521.

Haberman, A. 1949. Riiklik Kirjandusmuuseum teadusliku uurimisbaasina. – Riikliku Kirjandusmuu-

seumi aastaraamat. I. Tartu: RK "Teaduslik Kirjandus", 5–31.

Matto, A. 2007. Vanavara kogumisretkedel 4. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Narva Tööline 1940, 9, 26.VIII. – Muuseumid riigistatakse, 1.

Nõmmela, M. 2009. Rahvusmuuseum rahvusriigis. – Eesti Rahva Muuseum 1920–1940. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 104–171.

Postimees 1911, 59, 14. III. – Eesti Rahva muuseumi näitusel, 3.

Postimees 1918, 65, 18. V. – Raamatukoguliikumise edasikorraldamine, 1.

Postimees 1919, 15, 31. I. – Ajutise valitsuse tegevusest, 3.

Postimees 1923, 125, 13. V. – Eesti Rahva Museum alalises kodus, 2.

Postimees 1925, 123, 08. V. – Muuseumide korraldamine, 3.

Postimees 1934, 293, 26. X. – Uusi muuseume asutama, 3.

Postimees 1935, 152, 05. VI. – Muuseumid, loodusevarad ja tõlkekirjandus vaidluse all, 3.

Postimees 1935, 156, 11. VI. – Muuseumid ja muinasvarad, 2.

Pulst, A. 2006. Vanavara kogumisretkedel 2. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Päevaleht 1928, 335, 08. XII. – Paarist pisukesest laiutamisest, 5.

Skramstad, H. 2004. An agenda for museums in the twenty-first century. – Anderson, G. (ed). Reinventing the Museum. Historical and Contemporary Perspectives on the Paradigm Shift. AltaMira Press, 118–132.

Tallgren, A. M. 1923. Eesti muuseum ja soome-ugri teaduse alad. – Odamees, 2, 41–43.

Weil, S. E. 2006. Beyond management: making museums matter. – Study Series. 12. ICOM International Committee for Management, 4–8.

ETNOLINGVISTILINE JÄTKUSUUTLIKKUS JA SEDA MÕJUTAVAD TEGURID

Martin Ehala
Tartu Ülikool

SISSEJUHATUS

Etnolingvistilise jätkusuutlikkuse mõiste võib lühidalt avada kui mingi "rahvuse, keele ja kultuuri säilimise läbi aegade", kui tsiteerida Eesti põhiseadust, kus see põhimõte on esitatud riigi ühe peaülesandena. Käesoleva artikli eesmärk on seega välja tuua põhilised tegurid ja seosed, mille koosmõju tulemusel etnilised rühmad (etnosed) kas püsivad või lakkavad olemast.

Alljärgnev käsitlus on oma olemuselt ökoloogiline, st etnoseid vaadeldakse tihedas vastasmõjus (sotsiaalse) keskkonnaga, milles nad toimivad. Lähtekohaks on eeldus, et etnos on oma olemuselt autopoeetiline, st ta on selline iseorganiseeruv süsteem, mis oma toimimise kaudu taastoodab iseennast ja enda eksisteerimiseks vajalikke tingimusi. Autopoeetiliste süsteemide mõiste võeti esmalt kasutusele bioloogias, et kirjeldada elussüsteeme (vt Maturana, Francisco 1973), hiljem on aga leidnud laiendamist niihästi ühiskonnale (Luhmann 1990; Capra 1997) kui ka keelele (Ehala 1996) ja kultuurile (Livingston 2006).

Väidet, et etnosed on oma olemuselt autopoeetilised, toetab asjaolu, et etnilisus on üks olulisemaid ja püsivamaid inimese kui liigi sotsiaalse korrastuse vorme: etniline mitmekesisus maakeral on väga suur ja konkreetsete etnoste ajaline kestus võib ulatuda tuhandetesse aastatesse. Seega näitab etnoste suur püsivus, et tegu on olemuselt autopoeetiliste süsteemidega. Vaatamata sellele, et autopoeetiliste süsteemide eesmärk on kindlustada oma kestmine läbi aegade, ei ole mitte kõik etnosed jätkusuutlikud: rahvaste kadumine keele- ja identiteedivahetuse läbi, mõnikord ka füüsilise hävimise teel on iseäranis kaasajal muutunud lausa epideemiliseks.

Kuigi ülaltoodud jätkusuutlikkuse määratlus on üldjoontes selge ja arusaadav, on teda siiski oma täies ranguses (st kui rahva ja keele ja kultuuri säilimist) raske rakendada. On ju täiesti selge, et kultuur võib aja jooksul muutuda sedavõrd, et sarnasus esialgsega kaob täiesti. Sama kehtib ka rahva geneetilise koostise ja keele kohta. On isegi teada juhtumeid suhteliselt kiirest keelevahetusest (nt iirlaste puhul) või kiirest kultuurivahetusest (nt 19. sajandi eestlaste puhul), mis ei katkestanud vastavate etnoste järjepidevust. Seega tuleb jätkusuutlikuks pidada iga sellist inimkooslust, mis suudab säilitada oma identiteedi järjepidevuse, isegi kui selle erinevad komponendid (keel, kultuur, rassilised tunnused) vahetuvad. Ühesõnaga, etnolingvistilise jätkusuutlikkuse puhul tuleks eeskätt keskenduda etnose võimele püsida kollektiivse tegijana ajaloo areenil, küsimus tema identiteedi osiste püsivusest on oluline vaid sedavõrd, kui see võib mõjutada etnose enda jätkusuutlikkust.

Vaieldamatult on jätkusuutlikkus väga keerukas nähtus, mida mõjutavad paljud eri tasandi tegurid. Varasemates uuringutes on neid tegureid sageli esitatud lihtsalt nõrgalt struktureeritud loeteludena**,** nagu etnolingvistilise vitaalsuse teoorias (Bourhis jt 1981; Giles jt 1977) ja mõnedes teistes katsetes nähtust süstematiseerida (Edwards 1992; Grenoble, Whaley 1998). Selline käsitlus ei võta arvesse etnose autopoeetiliste protsesside dünaamilist iseloomu, milles tegurid on omavahel keerulises vastasmõjus ja süsteemil on erinevad tasakaaluolekud ning kus samade tegurite mõju süsteemile võib olla olulisel määral erinev. Nii näiteks võib vähemusrühma assimileerumist kiirendada tema rassiline sarnasus enamusrühma liikmetega, aga seda vaid seni ja selles ulatuses, kui rühmadevahelisi suhteid tajutakse mõ-

lema rühma poolt legitiimsena. Interetnilise ebakõla tekkides aga kaotab rassiline sarnasus oma mõju täiesti. Käesoleva käsitluse erinevus varasematest seisneb eeskätt mainitud dünaamiliste vastasmõjude esiletoomises.

Artikli esimeses osas antakse ülevaade etnost mõjutavatest keskkonnateguritest ning etnose vastasmõjust keskkonnaga oma jätkusuutlikkuse tagamisel. Keskse tegurina nende autopoeetiliste protsessi-de käivitamisel nähakse etnose sotsiaalpsühholoogilist valmisolekut kollektiivseks tegutsemiseks, nn etnolingvistilist vitaalsust. Artikli põhihüpoteese on, et etnolingvistiline vitaalsus kujuneb rühmasiseste kommunikatiivsete protsesside tulemusel, millega luuakse ühine jagatud maailmapilt keskkonnast, selles toimuvatest muutustest ja rühma võimalikust reageeringust muutuvatele tingimustele. Loomulikult mõjutavad maailmapildi kujunemist ka keskkonnategurid ise, kuid igal juhul filtreeritakse need arvamusliidrite poolt enne läbi vastavalt rühma ideoloogilistele eesmärkidele.

Artikli teises osas antakse ülevaade etnolingivistilist vitaalsust mõjutavatest teguritest ja nende omavahelisest vastasmõjust. Keskne hüpotees on, et etnolingvistiline vitaalsus sõltub otseselt etnose liikmete emotsionaalse seose tugevusest etnosega. Sellest lähtuvalt on etnostel kaks prototüüpset toimimisrežiimi – "kuum" olek, mille puhul on etnoseliikmete seas sotsiaalseks normiks tugev emotsionaalne seotus rühmaga ja kõrge valmisolek kollektiivseks tegutsemiseks**,** ja "külm" olek, mille puhul valdav enamik etnose liikmeid seostab end etnosega nõrgalt ja etnos ise säilitab oma koherentsuse ja toimevõime põhiliselt tänu oma institutsioonide järjepidevusele.

Võib eeldada, et külma ja kuuma oleku vaheline skaala on pidev, kuid on tõendeid, et üleminekud ühest teise on suhteliselt kiired, st etnose soe olek on oma olemuselt ebastabiilne ja kaldub kergesti üle minema kas külmaks või kuumaks. Artikli kolmandas osas esitatakse külma ja kuuma oleku vaheldumise dünaamiline mudel, tuues esile ka mõlema oleku iseärasused etnose jätkusuutlikkuse seisukohalt.

ETNOSE JA KESKKONNA VASTASMÕJU

Etnose jätkusuutlikkust mõjutavad tegurid võib liigitada kolme suurde klassi: 1) väliskeskkonna tegurid, 2) sisekeskkonna tegurid ja 3) etnolingvistiline vitaalsus. Vaatleme kõigepealt neid mõjutegurite tüüpe lähemalt ja seejärel nende vastasmõjusid.

VÄLISKESKKONNA MÕJUTEGURID

Etnose jätkusuutlikkus on oma olemuselt sarnane bioloogiliste liikide jätkusuutlikkusega – nii nagu liike sureb välja seetõttu, et nad ei suuda kohaneda muutuvate keskkonnatingimustega, nii on ka etnoste hääbumise algtõuked enamasti tingitud muutustest väliskeskkonnas. Etnose väliskeskkonna moodustavad mitmesugused looduslikud ja sotsiaalsed tegurid. Kolm neist on jätkusuutlikkusele kriitilise tähtsusega: geograafiline asend, ligipääs ressurssidele ja naaberetnosed.

Geograafilise asendi puhul on jätkusuutlikkust toetavaks teguriks looduslikult isoleeritud asuala. Johanna Nicholsi (1992) keelegeograafia uuringud on näidanud, et väikesed keelekogukonnad on elujõulisemad saartel ja poolsaartel (islandi, mitmed gaeli keele variandid, kõmri ja bretooni keelekogukond), samuti mäestikes (Kaukasus on olulise keelelise mitmekesisusega piirkond) ja teistes raskesti ligipääsetavates kohtades, nagu troopilistes vihmametsades (keeleline mitmekesisus on suurim Uus-Guineas). Ka eesti keele asuala on geograafiliselt suhteliselt hästi piiritletud – kahes küljes on meri, ühes küljes suur järv ja sood. Vaid Eesti lõunapiiril puuduvad looduslikud piirielemendid. Geograafiliselt markeerimata piiridega asuala on jätkusuutlikkusele üldiselt ebasoodsam, ja kõige ebasoodsam on olukord, kus rühmal oma kindel territoorium täiesti puudub.

Ressursside olemasolu on kriitiline iga kogukonna jätkusuutlikkusele. Tüüpilised ressursid, mis mõjutavad jätkusuutlikkust, on elatumiseks vajaliku jahi-, kalastus- ja/või põllumaa olemasolu, vesi, mets, seejärel juba teised maavarad, mille ekspluateerimine nõuab vastava tehnoloogia tundmist. Ka geopoliitiline asend võib olla ressurss, kui seda suude-

takse kasutada näiteks transiidivoogude haldamiseks ja selle kaudu elatumiseks. Seejuures on oluline, et kättesaadavad ressursid oleksid sellised, mida kogukond on võimeline kasutama. Handi ja mansi asualad on rikkad naftast ja gaasist, kuid see ei ole nende jätkusuutlikkust tõstnud, sest hantidel ja mansidel on puudunud tehnoloogia nafta ja gaasi kasutamiseks.

Etnose põhivahenditeks olevate ressursside kiire lõppemine või ka ajutine mõõn halvendab vältimatult tema majanduslikku toimetulekut, millega kaasnevad sisekonfliktid, migratsioon või muud süsteemi destabiliseerivad ühiskondlikud nähtused. Hea näide on 19. sajandi keskel toimunud suur näljahäda Iirimaal, mille tagajärjeks oli näljasurm ning massiline väljaränne linnadesse ja Ameerikasse. Need arengud olid laastava tagajärjega iiri keelele – kogukonnale omase traditsioonilise majandussüsteemi kokkuvarisemine sundis inimesi liituma ingliskeelse ühiskonnaga (kas linnades või väljarännates Ameerikasse), mille tagajärjeks oli keelevahetus (vt O'Leary 2009). Iiri etnos siiski ei assimileerunud, sest identiteedi teised tunnusjooned võtsid üle seni keelele kuulunud tuumväärtuse rolli.

Sama oluline on ka sotsiaalne keskkond – võistlevate kogukondade olemasolu samas piirkonnas. Kriitiline on seejuures naabrite suurus, meelestatus ja majanduslik arengutase. Vahest kõige pärssivam on etnosele olla ümbritsetud ühest suurest, vaenulikult meelestatud kogukonnast või sattuda kahe suure vaenutseva naabri vahele. Veidi parem on olukord suure, neutraalse ja jõuka rahva naabruses või sellest ümbritsetult. Mida väiksemad on naabrid suuruselt ja jõukuselt, võrreldes oma rühmaga, seda soodsam on sotsiaalne väliskeskkond. Otsekontakti puudumine naabritega (nagu näiteks islandlastel jt saarerahvastel) on jätkusuutlikkuse seisukohalt ilmselt kõige soodsam.

Võrreldes looduskeskkonnaga on sotsiaalne keskkond palju dünaamilisem, iseäranis suurte maadeavastamise perioodist alates. Paljudele Ameerika ja Aasia rahvastele said saatuslikuks tehnoloogiliselt arenenuma kultuuriga sisserändajad Euroopast. Ka tänapäeval on kontakti tekkimine majanduslikult enam arenenud etnostega peamine väliskeskkonna muutus, mis viib seni jätkusuutlikud etnosed tasakaaluasendist välja. Näiteks Siberi väikerahvaste traditsiooniline elukeskkond on industrialiseeritud ja saastatud, mis on nende jätkusuutlikkuse tõsisesse ohtu seadnud. Sedalaadi kontaktid ei pruugi sugugi alati olla otsese immigratsiooni tagajärg. Sageli piisab efektiivse teedevõrgu rajamisest seni isoleeritud piirkondadesse, mille tagajärjel kohaliku elanikkonna noorem põlvkond ise traditsioonilistest elupaikadest lahkub, ühtlasi hüljates ka põlise keele ja kultuuritavad (vt Milroy 2001).

Seega, nii nagu maailmas sureb välja bioloogilisi liike, mis ei suuda kohaneda muutuva keskkonna tingimustega, samamoodi hääbub keeli ja kultuure seetõttu, et nad ei suuda muutunud keskkonnatingimustes enam funktsioneerida. Mufwene (2004) väidabki, et kui keel kaotab keskkonna muutuste tagajärjel oma jätkusuutlikkuse, siis ei ole tema taaselavdamiseks muud võimalust kui keskkonna taastamine endisel kujul, just nagu ohustatud loomaliikidega. Et see on aga enamasti võimatu, siis tuleb keele- ja identiteedivahetust vaadata kui paratamatust, väidab Mufwene (2004). Ta aga ei arvesta, et bioloogiline evolutsioon ja kultuurievolutsioon ei ole siiski sama asi. Kui bioloogilised liigid saavad vaid kohaneda muutuvate tingimustega, siis etnosed on võimelised oma tegevusega keskkonda mõjutama ja sellega aktiivselt kaasa aitama oma jätkusuutlikkusele. Sellise mõju tõhusus oleneb eeskätt kogukonna sisemisest organiseeritusest.

Sisekeskkonna mõjutegurid

Väliskeskkonna muutustele reageerimisel püüdlevad autopoeetilised süsteemid oma terviklikkuse säilimise nimel selle poole, et arendada võimalikult täielikult välja oma sisekeskkond. Etnose sisekeskkonna moodustavad sotsiaalsed institutsioonid ja liikmetevaheline sotsiaalne võrgustik. Traditsiooniliselt eristatakse viit keskset sotsiaalset institutsiooni, mis on eksisteerinud ja eksisteerivad kõigis ühiskondades: majandussüsteemi, valitsussüsteemi, haridussüsteemi, perekonda ja religiooni (Schaefer 2008).

Sotsiaalne võrgustik on etnose liikmete vaheliste suhete võrgustik. Põhimõtteliselt eristatakse kaht tüüpi suhteid: tugevaid ja nõrku. Tugevad sidemed on

nende vahel, kes veedavad palju aega koos ja kes on lähedastes suhetes. Nõrgad sidemed märgivad juhuslikke või pinnalisi suhteid inimeste vahel (Milroy, Milroy 1992). Etnosed erinevad tugevate ja nõrkade sidemete vahekorra poolest, mis omakorda mõjutab ka nende jätkusuutlikkust: need, mille liikmete vahel on suhteliselt enam tugevaid sidemeid, on üldjuhul jätkusuutlikumad kui nõrgalt seotud võrgustikuga etnosed (Milroy 2001).

Majandussüsteem on jätkusuutlikkuse seisukohalt ilmselt keskse tähtsusega sotsiaalne institutsioon. Esiteks seetõttu, et majandussüsteemis luuakse kõik väärtused, mis on vajalikud etnose liikmete eluks ja etnose kultuuriliseks funktsioneerimiseks. Mida efektiivsema majandussüsteemiga on tegu, seda enam ressursse jääb üle põhivajaduste rahuldamisest ja neid saab suunata teiste sotsiaalsete institutsioonide (valitsus, religioon, haridus, kultuur, teadus) väljaarendamiseks (vt Ehala 2007). Teiseks seetõttu, et majandussüsteemi eripära määrab suures osas ka sotsiaalse võrgustiku iseloomu.

Väiketootjad, eriti põllumajanduslikud väiketootjad, moodustavad tugevate sidemetega tihedaid lokaalseid võrgustikke, millel on vähe nõrku linke kogukonnast väljapoole. Palgatöölised seevastu on mobiilsed ja valmis vahetama elukohta paremate töötingimuste ja palga nimel. Seetõttu on palgatööliste võrgustikes palju nõrku linke ja tugevate linkidega pesad on väikesed. Üldine tendents on, et majandusliku arengutaseme tõusuga muutuvad sotsiaalsed võrgustikud lõdvemaks.

Nagu öeldud, sõltub etnose majandussüsteemi efektiivsusest teiste sotsiaalsete institutsioonide tugevus. Nende institutsioonide eesmärk on tagada etnose kui kollektiivse teguri kultuuriline ja ideoloogiline koherentsus (haridus, religioon, kultuur) ning toimimise efektiivsus (valitsus). Sedavõrd, kuidas majandussüsteemi spetsialiseerumine viib sotsiaalse võrgustiku nõrgenemiseni, peavad teised sotsiaalsed institutsioonid seda kompenseerima. Traditsioonilised etnosed püsivad tänu tihedale sotsiaalsele võrgustikule liikmete vahel, kaasaegsed etnosed kasutavad tugevaid sotsiaalsed institutsioone sotsiaalse võrgustiku hapruse kompenseerimiseks.

Et väikesed etnosed ei moodusta tänapäeval enamasti omaette ühiskonda, vaid funktsioneerivad mõne suurema ühiskonna osana, siis ei pruugi neil olla ka kõiki viit sotsiaalset süsteemi välja arendatud – nad kasutavad (vähemalt osaliselt) domineeriva etnose sotsiaalseid süsteeme. Samamoodi ei pruugi sotsiaalne võrgustik hõlmata üksnes ühe etnose liikmeid, vaid võib olla domineeriva etnose võrgustikega läbi põimitud. Jätkusuutlikkuse seisukohalt on tegu väga ebastabiilse süsteemiga, sest kõige sagedasemaks hääbumise põhjuseks on just domineeriva etnose sotsiaalsete institutsioonide ülevõtmine hariduse, majanduse ja/või religiooni kaudu, mille tagajärjel põimuvad läbi ka kahe etnose sotsiaalsed võrgustikud. Perekond on tavaliselt ohustatud keelekogukonna viimane säiliv sotsiaalne institutsioon. Nii on eksogaamne abielupraktika domineeriva etnose liikmetega kindel tee assimileerumisele.

Seega võib väita, et jätkusuutlikkuse seisukohalt on oluline just oma algupäraste sotsiaalsete institutsioonide olemasolu ning sotsiaalsete võrgustike suletus. Ka väike etnos, mis on endale välja kujundanud kõik olulised sotsiaalsed institutsioonid ja taganud oma sotsiaalse võrgustiku suhtelise suletuse, suudab püsida jätkusuutlikuna, nagu näiteks 50 000 liikmeline fääri etnos (Benati 2009).

Nii nagu suurus pole alati määrav, ei välista ka nõrgalt arenenud sisekeskkond iseenesest veel keelekogukonna jätkusuutlikkust. Kogu eestluse areng on heaks näiteks selle kohta, kuidas rühma tahe käituda kollektiivse tegurina on olnud alati paar sammu ees sellest, milliseid sotsiaalseid institutsioone ta sai kasutada. Seega, süsteemi siseökoloogia on küll oluline tegur tema püsimiseks, kuid mitte vältimatu ega piisav tegur. Lühidalt kokku võttes tähendab see, et ühegi kogukonna jätkusuutlikkus ei sõltu täielikult ja lõplikult ei väliskeskkonna ega ka sisekeskkonna teguritest. Võtmeküsimuseks on hoopis etnose kollektiivne tahe eksisteerida teatud keelelis-kultuurilise kogukonnana ehk etnolingvistiline vitaalsus.

Etnolingvistiline vitaalsus

Võimet "toimida ühtse kollektiivse tegurina" kutsutakse etnolingvistiliseks vitaalsuseks (Giles jt 1977). Mida kõrgem on rühma etnoligvistiline vitaalsus,

seda jätkusuutlikuma rühmaga on tegu; mida madalam see on, seda suurem on oht, et rühm lakkab olemast ja selle liikmed assimileeruvad teistesse rühmadesse.

Kõige üldisemal tasandil on võime toimida ühtse kollektiivse tegurina klassikaline koordinatsiooniprobleem, mille puhul üksikisikud on valmis osalema ühises tegevuses vaid juhul, kui ka teised inimesed osalevad (Chwe 2001). Seega, kuigi etnolingvistiline vitaalsus on sotsiaalpsühholoogiline joon, mis iseloomustab etnost (või mõnd teist rühma) tervikuna, on see oma olemuselt individuaalsete hoiakute ja otsustuste tulem. Indiviidil on igas olukorras suuremal või vähemal määral võimalik otsustada, kas ta käitub antud kontekstis individuaalselt või ühineb kollektiivse käitumisega.

Indiviidi otsust osaleda kollektiivses tegevuses mõjutavad paljud tegurid: kuivõrd tugevaks ja teovõimeliseks peab ta oma rühma, st kuivõrd kasulik on üldse investeerida oma aega ja energiat selle eesmärkide saavutamiseks; kuivõrd tugevad on etnost ümbritsevad teised etnosed ja milline on risk nendega otsesesse vastasseisu astuda; kuivõrd realistlikud on eesmärgid, mille saavutamiseks poliitilised ja vaimsed juhid etnose liikmeid innustavad; kuivõrd tugevad on emotsionaalsed sidemed, mis indiviidi etnosega seovad ja kui tõenäolised ja tõsised on repressioonid ühistegevusest hoidumise korral. Põhimõtteliselt on indiviidil igas sotsiaal-ajaloolises olukorras võimalik valida, kas võidelda koos teistega kollektiivselt oma etnose koha eest päikese all või parandada oma staatust ja elujärge individuaalselt mõnda teise etnosesse sulandudes.

Kuigi vitaalsus sõltub üksikisikute hoiakutest, ei ole need hoiakud peaaegu kunagi täiesti privaatsed, vaid põhinevad jagatud uskumustel oma etnose tugevuse ja jätkusuutlikkuse kohta – ühesõnaga, mida tugevamana inimene tajub oma etnost ja mida kindlam ta on, et vajadusel mobiliseeruvad kõik ühise eesmärgi nimel, seda suurem on ka tema valmisolek selles osalemiseks. Parimaid näiteid lähiajaloost on kindlasti Eestimaa laul ja Balti kett, mis tõestasid eelkõige meile endale, et vajaduse korral on kõik valmis ühise eesmärgi nimel tegutsema. Et sellised jagatud uskumused luuakse poliitiliste juhtide ja ideoloogide poolt rohkem või vähem teadlikult avalikus diskursuses, sõltub vitaalsus sageli võimekate juhtide olemasolust.

Samas tuleb arvestada, et vitaalsuse mõjutamisel retoorika ja visioonidega on oma piirid. On üsna selge, et suurte ja mõjuvõimsate gruppide mõjuväljas oleva ja väljaarendamata sisekeskkonnaga väikesearvulise etnose vitaalsus ei saa iseenesest olla väga kõrge, sest oma nõrkuse tunnetamine ei soodusta inimeste soovi kollektiivseks käitumiseks. Sellises olukorras on sageli väga raske leida realistlikke eesmärke, mille nimel kogukond end mobiliseerida suudaks.

Teisest küljest ei taga ka kõrge etnolingvistiline vitaalsus iseenesest veel kogukonna püsimist läbi aegade. Ehk kõige ilmekam näide sellest on meloslaste hävitamine ateenlaste poolt Peloponnesose sõjas 416. a e.m.a.. Melose saare väike kogukond oli vaieldamatult etnolingvistiliselt vitaalne, kui otsustas mitte alistuda ateenlaste ülekaalukatele jõududele. Paraku jumalikku sekkumist piiramisse ei toimunud, ateenlased vallutasid lõpuks linna, tapsid kõik mehed, kelle kätte said, viisid naised ja lapsed orjusesse ning asustasid saarele 500 lojaalset kolonisti (Shelton, Cengage 2005). Selle genotsiidi tagajärjel lakkas meloslaste kogukond eksisteerimast vaatamata nende kõrgele etnolingvistilisele vitaalsusele.

Lühike kokkuvõte eelnenust oleks, et keelekogukonna jätkusuutlikkus sõltub ühtviisi kõigist kolme tüüpi teguritest – väliskeskkonna mõjudest, sisekeskkonna tugevusest ja etnolingvistilisest vitaalsusest. Skemaatiliselt on nende kolme teguri vastasmõju kujutatud joonisel 1.

Joonisel 1 on kesksel kohal etnolingvistiline vitaalsus, mis on kollektiivse tegutsemise vältimatu eeltingimus. Kollektiivne tegutsemine on aga ainus viis, kuidas etnos saab end kindlustada väliskeskkonna ohtude vastu või reageerida väliskeskkonnas toimuvatele muutustele. Nii näiteks saab kollektiivset tegutsemist kasutada võitlemisel domineerivate rühmadega suurema autonoomia nimel, tõkestada immigratsiooni, võtta kasutusele uusi loodusressurs-

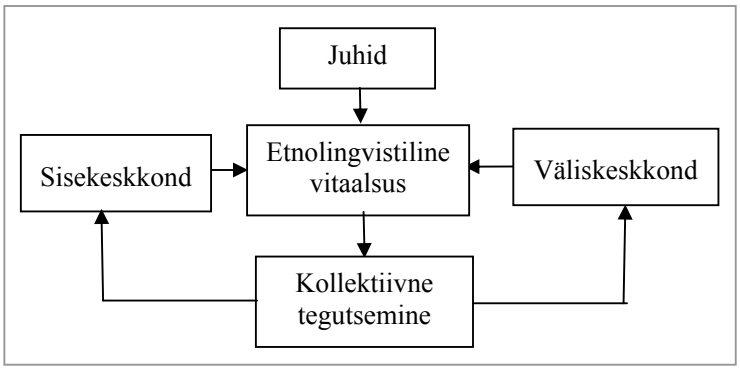

Joonis 1.
Etnose jätkusuutlikkuse dünaamika.

se, laiendada territooriumi vms. Samamoodi võib kollektiivset tegutsemist kasutada selleks, et tugevdada etnose sisekeskkonda – tõhustada kultuuriomavalitsust, rajada koole ja kirikuid jne. Kollektiivset tegutsemist võib kasutada ka sotsiaalsete normide kehtestamiseks, näiteks mõjutada perekäitumist, taunida emigreerumist, suurendada solidaarsust ja emotsionaalset seotust rühmaga. Milliseid konkreetseid eesmärke kollektiivsele tegevusele seatakse, sõltub muidugi olukorrast, mille põhjal ideoloogilised ja poliitilised juhid sõnastavad etnose eesmärgid.

Juhid ei ole skeemil välja toodud mitte üksnes seetõttu, et nad seavad eesmärgid kollektiivseks tegutsemiseks. Osalt sõltub nende tegevusest ka etnose vitaalsus, st üldine valmisolek kollektiivseks tegutsemiseks. Nagu joonisel näha, mõjutab vitaalsust lisaks juhtidele ka sisekeskkond, st inimeste ettekujutus sellest, kui tugev nende etnos on, ja väliskeskkond, st ettekujutus sellest, millised ohud etnost ähvardavad (ressursside puudus, teiste etnoste domineerimine). Samas on niihästi sise- kui ka väliskeskkonna mõju vitaalsusele siiski kaudne, sest ettekujutus nendest teguritest kujuneb suures osas juhtide visiooni vahendusel (Ehala 2009b). Seega on juhtidel võimalus niihästi kujundada etnose liikmete ettekujutust olukorrast kui ka tõsta selle läbi vitaalsust, sõnastada konkreetsed eesmärgid ja püüda kollektiivse tegutsemise kaudu juba etnose jätkusuutlikkust kindlustada.

Joonisel 1 kujutatu põhjal võib siis väita, et kuigi jätkusuutlikkus sõltub niihästi sise- ja väliskeskkonna teguritest kui ka etnolingvistilisest vitaalsusest, on vitaalsus esmane ja olulisim faktor, mida rühm vajab, et püsida muutuvates keskkonnatingimustes jätkusuutlikuna. Seetõttu vaatleme järgnevalt etnolingvistilist vitaalsust mõjutavaid tegureid ja nende vastasmõju lähemalt.

ETNOLINGVISTILISEST VITAALSUSEST DETAILSEMALT

VITAALSUSE OLEMUS

Tajfel ja Turner (1979) väidavad, et rühmakäitumist võib kujutada teljel, mille ühes otsas on sotsiaalne mobiilsus ja teises otsas sotsiaalne muutus. Kui inimesed tajuvad, et neid ümbritsev keskkond annab neile head võimalused individuaalselt oma elujärge parandada ja eesmärke saavutada, siis valivad nad sotsiaalse mobiilsuse strateegia, st üritavad teha karjääri ja ronida ühiskondlikus hierarhias kõrgemale, millega sageli kaasneb sulandumine domineerivasse rühma.

Kui aga ühiskonna sotsiaalne mobiilsus on pärsitud kas klassi-, kasti-, rassi-, etniliste või keelepiiride suletuse tõttu, siis annab ainsa võimaluse oma elujärge parandada kollektiivne tegutsemine. Interetnilise kontakti puhul taandub see dilemma küsimusele, kas on kasulikum oma personaalse staatuse tõstmiseks vahetada identiteeti, st assimileeruda kõrgema staatusega etnosesse, või võidelda kollek-

tiivselt oma etnose staatuse ja elujärje parandamise nimel. Et etnolingvistiline vitaalsus tähendab võimet tegutseda skaala sotsiaalse muutuse poolses otsas, on ta seotud inimese sotsiaalse identiteedi tugevusega.

Tajfeli (1978) järgi on sotsiaalne identiteet "see osa indiviidi enesekuvast, mis tuleneb teadmisest enda kuuluvuse kohta mingisse sotsiaalsesse rühma (või rühmadesse), selle kuuluvuse väärtustamisest ja emotsionaalsest seotusest oma rühmaga". Ellemers, Kortekaas ja Ouwerkerk (1999) on näidanud, et need sotsiaalse identiteedi kolm komponenti – kognitiivne, hinnanguline ja emotsionaalne – on selgelt eristuvad, kuid ainult "pühendumus rühmale paistab olevat see sotsiaalse identiteedi võtmetegur, mis mõjutab rühmaliikmete kalduvust käituda rühmakuuluvusest lähtuvalt". Seega võib Ellemersi jt (1999) uurimuse põhjal väita, et emotsionaalne seotus rühmaga on etnolingvistilise vitaalsuse keskne element.

Samale järeldusele jõuavad Thomas, McGarty ja Mavor (2009), kes väidavad, et on sotsiaalseid identiteete, mis on tugevamalt seotud kalduvusega kollektiivsele tegutsemisele kui mõned teised, ning toovad esile vältimatud tingimused, mis on vajalikud kollektiivsele käitumisele orienteeritud sotsiaalse identiteedi tekkeks. Nende mudeli kohaselt on sotsiaalne identiteet seotud kolme tüüpi ühiskondlikult jagatud normatiivsete ettekujutustega: ühiste emotsioonidega ning ettekujutusega rühma teovõime ja eesmärkide kohta. Näiteks etnos, mille liikmete hulgas on valdav emotsioon, et nende sotsiaalne seisund on ebaõiglane ja et nende etnos on teovõimeline, on oluliselt rohkem valmis kollektiivseks tegutsemiseks kui etnos, kes ei tunneta ülekohut või ei taju end piisavalt teovõimelisena. Ühesõnaga, Thomas jt (2009) väidavad, et kollektiivselt jagatud emotsioonid on võtmetegur, mis tekitab emotsionaalset seotust rühmaga (etnosega), mis omakorda on rühma kollektiivse käitumise, st vitaalsuse tähtsamaid mõjutegureid.

On selge, et inimesed, kes on emotsionaalselt tugevasti etnosega seotud, on valmis oma sisemise sunni mõjul panustama selle eesmärkidesse. Samas võivad need inimesed, kelle emotsionaalne side etnosega on nõrk, teatud tingimuste korral osaleda kollektiivses tegevuses selle eesmärkide nimel. Näiteks on olukordi, kus etnilise rühma liikmed on sunnitud osalema selle aktsioonides, isegi kui nad ei tunne erilist emotsionaalset sidet rühmaga ega kiida aktsiooni heaks, sest vastasel korral ähvardaks neid sanktsioonid. Portes ja Sensenbrenner (1993) nimetavad rühma võimet mõjutada liikmeid, kes ei soovi ühisaktsioonides osaleda, survestatud ühtekuuluvuseks (*enforceable trust*). On üsna selge, et rühmad, kelle institutsioonid või sotsiaalse võrgustiku struktuur sellist survestamist võimaldavad, on oma olemuselt vitaalsemad kui need, kel see võime puudub. Ja loomulikult on võimalik, et inimesed on valmis etnose kollektiivses tegevuses osalema lihtsalt seetõttu, et see on neile kuidagi isiklikult kasulik või tasub end muul moel ära.

Kui võrrelda neid kolme motivatsiooni – kuuluvustunnet, tasuvust ja sanktsioonide vältimist, siis esimene neist väljendab emotsionaalset käitumist, kaks viimast lähtuvad aga ratsionaalsetest kaalutlustest. On tõenäoline, et iga indiviidi puhul mõjutavad tema kalduvust panustada etnose eesmärkidesse kõik kolm motivatsiooni. Sõltuvalt motivatsioonide kombinatsioonist on inimene erineval määral motiveeritud panustama ja riske võtma. Pole kahtlust, et emotsionaalne motivatsioon põhjustab tugevamat pühendumust kui mis tahes ratsionaalne motivatsioon. Pole harvad juhtumid, kui kodumaa-armastuse nimel ohverdatakse elu, kasu nimel aga tegutsetakse vaid määrani, kuni see ületab võimalikke riske, ja sanktsioonide kartuses vaid määrani, kuni potentsiaalne oht jääb alla võimaliku karistuse suurusele.

KUUMAD JA KÜLMAD ETNOSED

Lähtudes liikmete emotsionaalse seotuse määrast oma rühmaga, võib etnoseid tinglikult jagada kahte tüüpi: kuumadeks ja külmadeks. Kuum etnos on selline, mille liikmed samastuvad emotsionaalselt väga tugevalt oma rühmaga ning nende jagatud emotsioonid on otseselt suunatud etnose kollektiivsete eesmärkide saavutamisele. Näiteks etnos, kes on kujundanud väga tugeva emotsionaalse seotuse tajutud ajaloolise ebaõigluse põhjal, tuletab oma tege-

vuskava õigluse jaluleseadmisest. Sellise käitumismustri kujundasid nn laulva revolutsiooni käigus välja eestlased, lätlased ja leedulased.

Etnos, kes on kujundanud väga tugeva emotsionaalse seotuse oma ülimuslikkuse või jumaliku väljavalituse põhjal, võib sellest tuletada oma tegevuskava teiste etnoste alistamiseks. Etnos, kes on kujundanud väga tugeva emotsionaalse seotuse oma maa, kultuuri, traditsioonide ja sümbolite suhtes, võib sellest tuletada kollektiivse tegevuskava vastuseisuks agressioonile või assimileerumisele. On ka võimalik, et etnos kujundab oma emotsionaalse seotuse mitme erineva emotsiooni põhjal: näiteks natsi-Saksamaal saavutati etnose kuum olek niihästi ülimuslikkuse, sisevaenlase vihkamise kui ka sümbolite jumaldamise kaudu.

Külmad etnosed on sellised, mille liikmete emotsionaalne seotus rühmaga on madal. Selliste etnoste liikmed on valmis panustama kollektiivsete eesmärkide saavutamiseks ratsionaalseil kaalutlustel – kui see on neile kasulik või vajalik süsteemipoolsete sanktsioonide vältimiseks. Üldjuhul, st kui kõik muud tingimused on samad, on külma etnose vitaalsus madalam kui kuuma etnose oma. See muidugi ei tähenda, et külmad etnosed oleksid automaatselt madala vitaalsusega. Iga konkreetse külma etnose vitaalsus sõltub sellest, kuivõrd suudab etnos oma sotsiaalsete institutsioonidega muuta kollektiivse panustamise oma liikmetele optimaalseks valikuks.

Külmad ja kuumad etnosed toimivad niisiis põhimõtteliselt erinevatel režiimidel: kuumade etnoste vitaalsuse määravaimaks teguriks on liikumapanevate emotsioonide tugevus (mida muidugi toetavad ratsionaalsed tegurid); külmade etnoste puhul on vitaalsus ainult ratsionaalse otsustuse tagajärg. Seetõttu, on kuuma etnose liikmed valmis kandma isiklikke ohvreid kollektiivsete eesmärkide saavutamise nimel, samas kui külmade etnoste liikmed panustavad vaid sedavõrd, kui see on neile kasulik.

Ülalöeldu ei tähenda, et kuumade etnoste liikmete jaoks ratsionaalsed argumendid ei kehti, vaid et teatud kollektiivse emotsionaalse pinge korral nende mõju käitumisele kahaneb. Võib seega eeldada, et emotsionaalse seotuse määr on pidevskaala, millel on lisaks külmale ja kuumale olekule olemas ka vahepealsed leiged ja soojad olekud. Emotsionaalsete olukordade kalduvus eskaleeruda viitab siiski sellele, et tol skaalal on olemas ka murdepunkt, mille ületamisele järgneb kiire iseeneslik kuumenemine.

Seda protsessi on teoreetiliselt seletanud Hogg ja Reid (2006), kes empiirilistele uuringutele toetudes väidavad, et kõrge emotsionaalse seotuse tingimustes ei kujune rühma hoiakud mitte selle liikmete hoiakute keskmise põhjal, vaid koonduvad selle äärmusliku rühma ümber, mis vastandab end teistele. Seega, mida soojema etnosega on tegu, seda kiiremini ja tugevamalt hakkab ta kuumenema teistele etnostele vastandumise pinnal. Sedalaadi protsessid hakkasid näiteks Eestis liikuma pärast Lihula samba teisaldamist, saavutades oma kulminatsiooni pärast Pronksiöö sündmusi (vt Ehala 2009a).

Käesoleva artikli üks põhihüpoteese on, et tegurid, mis etnose vitaalsust mõjutavad, on oma olemuselt samad niihästi kuumade kui külmade etnoste jaoks. Vahe on selles, kas nende tegurite mõju interpreteeritakse ratsionaalselt või emotsionaalselt. Esimesel juhul on tegu külma etnosega, kui aga kas või ühe teguri osas saavutab etnos emotsionaalse kõrgpinge, siis läheb ta üle kuuma olekusse, hoolimata sellest, et teiste tegurite osas töödeldakse informatsiooni ratsionaalselt.

Etnolingvistilist vitaalsust mõjutavad tegurid

Sotsiaalpsühholoogias uuritakse rühmadega identifitseerumist väga erinevates uurimisvaldkondades – sotsiaalse identiteedi teoorias (Brown 2000), kollektivismi-individualismi paradigmas (Triandis, Gelfand 1998), natsionalismiuuringutes (Bar-Tal 1993) jne. Erinevates uurimistraditsioonides kujutatakse nähtust mõnikord küllaltki erinevalt, kuid võrdlemisi suur konsensus valitseb selles, et rühmaga identifitseerumine on multidimensionaalne nähtus, millel on erinev hulk mõõtmeid. Nende hulk eri teooriates varieerub, kuid peaaegu kõik teooriad nõustuvad, et identifitseerumisel on niihästi kognitiivne kui ka afektiivne külg (vt Roccas jt 2008). Eelnevas peatükis esitasin hüpoteesi, et etnosed, mille liikmetel on tugev afektiivne seotus rühmaga, on kuumas olekus, samas kui etnosed, mille liik-

mete seotus rühmaga põhineb valdavalt kognitiivsel dimensioonil, on käitumiselt külmad.

Vaieldamatult on rühmaga identifitseerumist mõjutavate tegurite hulk suur. Alljärgnevalt püüan varasemate empiiriliste uuringute ja teoreetilise kirjanduse põhjal välja tuua sotsiaalpsühholoogilised dimensioonid, millel on vitaalsusele kõige suurem mõju. Neid on neli: interetniline jõuvahekord, interetnilise ebakõla, traditsioonilisus ja interetniline distants.

Kõik need dimensioonid väljendavad rühmaliikmete taju olukorra kohta antud mõõtmes, mitte välise vaatleja antud "objektiivset" hinnangut. Taju eelistamist tegelikkusele saab põhjendada sellega, et etnose liikmed langetavad otsuseid nii- või teistsuguse käitumise osas lähtuvalt oma tajust, mitte sellest, kuidas olukord tegelikult on. Et ettekujutust tegelikkusest on võimalik manipuleerida, siis on vitaalsust mõjutava tegurina oluline just see ettekujutus, mitte tegelikkus ise.

Interetniline jõuvahekord

Interetnilise jõuvahekorra dimensioon väljendab etnose tugevust võrreldes naaberrühmadega. Ettekujutus etnose tugevusest kujuneb kolme suure teguriterühma põhjal: 1) etnose majanduslik, sotsiaalne ja kultuuriline staatus; 2) etnose demograafiline tugevus (rahvaarv, iive, väljaränne jt); 3) sotsiaalsete institutsioonide tugevus (Bourhis jt 1981). Ettekujutust omaenda etnose tugevusest võrreldakse ettekujutusega teiste oluliste etnoste tugevusest. Selline võrdlus võib anda kas positiivse (oleme tugevamad ja võimsamad kui teised), neutraalse (oleme enamvähem võrdsed) või negatiivse tulemuse (oleme teistest etnostest nõrgemad ja madalama staatusega) (Ehala 2005; Ehala, Niglas 2007).

See võrdlus lähtub sotsiaalpsühholoogilisest tõsiasjast, et inimene vajab positiivset enesehinnangut ja püüab seda saavutada rühmakuuluvuse kaudu (Tajfel, Turner 1979). Kui etnos, millesse inimene kuulub, talle seda ei võimalda (st kui selle sotsiokultuuriline staatus on mõne teise rühmaga võrreldes madal), siis hakkab inimene otsima võimalusi oma rühmakuuluvuse muutmiseks. Kui selline hoiak on liikmete hulgas valdav, siis vähendab see valmisolekut kollektiivseks tegutsemiseks, seega kahandab vitaalsust. Positiivne võrdlustulemus mõjub aga vitaalsusele positiivselt.

Jõuvahekorra võrdlus on oma olemuselt kognitiivne ja emotsionaalselt neutraalne, kuid loomulikult on seda võimalik manipuleerida nii, et tulemus on kas iseäranis positiivne või eriti negatiivne. Sellised äärmuslikud võrdlustulemused võivad omakorda olla aluseks kollektiivsete emotsioonide kujundamisele: näiteks ülipositiivsele hinnangule võib rajada ülimuslikkuse emotsiooni, ülimadal kollektiivne hinnang aga võib põhjustada tugeva alaväärsusemotsiooni. Esimene võib rühma viia kuuma olekusse, viimane aga kutsuda esile nn assimilatsioonikaskaadi – paanilise väljarände ja ümberrahvustumise (vt Laitin 2007).

Interetniline ebakõla

Interetniline ebakõla väljendab etnose liikmete hinnangut interetniliste suhete legitiimsusele ja usalduslikkusele (Ehala, Zabrodskaja, avaldamisel). Mida legitiimsemana tajutakse kahe etnose võimusuhteid, st võimalikku domineerimist ja vastasmõju, seda väiksem on interetnilise ebakõla määr. Nii peaksid kahe suveräänse etnose vahelised suhted tunduma nende liikmetele legitiimsena, kui seda ei varjuta territoriaalsed või muud vaidlused. Ühe riigi piires sõltub enamus- ja vähemusrühmade suhete legitiimsus sellest, kas rühmade õiguste ja privileegide vahekord on õiglane.

Lisaks legitiimsusele mõjutab interetnilist ebakõla ka etnoste vastastikune usaldus, mis kujuneb suuresti ajaloolise kogemuse ja kehtivate suhete pinnal. Ka legitiimses olukorras võib vastastikuse umbusalduse või lausa vihkamise määr olla suur minevikus toimunud sündmuste tõttu. Enamasti on usalduse ja legitiimsuse taju siiski omavahel korrelatsioonis – mida suurem usaldus, seda legitiimsemana tajutakse rühmadevahelist suhet (Ehala, Zabrodskaja, avaldamisel).

Ka interetnilise ebakõla dimensioon on oma olemuselt kognitiivne, st rühmadevahelist ebakõla tajutakse emotsionaalselt neutraalsena vähemalt juhtudel, kui see ei ole eriti suur. Samas on ebaõigluse ja välisrühma umbusaldamise põhjal iseäranis kerge

kujundada kollektiivseid emotsioone, mis viivad etnose kiiresti kuuma olekusse. Selle dimensiooniga, nagu eelmisegagi, võib seostada kaht tugevat kollektiivset emotsiooni – viha osakssaanud ebaõigluse pärast, aga ka süütunnet tehtud ülekohtu pärast. Esimene neist mobiliseerib etnost ebaõigluse ja selle põhjustaja vastu võitlema, teine aga kahandab etnose liikmete soovi end selle etnosega samastada, mis samuti võib soodustada identiteedivahetust.

Ka külma etnose puhul, st juhtudel, kus interetniline ebakõla on väike ega ole seotud kollektiivsete emotsioonidega, soodustab interetniline ebakõla rühma vitaalsust, sest muudab etnose liikmetele identiteedivahetuse psühholoogiliselt raskeks. Näiteks on vähemusrühma liikmetel raske sulanduda enamuse hulka, kui nad tajuvad endale tehtud ülekohut ega usalda enamuse liikmeid täielikult. Kui aga vähemus tajub oma madalamat staatust legitiimsena ja suhtub enamusrahvusesse usalduslikult, siis selline olukord soodustab identiteedivahetust.

Traditsionaalsus

Kolmas vitaalsust oluliselt mõjutav tegur väljendab seda, kuivõrd etnose liikmed väärtustavad oma kultuuri, keelt ja traditsioone ning peavad oluliseks nende edasiandmist põlvkonnalt põlvkonnale (Ehala, avaldamisel). On olemas etnilisi rühmi, kes oma kultuuripraktikaid ja keelt peavad sedavõrd pühaks, et keelduvad igasugustest uuendustest – sellised on mitmesugused religioossed kogukonnad**,** nagu näiteks amišid USAs või vene vanausulised.

Traditsionaalse käitumise vastandiks on utilitaarne käitumine. Utilitaarse väärtusmaailmaga inimesed lähtuvad oma otsuste tegemisel isiklikust majanduslikust kasust ja otstarbekusest. Nad on avatud uuendustele ja omistavad vähest tähtsust ajalooliste traditsioonide järgimisele. Kui nõrga etnose liikmed on väga utilitaarsed, siis on nad vähem valmis selle etnose eesmärkide nimel panustama ja rohkem valmis oma identiteeti vahetama kui traditsioone väärtustava etnose liikmed (vt Li 2004).

Nii nagu eelmised, on ka traditsioonilisuse dimensioon kognitiivne, kuid võib skaala äärmustes olla aluseks ka tugevate kollektiivsete emotsioonide kujundamisele. Nii võib ülima traditsioonilisuse pinnal kujundada jumaldamise kollektiivse emotsiooni, olgu siis selle objektiks jumal, valitseja, isamaa, keel või mõni muu väärtus, mille hoidmist peetakse oluliseks. Skaala teises otsas võib kujuneda hedonismi kollektiivne emotsioon, mis seab isikliku heaolu ja naudingu kõrgemale mis tahes ühiskondlikest eesmärkidest.

Interetniline distants

Interetniline distants moodustub rassiliste, etniliste, keeleliste ja kultuuriliste erinevuste summana. Mida suuremad on kahe rühma liikmete vahelised erinevused, seda keerulisem on rakendada sotsiaalse mobiilsuse strateegiat oma elujärje parandamiseks, sest vaatamata pingutustele ei ole võimalik oma päritoluidentiteeti siiski varjata ja see jääb paratamatult identiteedivahetust pärssima. Seega, mida suurem on distants, seda suurem on ka motivatsioon kollektiivseks tegutsemiseks (Ehala 2009b). Kui kahe etnose prototüüpe tajutakse pigem sarnaste kui erinevatena, on ka identiteedivahetus suhteliselt kerge ja isegi märkamatu, mistõttu inimesed eelistavad pigem sotsiaalse mobiilsuse strateegiat.

Nagu teisigi dimensioone, nii on võimalik ka interetnilist distantsi manipuleerida. Enamasti ongi nii, et kui etnos läheb mingil põhjusel üle kuuma olekusse, siis suurendatakse automaatselt eristumist vastasrühmast. Suhete soojenemisel ja integratsiooni soodustamiseks võidakse omakorda suurendada sarnasusi.

Vitaalsust mõjutavate tegurite vastasmõju

Ülalmainitud neli vitaalsust mõjutavat tegurit ei ole teineteisest täiesti sõltumatud, vaid omavahel dünaamiliselt seotud. Neid võib kujutada interaktiivse tegurite kompleksina, mis mõjutavad vitaalsust ühtse tervikuna. Seda on hea graafiliselt ilmestada nelja lõikuva dimensioonina (vt joonis 2).

Igal dimensioonil võib hinnang olla kas positiivne (skaala parem pool), neutraalne (keskpaik) või negatiivne (skaala vasak pool). Kui hinnangud jäävad valdavalt allapoole nulli, on tegu madala vitaalsusega rühmaga, kui need on nullis või sellest kõrgemal, siis on tegu vitaalse rühmaga. Mõlemad äärmused võivad olla seotud kollektiivsete emotsioonidega: interetniline jõuvahekord ülimuslikkuse või alaväärsustundega, interetniline ebakõla viha või kollektiivse süü tundega, traditsionaalsus jumaldamise

Joonis 2.

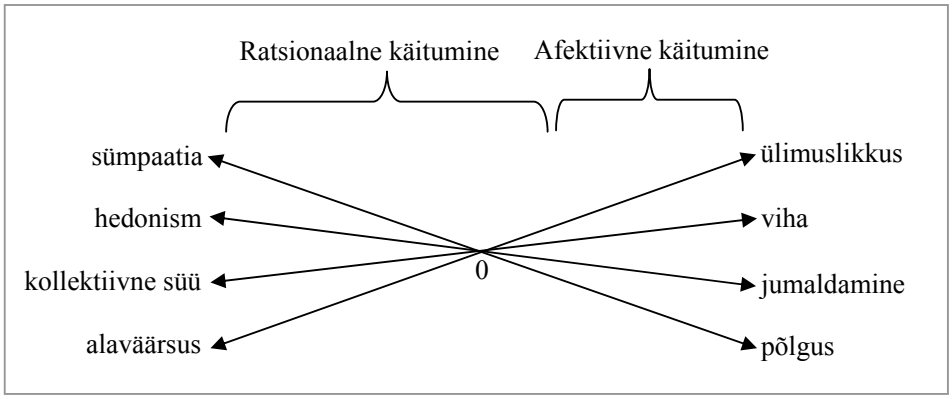

või hedonismiga, interetniline distants põlguse või sümpaatiaga. Samas võivad ainult skaala paremal pool asuvad emotsioonid esile kutsuda etnose afektiivse käitumise, st viia etnose kuuma olekusse. Skeemi vasakul olevad emotsioonid võivad aga esile kutsuda nn assimilatsioonikaskaadi (Laitin 2007).

Kui tugevad kollektiivsed emotsioonid puuduvad kõigil kolmel dimensioonil, siis on etnos külmas olekus ja ta vitaalsus sõltub liikmete ratsionaalsetest otsustest. Samas piisab tugeva kollektiivse emotsiooni kujundamisest vaid ühel dimensioonil, et etnos läheks üle kuuma olekusse. Näiteks kui etnoses tekib väga kõrge interetnilise ebakõla taju, siis viib see senini külmas olekus olnud etnose kuuma olekusse. Samamoodi juhtub, kui domineerib äärmusliku ülimuslikkuse või jumaldamise diskursus. Kuigi kuuma olekusse minekuks piisab tugevate kollektiivsete emotsioonide esilekutsumisest ühel dimensioonil, toimub emotsioonide tekitamine sageli paralleelselt mitmel või kõigil neljal dimensioonil. Kui etnos on kuumas olekus, siis määrab tema vitaalsuse liikmete emotsionaalne seotus etnosega, mitte liikmete ratsionaalne kalkulatsioon, kas antud etnos pakub piisavalt positiivse sotsiaalse identiteedi, et panustada tema arengusse.

Rühmasisesed protsessid etnose külma ja kuuma oleku puhul erinevad kvalitatiivselt ja seetõttu saavutatakse ka vitaalsus neis olekutes erineval viisil.

Etnose vitaalsus külmas olekus

Külmas olekus etnose liikmete emotsionaalne seotus rühmaga on madal, kuulumist etnosesse teadvustatakse, kuid kuulumise fakt ei oma emotsionaalset kaalu, see ei ole inimese identiteedis olulisel kohal. Et emotsionaalne seotus on madal, lähtub indiviid oma suhetes rühmaga ratsionaalsetest kaalutlustest. Kui rühma kuuluvus pakub talle ligipääsu eluks vajalikele ressurssidele ja tagab positiivse sotsiaalse identiteedi, siis on indiviid rahul ega otsi teid elujärje parandamiseks identiteedivahetuse teel.

Etnolingvistiline vitaalsus, st võime käituda kollektiivselt, tagatakse sotsiaalsete institutsioonide kaudu pakutavate hüvede ja sanktsioonide süsteemiga, mis puhtalt ratsionaalsetest kaalutlustest lähtuvalt motiveerib etnose liikmeid ühistegevusse panustama. Kui etnos suudab oma liikmetele pakkuda ka positiivset sotsiaalset identiteeti, siis puudub selle liikmetel motivatsioon identiteedivahetuseks.

Loomulikult ei sõltu inimese lojaalsus etnosele mitte üksnes tema hinnangust sellele, kuivõrd positiivse identiteedi see pakub, vaid ka sellest, kuivõrd kerge on saavutada liikmelisust mõnes teises, kõrgema staatusega ja paremaid võimalusi pakkuvas etnoses, samuti sellest, kuivõrd utilitaarne on inimene, st kuivõrd valmis on ta isiklike hüvede nimel hülgama oma sotsiaalse võrgustiku.

Üldiselt on nii, et mida tugevama etnosega on tegemist (st mida võimsam on ta majanduslikult, demograafiliselt ja kultuuriliselt), seda kergem on tal motiveerida oma liikmeid kollektiivselt käituma üksnes ratsionaalsetest kaalutlustest lähtuvalt. Seetõttu on tugev etnos vitaalne ka siis, kui ta on külmas olekus. Samuti puuduvad suurtel etnostel reeglina tõsi-

sed eksistentsiaalsed ohud, mis võiks anda tõuke nende kuumenemiseks. Nii toimibki enamik suuri etnoseid külmas olekus.

Teisiti on lood väikeste etnostega, mille sotsiaalsed institutsioonid on nõrgad, majanduslik ja kultuuriline tase madal ning demograafiline olukord kehv. Taolised etnosed ei suuda pakkuda positiivset sotsiaalset identiteeti. Seetõttu ähvardab neid etnoseid külmas olekus assimileerumine, sest vaid ratsionaalsetest ja pragmaatilistest motiividest lähtuvad liikmed otsivad võimalusi parandada niihästi oma majanduslikku olukorda kui ka leida positiivsemat sotsiaalset identiteeti. Seega on nõrkade etnoste ainukene lootus oma vitaalsust tõsta, kui nad suudavad mõnel dimensioonil välja kujundada tugeva kollektiivse emotsiooni, mis viiks etnose üle kuuma olekusse ja ühes sellega tõstaks oluliselt liikmete valmisolekut kollektiivseks tegutsemiseks.

Etnose vitaalsus kuumas olekus

Kui etnos ükskõik millisel dimensioonil läheb üle kuumale režiimile, kaasneb sellega automaatselt suurem eristumine teistest rühmadest, st interetnilist distantsi hakatakse tajuma suuremana ja oma etnost tajutakse teiste etnostega võrreldes nõrgemana (Giles, Johnson 1987).

Barth (1969) on näidanud, et eristumine ei ole tingitud reaalsetest erinevustest erinevate etnoste liikmete vahel, vaid erisused konstrueeritakse. Mida kuumemas olekus on rühm, seda teravamaks kujundatakse ka rühma liikmelisust defineerivad piirid. Näiteks serblaste ja horvaatide eristumine on saavutatud muu hulgas üsna tühistele keelelistele erinevustele tuginedes. Ühesõnaga, kuumenemise tagajärjel suureneb oluliselt interetniline distants, mis muudab identiteedivahetuse oluliselt kulukamaks.

Teravdatud piirid ja suur eristumine muudab omakorda akuutseks reeturluse küsimuse – külma etnose puhul on piirid poorsed ja selle liikmetel suur individuaalne vabadus toimida omaenese parema äranägemise järgi. Kui aga rühm on üle läinud kuumale režiimile, siis ühes piiride teravdumisega tõuseb ka sotsiaalne kontroll emotsionaalselt tugevalt seotud liikmete poolt, mistõttu rühmaga nõrgalt identifitseeruvad liikmed sunnitakse koostööle rühma eesmärkide nimel vastu nende enda tahtmist. Neil ei ole võimalik ka identiteeti vahetada, sest teravnenud olukorras on lootus, et teine etnos neid aktsepteeriks, kaduvväike.

Kuumenemisega kaasnevate protsesside toel võib nõrk etnos oluliselt tõsta oma etnolingvistilist vitaalsust ja vältida paratamatut assimileerumist, mis teda ootaks külmas olekus toimides. Näiliselt hea lahenduse muudab keeruliseks see, et kuuma oleku saavutamine ei ole kerge, kuumana püsida ei saa igavesti ja taasjahtumine võib kaasa tuua täiendavad probleemid.

Etnose kuumenemine ja jahtumine

Etnose kuumenemine saavutatakse kollektiivsete emotsioonide konstrueerimise teel. Seda on väga keeruline teha ratsionaalselt käituvatest indiviididest koosnevas etnoses, kui puuduvad reaalsed stiimulid, mis neid emotsionaalselt puudutaksid. Seetõttu vajab etnos kuumenemiseks enamasti mingit sädet, kõige parem mõnd šokeerivat juhtumit nagu Riigipäevahoone tulekahju, kaksiktornide katastroof, pronkssõduri teisaldamine vms, mille põhjal on võimalik kollektiivseid emotsioone konstrueerima asuda.

Kuumenemise tõukeks sobib ka mingi oht, st tulevikus toimuda võivad negatiivsed sündmused, kuid et ohtu võib hinnata erinevalt ja ennustatud oht võib tegelikkuses ka olemata olla, siis sõltub selliste ajendite edu eelkõige sellest, kuivõrd vältimatuna ja laastavana seda tajutakse ja suudetakse kujutada.

Kuumenemise aluseks võib olla ka kestev sotsiaalne ülekohus, aga kui see on domineeriva etnose poolt institutsionaalselt legitimiseeritud ja etnostevahelised piirid hoitakse poorsena, siis on allasurutud etnose liikmetel kergem vahetada identiteeti kui riskida süsteemile vastuhakuga.

Tugevate afektiivsete tegurite puudumisel ei jää vähemusrühmadel sageli muud võimalust, kui püüda kuumenemist saavutada traditsionaalsuse ja interetnilise distantsi suurendamisega, rõhutades oma rahvuslikke iseärasusi ja väärtustades traditsioone. Sellelgi on omad piirid, sest kui vähemus on majanduslikult ja kultuuriliselt nõrk, siis on üsna raske oma etnilist kuuluvust väärtustada. Pealegi tähen-

daks ülim traditsioonilisus peaaegu täielikku eraldatust laiemast ühiskonnast, mis on väga ränk hind kõrgenenud vitaalsuse eest.

Ükspuha mil viisil etnos ka kuuma oleku saavutab, ei pruugi see olla hea lahendus, kuna võib esile kutsuda pikaajalise etnilise konflikti, mis ta lõpuks majanduslikult ja moraalselt kurnab, või viia ta äärmisesse konservatiivsusse, mis pärsib igasuguse arengu. Mõlemal juhul järgneb ükskord ikkagi etnose jahtumine.

Sama juhtub muidugi ka siis, kui kuumenemise tagajärjel tekkinud edukas rahvuslik ärkamine on viinud etnose sihile – eesmärgid on saavutatud, kuumenemise põhjus likvideeritud, kollektiivsed emotsioonid ennast ammendanud. Võidujärgsel jahtumisel võivad samuti olla rasked tagajärjed, sest kui rühmal ei jätku külmas olekus toimimiseks piisavalt sümboolset kapitali, et tagada oma liikmetele positiivne sotsiaalne identiteet, siis võib jahtumisele järgneda kultuuriline ja keeleline assimilatsioon ka juba saavutatud poliitilise iseseisvumise tingimustes (Smith 1999).

KOKKUVÕTE

Etnolingvistiline jätkusuutlikkus on väga mitmetahuline nähtus, mis sõltub looduslike, majanduslike, sotsiaalsete, kultuuriliste ja sotsiaalpsühholoogiliste tegurite keerukast vastasmõjust. Osa nendest teguritest on väljaspool inimese ja etnose liikmete kontrolli, osa on sellised, mida etnosel on oma tegevusega võimalik mõjutada. Seega võib öelda, et kuigi jätkusuutlikus sõltub teguritest, mis on väljaspool kontrolli, ei ole ükski etnos täiesti välistegurite meelevallas. Ükskõik kui keerukad ka pole välis- või sisekeskkonna tingimused, alati on olemas vähemalt põhimõtteline võimalus oma olukorda kollektiivselt parandada. Selle võimaluse kasutamine sõltub etnose vitaalsusest, tema võimest käituda ühtse kollektiivse tegurina ajaloo areenil.

Seega on etnolingvistiline vitaalsus etnose jätkusuutlikkuse võtmetegur. Käesoleva artikli eesmärk oli välja tuua, millised tegurid mõjutavad etnose vitaalsust kõige vahetumalt ja kuidas nende tegurite koosmõju on seotud etnose külma ja kuuma olekuga. Pole kahtlust, et kõigi edukate etnoste eliidid on teadlikult või intuitiivselt neid protsesse juhtides taganud oma etnoste jätkusuutlikkuse, kuid mainitud protsesside süstemaatiline käsitlus võimaldab seda teadmist sihipäraselt kasutada ka ohustatud keelte ja kultuuride jätkusuutlikkuse kindlustamiseks.

VIITED

Bar-Tal, D. 1993. Patriotism as fundamental beliefs of group members. – Politics and Individual, 3, 45–62.

Barth, F. 1969. Ethnic groups and boundaries. – Barth, F. (ed). Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference. London: George Allen and Unwin, 9–37.

Benati, C. 2009. Faroese: a national language under siege? – Pertot, S., Priestly, T. M. S., Williams, C. (eds). Rights, Promotion and Integration Issues for Minority Languages in Europe. Palgrave Macmillan, 189–196.

Bourhis, R. Y., Giles, H., Rosenthal, D. 1981. Notes on construction of a 'subjective vitality questionnaire' for ethnolinguistic groups. – Journal of Multilingual and Multicultural Development, 2, 145–155.

Brown, R. 2000. Social identity theory: Past achievements, current problems and future challenges. – European Journal of Social Psychology, 30, 745–778.

Capra, F. 1997. The Web of Life. New York: Random House.

Chwe, M. 2001. Rational Ritual: Culture, Coordination, and Common Knowledge. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Edwards, J. 1992. Sociopolitical aspects of language maintenance and loss: towards a typology of minority language situations. – Fase, W., Jaspaert, K., Kroon, S. (eds). Maintenance and Loss of Minority Languages. Amsterdam: Benjamins, 37–54.

Ehala, M. 1996. Self-organization and language change. – Diachronica, 13, 1–28.

Ehala, M. 2005. The role of MTE in language maintenance and developing multiple identities. – Kiefer, S., Sallamaa, K. (eds). European Identities

in Mother Tongue Education. Linz: Trauner Verlag, 36–50.

Ehala, M. 2007. Etnolingvistilise arengu ökoloogia: teesid. – Akadeemia, 3, 511–553.

Ehala, M. 2009a. The Bronze Soldier: identity threat and maintenance in Estonia. – Journal of Baltic Studies, 40, 139–158.

Ehala, M. 2009b. An evaluation matrix for ethnolinguistic vitality. – Pertot, S., Priestly, T., Williams, C. (eds). Rights, Promotion and Integration Issues for Minority Languages in Europe. Palgrave Macmillan, 123–137.

Ehala, M. avaldamisel. Connecting the individual and cultural level value analysis: the case of Utilitarianism v. Traditionalism. – Journal of Human Values.

Ehala, M., Niglas, K. 2007. Empirical evaluation of a mathematical model of ethnolinguistic vitality: the case of Võro. – Journal of Multilingual and Multicultural Development, 28, 427–444.

Ehala, M., Zabrodskaja, A. avaldamisel. Interethnic discordance and stability in Estonia. – Ethnicities.

Ellemers, N., Kortekaas, P., Ouwerkerk, J. W. 1999. Self-categorisation, commitment to the group and group self-esteem as related but distinct aspects of social identity. – European Journal of Social Psychology, 29, 371–389.

Giles, H., Bourhis, R. Y., Taylor, D. M. 1977. Towards a theory of language in ethnic group relations. – Giles, H. (ed). Language, Ethnicity and Intergroup Relations. London: Academic Press, 307–348.

Giles, H., Johnson, P. 1987. Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. – International Journal of the Sociology of Language, 68, 69–99.

Grenoble, L. A., Whaley, L. J. 1998. Toward a typology of language endangerment. – Grenoble, L. A., Whaley, L. J. (eds). Endangered Languages: Language Loss and Community Response. Cambridge: Cambridge University Press, 22–54.

Hogg, M. A., Reid, S. A. 2006. Social identity, self-categorization, and the communication of group norms. – Communication Theory, Vol. 16. Blackwell Publishing Limited, 7–30.

Laitin, D. D. 2007. Nations, States, and Violence. Oxford: Oxford University Press.

Li, D. C. S. 2004. Between English and Esperanto: what does it take to be a world language? – International Journal of Sociology of Language, 164, 33–64.

Livingston, I. 2006. Between Science and Literature: An Introduction to Autopoetics. Urbana: University of Illinois Press.

Luhmann, N. 1990. Essays on Self-Reference. New York: Columbia University Press.

Maturana, H., Francisco, V. 1973. Autopoiesis and Cognition: the Realization of the Living. Vol. 42. Boston Studies in the Philosophy of Science. Dordecht: D. Reidel Publishing Co.

Milroy, L. 2001. Bridging the micro-macro gap: social change, social networks and bilingual repertoires. – Klatter-Folmer, J., Avermaet, P. V. (eds). Theories of Maintenance and Loss of Minority Languages. Münster, New York: Waxmann, 39–64.

Milroy, L., Milroy, J. 1992. Social network and social-class – toward an integrated sociolinguistic model. – Language in Society, 21, 1–26.

Mufwene, S. S. 2004. Language birth and death. – Annual Review of Anthropology, 33, 201–222.

Nichols, J. 1992. Linguistic Diversity in Space and Time. Chicago: University of Chicago Press.

O'Leary, P. 2009. Public intellectuals, language revival and cultural nationalism in Ireland and Wales: a comparison of Douglas Hyde and Saunders Lewis. – Irish Studies Review, 17, 5–18.

Portes, A., Sensenbrenner, J. 1993. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. – American Journal of Sociology, 98, 1320–1350.

Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S., Halevy, N., Eidelson, R. 2008. Toward a unifying model of iden-

tification with groups: integrating theoretical perspectives. – Personality and Social Psychology Review, 12, 280–306.

Schaefer, R. T. 2008. Social institutions. – Parrillo, V. N. (ed). Encyclopedia of Social Problems. Sage Publications.

Shelton, D. L., Cengage, G. 2005. Athens and Melos. – Genocide and Crimes Against Humanity. eNotes.com.

Smith, A. D. 1999. Myths and Memories of the Nation. Oxford: Oxford University Press.

Tajfel, H. 1978. Social categorization, social identity, and social comparison. – Tajfel, H. (ed). Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations. London: Academic Press, 61–76.

Tajfel, H., Turner, J. C. 1979. An integrative theory of intergroup conflict. – Austin, W. G., Worchel, S. (eds). The Social Psychology of Intergroup Relations. Monterey, CA: Brooks/Cole, 33–47.

Thomas, E. F., McGarty, C., Mavor, K. I. 2009. Aligning identities, emotions, and beliefs to create commitment to sustainable social and political action. – Personality and Social Psychology Review, 13, 194–218.

Triandis, H. C., Gelfand, M. 1998. Converging measurement of horizontal and vertical individualism and collectivism. – Journal of Personality and Social Psychology, 74, 118–128.

ARVUTIPÕHISEST KEELEÕPPEST

Maarika Teral, Sirje Rammo, Birute Klaas
Tartu Ülikool

Käesolevas artiklis antakse lühiülevaade arvutipõhise keeleõppe arengust ja käsitletakse arvutipõhist keeleõpet Eestis. Pikemalt on vaadeldud Tartu Ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis rahvusvaheliste projektide raames ning Eesti riikliku teadus- ja arendusprogrammi "Eesti keel ja rahvuslik mälu" toel välja töötatud keeleõppematerjale. Samuti vaetakse artiklis neid probleeme, mis on seotud arvutipõhise keele- ja kultuuriõppe ning selleks vajaminevate materjalide loomise ja haldamisega.

ÜLEVAADE ARVUTIPÕHISE KEELEÕPPE AJALOOST

Inglise keeles on laialt kasutusel mõiste *Computer-Assisted Language Learning* e CALL. Selle all mõistetakse igasugust keeleõpet, milles arvuti kasutamine on olulisel kohal. (ICT4LT 2009) Õpetaja võib kasutada arvutit õpetamisel, näidates nt keeleõppematerjale suurel ekraanil või suheldes õpilastega arvuti vahendusel; õppija aga kasutada arvutil interaktiivset tarkvara, suhelda arvuti vahendusel teiste keeleõppijatega jne. Keeleõpe arvuti abil võib toimuda klassiruumis (või arvutiklassis) õpetaja juhendusel, aga ka iseseisvalt, kui õppija töötab kodusel (süle)arvutil või arvutiklassis.

Lisaks lühendile CALL on mõnikord kasutatud ka teisi, nt CALI (*Computer-Assisted Language instruction*), mille all peetakse silmas pigem arvuti abil õpetamist kui õppimist, CELL (*Computer-Enhanced Language learning*), kus arvuti roll keeleõppes on marginaalsem jne (ICT4LT 2009). Erinevate allikatega tutvudes on näha, et neid termineid kasutatakse sageli sünonüümselt.

Eesti allikates kasutatakse kõige enam mõistet *arvutipõhine keeleõpe*. Arvutipõhise keeleõppe all peetakse silmas nii 1) keeleõpet, kus arvuti asendab õpetajat kui ka 2) integreeritud õpetust, kus arvuti ei võta üle õpetaja rolli, vaid on üks keeleõpetaja abivahendeid. Kuid ka eesti keeles võiks teha eristuse arvuti rolli järgi – nimetades esimest *arvutipõhiseks* ja teist *arvutitugiseks* keeleõppeks.

Arvuti kasutamine moodsas võõrkeeleõpetuses sai kõrghariduses alguse 1960ndatel aastatel, 1980ndate alguses jõudis arvuti ka koolidesse (Davies 2003). Selle aja jooksul on arvutid palju muutunud. Suurarvutite (*mainframe computers*) kasutamise ajal, mis ilmusid 1960ndate keskel, oli keeleõppeprogrammide loomine keeruline ja aeganõudev ning nõudis programmeerijatelt suuri eriteadmisi. 1970ndate aastate lõpuni kasutati arvuteid keeleõppes vaid mõnedes Euroopa ja Ameerika kõrgkoolides üksikute keelekursuste raames ning õppijate ligipääs loodud õppevahenditele oli piiratud. Koos arvutite muutumisega kasutajasõbralikumaks ning laiemale kasutajaskonnale kättesaadavamaks on ka keeleõpetajad (kellel enam ei pea olema teadmisi programmeerimisest) hakanud üha enam kasutama arvutit õpetamisprotsessis. Samas on arvutitarkvara kiire areng toonud kaasa sedavõrd palju erinevaid võimalusi, et õpetajatel on raske nendes orienteeruda (Spanou 2004).

Mark Warschauer (1996), kes on esitanud oma artiklis pikema ülevaate arvutite kasutamise arengust võõrkeeleõppes, on jaganud selle kolme etappi – 1) biheivioristlikuks (*behavioristic* CALL), 2) kommunikatiivseks (*communicative* CALL*)* ja 3) integreeritud (*integrative* CALL*)* etapiks.

BIHEIVIORISTLIK etapp algas 1950ndatel aastatel ning kestis kuni 1970ndateni. Selle aluseks olid tollal populaarsed biheivioristlikud õppimisteooriad, milles kesksel kohal oli keelekonstruktsioonide harjutamine ja (mehaaniline) kordamine (*drill and practice*). Sama materjali pidevat kordamist peeti

keele omandamisel oluliseks ja isegi hädavajalikuks. Arvuti oli väga sobiv vahend, mille kaudu edastada õppijale õppematerjale ja harjutusi ning pakkuda õppijatele kohest tagasisidet tehtud vigade kohta. Arvuti võimaldas individualiseeritud lähenemist õppimisele – näiteks avanes õppijatel võimalus liikuda edasi neile sobivas tempos ja see omakorda jättis õpetajale rohkem aega klassiruumis harjutamise/kordamise kõrval midagi muud teha.

Biheivioristlike ideedega kooskõlas loodi mitmeid keeleõpetamiseks mõeldud süsteeme suurarvutitele. Tuntumaks neist on saanud PLATO süsteem, mis võimaldas teha sõnavara-, tõlke- ja grammatikaharjutusi ning andis lühikesi seletusi grammatika kohta.

1970−80ndatel tõid pedagoogiliste ja teoreetiliste vaadete muutumine ning uusi tehnilisi võimalusi pakkuvate mikro- ja personaalarvutite kasutuselevõtt kaasa uued tuuled arvutipõhises ja -tugises keeleõppes. Algas arvutipõhise keeleõppe kommunikatiivne etapp.

KOMMUNIKATIIVSE etapi ajal lähtuti ka arvuti abil ja toel õpetamises kommunikatiivsest keeleõppemeetodist, mis sai valdavaks 1970−80ndatel aastatel. Varasemast enam hakati väärtustama autentset suhtlust. Üks uue suuna rajajatest oli John Underwood (1984), kes sõnastas uued suunad arvutipõhises ja -tugises keeleõpetuses. Kommunikatiivne arvutipõhine keeleõpe keskendus enam vormide kasutamise omandamisele kui vormimoodustusele; grammatika õpetamise roll vähenes (seda õpetati pigem kaudselt). Õppijaid julgustati looma uusi keelekonstruktsioone, mitte piirduma varemõpitu kordamisega; õppijate tehtud vigu ega ka edusamme ei rõhutatud − näiteks ei ilmunud ekraanile kirjad "Palju õnne, olete läbinud testi!" jms. Püüti olla paindlikumad ja aktsepteerida eri vastusevariante; kogu suhtlus õppijaga toimus sihtkeeles; arvutiga ei tehtud midagi, mida tavalise õpikuga oleks samaväärselt teha saanud. Kommunikatiivse keeleõppe raames loodi mitmeid programme, mis arendasid erinevaid osaoskusi, kuid loomingulisemas vormis kui varem – loodi keelemänge, teksti rekonstrueerimise harjutusvara jne. Õppijaid suunati teiste õppijatega suhtlema, arutlema ja loovalt kirjutama. Sellel perioodil hakati keeleõppes kasutama ka teisi keele kasutamist hõlbustavaid programme, nt spellereid, mis polnud algselt loodud keeleõppeks jne. Ehkki kommunikatiivne suund arvutipõhises keeleõppes oli samm edasi, leiti siiski, et arvuti roll keeleõppes on liiga tagasihoidlik võrreldes arvuti pakutavate võimalustega. Asuti otsima uusi võimalusi arvuti integreeritumaks kasutuseks keeleõppes.

INTEGREERITUD arvutipõhisele keeleõppele üleminekut hõlbustasid 1990ndatel multimeediaarvutite ja interneti laialdane kasutuselevõtt. Sellised arvutid andsid õpetajatele vabaduse kasutada oma tunnis erinevaid teksti, graafika, heli, animatsiooni ja video võimalusi. Nende võimaluste kombineerimine aitas omakorda mitmekesistada erinevate osaoskuste õpetamist. Keeleõppijad said õppimist veelgi individualiseerida – lisaks õppimise kiirusele sai nüüd valida ka õppimise tee (ehk mis järjekorras materjale omandada). Lisaks tõi interneti laialdane levik kaasa suhtlusvõimaluste laienemise. Õppijad saavad õppida koostöös − suhelda nii õpetaja kui ka teiste õppijatega (kirjutada e-kirju, osaleda foorumites ja videokonverentsidel, otsida netist vajalikku (taust)infot jne). (Warschauer 1996)

Integreeritud arvutipõhise keeleõppe etapp kestab tänaseni (Davies 2007). Keeleõppes on kasutusele võetud blogid (veebipäevikud) ja wikid (avatud veebileheküljed, st iga külaline võib igal ajal seal muudatusi teha), paranenud on nii internetiühenduse kiirus kui ka heli- ja videoedastamise võimalused, kuid uut metoodilist läbimurret pole toimunud.

Kolme etappi kõrvutades võiks öelda, et iga läbitud periood lisas arvutipõhise keeleõppe arsenali uusi võimalusi – biheivioristliku etapi ajal nii populaarsed drillharjutused on ka tänapäeval olulisel kohal. Drillharjutustel on eriti oluline osa iseõppijaile välja töötatud arvutipõhistes keeleõppekursustes. Kommunikatiivne keeleõpe tõi kaasa keelemängud ja mitmesugused loovülesanded, mis sobivad paremini arvutitugisesse õppesse. Ning muidugi ei saa alahinnata integreeritud keeleõppe etapil laiemalt tarvitusele võetud interneti rolli, mis võimaldab õpilastel ja õpetajatel erinevate teemade kohta uut infot otsi-

da, omavahel nii kirjas kui kõnes suhelda, kasutades selliseid programme nagu Skype, Windows Live Messinger jne. Jututubade ja foorumite kasutamise võimalus on ka õpikeskkondadel, nt WebCT ja mõnedel internetipõhistel iseõppijaile disainitud keeleõppepakettidel (vt nt http://www.oneness.vu.lt/).

ARVUTIPÕHISE ÕPPE EFEKTIIVSUS

Juba arvutipõhise keeleõppe algusaegadest on vaieldud selle efektiivsuse üle. Arvutis on nähtud nii suurimat läbimurret eduka keeleõppe suunas kui ka avaldatud kahtlust, kas arvuti saab meid keeleõppes aidata. Todd Oppenheimer (1997) on toonud kujuka näite sellest, kuidas läbi aegade on uute tehniliste vahendite kasutuselevõtuga kaasnenud kõrged ootused nende efektiivsuse osas – juba 1922. aastal oli Thomas Edison veendunud, et filmikunst muudab täielikult haridussüsteemi, muutes tavalised õpikud täiesti ebavajalikuks. Sama ennustati 1945. aastal kaasaskantava raadio ning veel 15 aasta pärast arvutite kohta. (Oppenheimer 1997: 45) Paljud kaasaegsed arvutipõhise keeleõppe asjatundjad on rõhutanud, et arvuti, vaatamata pakutavate tehniliste võimaluste pidevale avardumisele, on siiski vahend, mida tuleks kasutada lähtuvalt õpetajate pedagoogilistest eesmärkidest ning keeleõppe sihtgrupist. Arvutit ei tohiks aga ka süüdistada kõigis arvutipõhise õpetuse puudujääkides, kuna sageli ei piisa hoopis õpetajatel teadmisi ega oskusi, et arvuti pakutavaid võimalusi efektiivselt kasutada.

Et arvutipõhine keeleõpe oleks tulemuslik, tuleks õpetamisel lähtuda sellest, et keeleõppe materjalid ja tarkvara oleksid keeleõppijale arendavad ja jõukohased. Põhjalikult tuleb analüüsida programmi ülesehituspõhimõtteid, et näha, kas nad muudavad keeleõppimise õppijale lihtsaks ja nauditavaks kogemuseks. (Schery, O'Connor 1997)

Internetis toimuv keeleõpe on konkureerinud ja konkureerimas õppematerjalide loomisega nt CD-l. Mõlemal meediumil on oma puudusi ja eeliseid, millega keeleõppematerjale välja töötama hakates peaks arvestama. Alan Clarke (2001: 139) on võrrelnud õppematerjalide loomist internetis ja eraldi seisval CD-l. Internetipõhiste kursuste eeliseks on:

- Uute kodulehtede loomise ja hooldamise suhteline odavus. Internetilehekülgedel leiduvat informatsiooni on kerge uuendada. Materjale CD-l on märksa kulukam uuendada ja tootmisel tuleb arvestada suure tiraažiga, et kulusid vähendada.
- Internetimaterjalid on kergesti ligipääsetavad kõikjal, kus on internetiühendus. CD muretsemine nõuab lisakulutusi, tiraažid on piiratud.
- Interneti õppematerjale saab muuta mitmekesisemaks, lisades linke teistele kodulehtedele, luues suhtlusvõimalusi õpetaja või teiste õppijatega (nt jututubasid või foorumeid). Ka CD-le saab lisada välislinke, kuid see eeldab internetiühenduse olemasolu. Veel üsna hiljuti oli CD eeliseks see, et siia sai lisada programme, mis võimaldasid keeleõppijail ise salvestada audiofaile ja nii kuulata ning võrrelda oma hääldust CD-l olevate näidistega.
- Interneti puuduseks võrreldes CD-ga võib olla vähene andmeedastuskiirus ja -maht, mis võib põhjustada häireid eri materjalide vahel liikumises, tõrked aga ei lase õppijail keskenduda. CD puhul ei esine tavaliselt hilinemist ja tõrkeid kursuse eri osade vahel liikumisel.

Keeleõppe CD-d erinevad oma ülesehituselt. Need: a) võivad sarnaneda traditsiooniliste õppevahenditega, nt õpikuga (teatud keele grammatilise struktuuri kirjeldamine CD-l seletuste, tabelite ja näidete abil); b) on välja antud õpiku lisana, esitatav materjal pole nii põhjalik kui õpikus või on toodud materjalid ainult ühe osaoskuse arendamiseks; c) iseseisvad õppevahendid (arendavad kas ühte osaoskust või eri osaoskusi, harjutuste ja testidega), (vt ka Rammo, Teral 2007).

Õpetajatele, kes soovivad luua uusi multimeedia programme, on loodud mitmesuguseid, paraku arvutitehnoloogilisi oskusi nõudvaid abivahendeid: *Toolbook*, *Adobe (Macromedia) Director* jpt. Kahjuks pole kuigi palju õpetajaid, kes suudaks neid abivahendeid kasutada ja ise uusi programme luua. Seepärast kasutatakse kas professionaalsete programmeerijate abi või juba varem välja töötatud programme. Sellisel juhul saavad õpetajad koostada

õppematerjale etteantud programmi raames, mis piirab mõnevõrra loojate võimalusi, näiteks ülesandetüüpide valikut.

E-ÕPE EESTIS

Esimesed e-õppe (info- ja kommunikatsioonitehnoloogia kaasabil toimuv õppetegevus) alased katsetused tehti Eestis 1990ndate aastate keskel. 1999. a hakati Tartu Ülikoolis kasutama õpikeskkonda *WebCT* (praegu *Blackboard*). Tallinna Ülikoolis töötati välja veebipõhine õpikeskkond *IVA*, mis käivitus 2002.−2003. aastal. 2006. aasta alguse seisuga oli erinevates õpikeskkondades Eestis juba 18 000 kasutajat (Ruul 2006) ja aasta hiljem oli E-Ülikooli liikmeskoolides kokku loodud üle 1130 e-kursuse, nendest 670 *WebCT*'s, 230 *Moodle*'s ja 230 *IVA*'s. E-õppe kursustega oli seotud orienteeruvalt 35% kõrgkoolis õppijatest. (Ruul 2007)

Tänapäeval kasutataksegi Eesti kõrgkoolides uute e-kursuste loomiseks enim kahte keskkonda – *Blackboardi* ja *Moodle*'it, mis võimaldavad kursuseid administreerida (nt õpitulemusi hallata), kursuste õppematerjale esitada, õppijate ja õpetajate ning õppijate omavahelist suhtlust arendada (postkastid, foorumid, jututoad) ning õppijaid hinnata (testid ja enesetestid, ülesanded jms). Tartu Ülikoolis kasutatakse e-õppes praegu lisaks *Blackboardi* ja *Moodle*'i õpikeskkondadele õppematerjale ÕISis või veebilehekülgedel; audio- ja videokonverentse ja -loenguid; õppejõu või kaasõppijatega suhtlemist e-posti ja listide vahendusel. (Tartu Ülikool. E-õpe 2009)

E-õppe propageerimisele Eestis on aidanud kaasa Tiigrihüppe ja Tiigrihüppe Pluss programmid, mis toetasid koolide, ülikoolide ja muude organisatsioonide innovatiivseid e-õppe algatusi. Teistest infotehnoloogiliste projektide tulemustest on laialdast kasutust leidnud veebipõhine õpikeskkond Miksike. (E-õppe arengukava 2006–2009)

Samas on läbi viidud uurimused näidanud, et e-õppe rakendamine erinevate erialade õppes ja õpetajate igapäevatöös on olnud ebaühtlane (vt nt Eesti kutseõppeasutuses ja rakenduskõrgkoolides läbiviidud uurimuse e-VÕTI tulemusi (e-VÕTI 2006)). Ka näitavad uurimused, et traditsioonilised õppematerjalid (õpikud, töövihikud) on olemasolevate e-õppematerjalidega halvasti seostatud ja traditsioonilised õppemeetodid ei motiveeri IKT kasutamist, juhtides ühtlasi tähelepanu sellele, et Eesti õpetajakoolitusega tegelevate ülikoolide õppekavades on IKT ainemetoodiliste kursuste osakaal nii õpetajate põhikoolituses kui ka täienduskoolituses väga väike. (E-õppe arengukava 2006–2009)

ARVUTIPÕHINE EESTI KEELE ÕPE EESTIS

Eesti keeletehnoloogia arenduskavas (2000) osutati arvuti abil toimuvat keeleõpet kirjeldades järgmisele – seni on keeleõppeprogrammides ja elektroonilistes sõnaraamatutes kasutatud enamasti traditsioonilist arvutitehnoloogiat, sageli pööratakse keelekursustel tähelepanu õpitava keele sõnavara ja grammatika õpetamisele, korrektse häälduse õpetamine on aga ebapiisav.

2006. aasta seisuga oli 13% Eestis loodud e-kursustest keeleõppekursused (Ruul 2006).

Et interneti pakutavaid võimalusi kasutatakse keeleõppes üha laialdasemalt, on eesti keele võõrkeelena õpetamiseks loodud ka mitmeid iseõppijaile mõeldud veebipõhiseid kursusi.

Nt projekti Efant (http://www.efant.ee/student/) raames valmis interaktiivne eesti keele õpikeskkond vene kooliõpilastele; kirjastuselt Pangloss ilmus hiljuti e-õppevahend "Eesti keel ja meel" (http://www.estonianlanguageandmind.com). Samuti on eesti keele õppimiseks välja antud erinevaid CD-sid: 1) sõnaraamatuid CD-l; 2) erinevaid osaoskusi arendavaid multimeedia CD-sid (vt lähemalt Rammo, Teral 2007).

Mitmeid keeleõppekursusi on välja töötatud Tartu Ülikoolis. Tartu Ülikoolis valmis 2004. aastal "Aasta e-kursuse" tiitli saanud kursus "Eesti keel ja kultuurilugu", mille autoriteks olid Tiina Kikerpill ja Heli Noor.

Tartu Ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis otsiti juba 2000ndate aastate algusest IKT rakendamise võimalusi nii keele- kui loengukursuste läbiviimiseks. Töötati välja erinevaid arvutitugiseid kursusi, mh "Eesti maatundmise kursus" (Alo Malt),

loengukursus "Tehnoloogiast võõrkeeleõppes" (Ingrid Rummo, Tiina Kikerpill), koolituskursused "Arvuti võõrkeeleõppes" (Tiina Kikerpill), interaktiivsed harjutused eesti keele vestluskursuse juurde (Raili Pool, Tiina Kikerpill) jne.

Koondamaks loodud ja välja töötatavaid õppematerjale, asuti kavandama kõigile kasutajatele ligipääsetava veebipõhise interaktiivse õpikeskkonna loomist. Plaane hakati teoks tegema projekti "Veebipõhine interaktiivne keeleõpe ja selleks vajalikud ressursid" (2004−2006) raames. Projekti rahastati riiklikust teadus- ja arendusprogrammist "Eesti keel ja rahvuslik mälu". Õpikeskkond "Eesti keele ja kultuuri kursused" http://www.ut.ee/keeleweb/flash arendati välja nii, et lisaks Tartu Ülikooli keeleõpetajatele ja -õppijatele saaksid keskkonda kasutada ka kõik teised eesti keele huvilised. Keskkond programmeeriti sel moel, et uute materjalide lisamine poleks keerukas ja sellega saaksid hakkama ka keeleõpetajad, kel puuduvad sügavad arvutialased teadmised. Samas pakub keskkond võimalusi kasutada mitmeid erinevaid harjutustüüpe, lisada pildifaile, hüperlinke, hüpikaknaid ja muud vajalikku.

Õpikeskkonna arendamine ning sellesse uute õppematerjalide lisamine jätkub ka praegu. Siia on lisatud mh ka Euroopa Komisjoni rahastatud Socrates Lingua 2 projekti WELCOME! (*Linguistic and cultural introduction module for incoming exchange students* (2001−2003)) raames valminud eesti keele ja kultuuri alased materjalid vahetusüliõpilastele, kes soovivad õppida Eestis ning tutvuda meie keele ja kultuuriga juba enne Eestisse saabumist. Tegemist on täielikult arvutipõhise kursusega, mis on mõeldud eelkõige iseõppijale, kuid selle elemente on võimalik integreerida ka traditsioonilise õppega. Kursus kombineerib erinevaid tekste, pildimaterjali, hüperlinke ja mitmesuguseid harjutusi (sobitamis-, järjestamis-, lünkharjutusi jne).

TÜ eesti keele (võõrkeelena) õppetool osales ka teises rahvusvahelises Socrates Lingua 2 projektis ONENESS – *On-line less used and less taught language courses* (2004−2006) www.oneness.vu.lt. Selle sihtrühm on laiem kui WELCOME kursuse oma – õppevahend on mõeldud täiskasvanud algtasemel keeleõppijale, kes soovib ühendada keeleõppe kultuurialase teabe omandamisega. Kursuse materjalid on jaotatud 10 peatükiks, mida keeleõppija saab läbida iseseisvalt, keeleõpetaja aga kasutada keeletunni mitmekesistamiseks. Kursuse ülesehitusest loe pikemalt Rammo, Teral 2007. Ka selle kursuse materjalid on lingi abil seotud eelpool mainitud õpikeskkonnaga "Eesti keele ja kultuuri kursused".

Lisaks veebipõhise õppe vahenditele on välja töötatud ka eesti keele õppematerjale CD-del. SMALLINC (*An Interactive Approach to Language and Culture* (2001–2004)) projekti raames loodi täiskasvanud õppijale suunatud keeleõppematerjalid CD-del eesti, läti ja leedu keele õppimiseks kolmele tasemele – algajatele, kesk- ja kõrgtasemele (eesti keele materjalide koostajad Maarika Teral, Sirje Rammo, Birute Klaas; (vt Rammo, Teral 2004)). Tegevused olid jätkuks Antwerpeni Ülikooli projektile LINC, mille raames olid juba välja töötatud sarnase ülesehitusega õppevahendid 13 Euroopa keele kohta. (Vt ka projekti koduleheküIge http://www.linc-languages.net/)

VEEBIPÕHISE ÕPPE SÕLMKÜSIMUSI

Arvutipõhise keele- ja kultuuriõppe ja selleks vajaminevate materjalide loomise ja haldamisega on seotud mitmeid küsimusi ja probleeme.

Eespool tutvustatud WELCOME ja ONENESS kursuste sarnaseid, eelkõige iseõppijaile mõeldud õppevahendeid on erinevate Euroopa keelte kohta välja töötatud palju, nt koduleht *New to Denmark.dk* toob algajatele suunatud taani keele kursuste nimekirjas ära 6 erinevat arvutipõhist iseõppijate kursust. Soomes on nii Helsingi Ülikool kui ka YLE välja töötanud soome keele kursusi algtasemel iseõppijatele[1]. Kuid läbi vaadatud Taani ja Soome arvutipõhist keeleõpet tutvustavatel kodulehtedel on väga vähe arvutitugiseid (õpetaja poolt toetatud) keeleõppekursusi. Ka Taani ja Soome ülikoolide õppekavades on selliseid kursusi väga vähe.

[1]Vt nt http://donnerwetter.kielikeskus.helsinki.fi/FinnishForForeigners/parts-index.htm.

Üks põhjusi, miks selliseid iseõppijatele loodud kursusi on nii palju, võib peituda internetipõhiste multimeediakursuste loomise suhtelises odavuses. Sellised kursused võimaldavad esitada mitmekülgset ja põnevat keeleõppematerjali, seda vajadusel muuta ja täiendada. Kuid iseõppijale mõeldud kursustel on ka olulisi puudusi. Iseseisvaks arvutipõhiseks keeleõppeks sobivate harjutustüüpide valik on piiratud (tavaliselt paremini drillharjutusteks sobivad tüübid, nt sobitamis- ja lünkharjutused). Kuna arvuti ei suuda asendada õpetajat loovharjutuste hindamisel, siis selliseid harjutusi iseõppijale mõeldud kursuste raames teha ei saa.

Ka puudub nende kursuste raames võimalus keeleõppijate ja õpetaja (või teiste keeleõppijate) vahelist kirjalikku ja suulist suhtlust arendada. Kuigi internet ja sellel põhinevad või sellega tihedalt seotud tehnoloogiad (jututoad, foorumid jne) annavad keeleõppijatele võimaluse sihtkeeles suhelda, tekitades n-ö virtuaalse keelekeskkonna, oleks suhtluse algatamiseks ning suunamiseks vaja inimest − reaalset keeleõpetajat, kes saaks ühtlasi vastata ka töö käigus tekkinud küsimustele. Ilma keeleõpetajata kipuvad isegi need foorumid ja jututoad, mis mõnele iseõppijate kursusele on lisatud (vt eesti keele kursus veebilehel ONENESS http://www.oneness.vu.lt/), jääma tegelikult kasutuseta.

Ehkki paljudele iseõppijatele mõeldud kursuste juurde on lisatud uued programmid, mis lubavad õppijatel salvestada oma kõnet ja võrrelda seda kuulamisharjutusega, ei suuda arvuti õppijate hääldust korrigeerida. Siingi oleks vajalik keeleõpetaja, ka iseõppijale mõeldud tugiõpetaja olemasolu.

Viimastel aastatel on riiklike programmide (“Eesti keel ja rahvuslik mälu”; “Eesti keele keeletehnoloogiline tugi”) ressursid suunatud eelkõige eesti keele uurimise ja arvutitöötluse vahendite (korpused, elektroonilised sõnastikud) väljatöötamisele, arvutipõhiste keeleõppevahendite loomisele pööratakse uutes programmides paraku vähem tähelepanu.

Mõned rahvusvahelise koostöö raames valmivate kursuste loomisel ette tulevad probleemid on ka keelespetsiifilised. Näiteks tehti rahvusvaheliste projektide WELCOME ja ONENESS raames õppematerjale mitmete Euroopa keelte õppimiseks. Et enamasti oli tegu indo-euroopa keeltega, muutus kursuste väljatöötamisel probleemiks indo-euroopa keelte õpetamisest lähtuv tehniline ja metoodiline raam, millesse eesti keel tuli suruda (mh sõnavara esitamine sõnastikus jne). Kursuste väljatöötamisel tuleks üldiste keeleõppe didaktika põhimõtete kõrval jälgida ka konkreetse keele grammatilise süsteemi eripära. Sama raamistik ei sobi alati indo-euroopa ja soome-ugri keelte arvutipõhisele õppevahendile.

Kuigi arvutitarkvara pakub üha uusi kasutusvõimalusi, on õpetajatel raske nendes orienteeruda, sest sageli puuduvad keeleõpetajatel arvutialased teadmised keeruka ülesehitusega keeleõppeprogrammide loomiseks/kasutamiseks. Seetõttu otsivad keeleõpetajad abi arvutispetsialistidelt, kes aga keeleõpetamise spetsiifikat tundmata ei oska samuti alati parimaid IT-alaseid lahendusi pakkuda. ONENESS kursuse probleemiks oli mh õppetüki jaotamine erinevate osaoskuste (sõnavara, grammatika, lugemise ja kõnelemise) lehekülgedeks, mida omavahel ühendavad lingid. Paremat lahendust leidmata lisati iga ONENESSi õppetüki esilehele juhised, kuidas autorite arvates oleks efektiivsem õppetükki läbida. Iga õppija saab muidugi ise otsustada, kas ta järgib neid soovitusi või valib materjaliga tutvumiseks oma tee.

Et saada ettekujutust sellest, kui efektiivsed on loodud ONENESSi ja SMALLINCi kursuste materjalid, on autorid neid kasutanud oma igapäevase õppetöö osana. Saadud kogemus julgustas kursusi edasi arendama ja integreerima igapäevasesse keeleõppesse.

Jätkuvad tööd ka õpikeskkonna “Eesti keele ja kultuuri kursused” edasiseks arendamiseks ja õppematerjaliga täitmiseks, nüüd juba uue projekti “Veebipõhised ressursid ja keeleõppelahendused muukeelsetele“ (2009−2013) raames, mida toetatakse riiklikust programmist “Eesti keel ja kultuurimälu”.

Kokkuvõtteks tuleks tähelepanu juhtida vajalikele suundumustele arvutipõhise eesti keele õppe arendustöös:

- parandada koostööd keeleõpetajate ja IT-spetsialistide vahel;
- saavutada rahvusvahelistes arendusprojektides eesti keele struktuurilise eripära parem arvestamine juba programmeerimisfaasis;
- integreerida juba loodud ja loodavad õppematerjalid paremini õppetöösse;
- pöörata suuremat tähelepanu keeletehnoloogiliste vahendite pedagoogilise väljundi toetamisele riiklikes programmides.

VIITED

Clarke, A. 2001. Designing Computer-Based Learning Materials. Gower Publishing Limited, England: Go-wer House.

Davies, G. 2003. Computer Assisted Language Learning: Where are we now and where are we going? [http://www.camsoftpartners.co.uk/docs/Futurelab_CALL_Article.htm] Vaadatud 20.06.09

Davies, G. 2007. Computer Assisted Language Learning: Where are we now and where are we going? [http://www.camsoftpartners.co.uk/docs/UCALL_Keynote.htm] Vaadatud 22.08.09

Eesti keeletehnoloogia arenduskava. 2000. [htt://eki.ee/keeletehnoloogia/tutvustus/arengukava.html] Vaadatud 11.08.08

e-õppe arengukava 2006-2009 = Õppiv Tiiger. e-õppe arengukava üldhariduses 2006–2009. [www.hm.ee/index.php?popup=download&id=5119] Vaadatud 10.08.09

e-VÕTI. 2006 = ESF projekti "E-õppe arendamine ja juurutamine kutseõppeasutuses ja rakenduskõrgkoolides" (e-VÕTI) uuringute alamprojekti aruanne. [http://portaal.e-uni.ee/e-voti/alamprojektid/uuringud/aruanded/2006 aruanne] Vaadatud 08.08.09

ICT4LT 2009 = ICT4LT Information and Communication Tehnology for Language Teachers [http://www.ict41t.org/en/] Vaadatud 07.08.09

New to Denmark.dk = http://www.nyidanmark.dk/en-us/Integration/online_danish/learning_the_danish_language_online.htm Vaadatud 18.08.09

Oppenheimer, T. 1997. The Computer Delusion – The Atlantic Monthly 280, 1 (July 1997), 45–62. [http://www.theatlantic.com/issues/97jul/computer.htm] Vaadatud 12.08.09

Rammo, S., Teral, M. 2004. Eesti keele õppematerjalid CD-ROMil. – Emakeel ja teised keeled IV. Tartu Ülikooli Kirjastus.

Rammo, S., Teral, M. 2007. ONENESS – eesti keele õppematerjalid Internetis. – Pool, R. (toim). Emakeel ja teised keeled V. Tartu: Tartu Ülikool, 256–263.

Ruul, K. 2006. E-õppe hetkeseis Eestis. – E-õppe uudiskiri [http://portaal.e-uni.ee/uudiskiri/stat] Vaadatud 13.08.09

Ruul, K. 2007. E-õpe arvudes. – E-õppe uudiskiri [http://portaal.e-uni.ee/uudiskiri/stat] Vaadatud 13.08.09

Schery, T., O'Connor, L. 1997. Language intervention: computer training for young children with special needs. – British Journal of Educational Technology, 28, 4, 271–279.

Spanou, K. 2004. Computer-Assisted Language Learning: A story that goes long back [http://www.tesolgreece.com/nl/71/7103.html] Vaadatud 12.08.2007

Tartu Ülikool. E-õpe 2009. [http://www.e-ope.ut.ee/591958] Vaadatud 06.08.09

Underwood, J. 1984. Linguistics, Computers and the Language Teacher: a Communicative Approach. Rowley, MA: Newbury House. Viidatud: Warschauer, M. 1996. "Computer Assisted Language Learning: an Introduction" kaudu.

Warschauer, M. 1996. Computer Assisted Language Learning: an Introduction. – Fotos, S. (ed). Multimedia language teaching. Tokyo: Logos International, 3–20. [http://www.ict4lt.org/en/warschauer.htm] Vaadatud 06.08.09

Viited eesti keele võõrkeelena-alaste arvutipõhiste õppevahendite kodulehtedele:

Efant [http://www.efant.ee/student/]
Vaadatud 12.08.09

ONENESS [http://www.oneness.vu.lt/]
Vaadatud 12.08.09

SMALLINC [http://www.linc-languages.net]
Vaadatud 12.08.09

Tere tulemast! Welcome!
[http://www.ut.ee/keeleweb/flash]
Vaadatud 12.08.09

Eesti keel ja meel
[http://www.estonianlanguageandmind.com/]
Vaadatud 18.08.09

EESTI–X-KEELE SÕNASTIK LEKSIKOGRAAFI TÖÖKESKKONNAS

Ülle Viks, Andres Loopmann
Eesti Keele Instituut

LEKSIKOGRAAFI TÖÖKESKKOND

Aastal 2006 käivitati Riiklik programm "Eesti keele keeletehnoloogiline tugi (2006–2010)"[1], mis rahastab keeletehnoloogiaalast teadus- ja arendustegevust alates keeleressursside loomisest kuni keeletehnoloogiliste rakenduste prototüüpide loomiseni. Selle alla koondusid projektid, mis varem olid laiali muudes programmides, nende hulgas ka Eesti Keele Instituudi projekt "Leksikograafi töökeskkond"[2], millele oleme nimeks andnud EELex (eesti leksikograafia elektrooniline süsteem). See on jätkuks kolmele varasemale projektile. Kaks tulid üle programmist "Eesti keel ja rahvuslik mälu": (1) Keeletehnoloogia. Tarkvara rakendusalad: "Leksikograafi töövahendid", (2) Tänapäeva eesti keele baassõnastikud: "Eesti–X-keele sõnastik", kolmas jätkab Haridus- ja teadusministeeriumi poolt rahastatud projekti (3) "Eesti keele elektroonilised õigekeelsusressursid (ÕS 2006)".

Leksikograafi töökeskkond on sõnastike koostamise ja toimetamise töövahendite kompleks, mille põhieesmärk on muuta leksikograafi töö lihtsamaks, kiiremaks ja kvaliteetsemaks. EELex aitab kasutajal säästa sõnaraamatu tegemiseks kuluvat aega ja energiat ning võimaldab tal keskenduda eelkõige sisulistele küsimustele. EELex-is koostatud või sinna üle viidud sõnastikud on standardse märgendusega universaalsed taaskasutatavad keeleressursid, mis on eesti keele keeletehnoloogilise toe rajamise üheks eelduseks. Kvaliteetseid elektroonilisi sõnastikke vajavad nii leksikograafid ja keeletehnoloogid kui ka tavakasutajad.

Projektil on kolm konkreetsemat eesmärki:
1. Luua leksikograafidele sobiv interaktiivne töökeskkond e sõnastike haldussüsteem EELex, st töövahendid, mis ühilduvad kehtiva rahvusvahelise märgistusstandardiga (XML) ja rakendavad nii universaalseid kui ka eesti keele põhiseid keeletehnoloogia vahendeid: keeleressursse ja keeletarkvara.
2. Koostada eesti lähtekeele andmebaas uute kakskeelsete sõnaraamatute jaoks e Eesti–X-keele sõnastik.
3. Anda projekti tulemused avalikku kasutusse.

Projekti eelkäijatest ja eesmärkidest tulenevalt koosneb töökeskkond kolmest komponendist:
1. tarkvara: leksikograafi töövahend e sõnastike haldussüsteem;
2. leksikaalsed ressursid: sõnastike andmebaasid, mis on süsteemi viidud või koostatakse süsteemi vahenditega;
3. avalik väljund, mis hõlmab nii ressursse kui tarkvara: (a) süsteemi kuuluvate sõnastike avalikud veebiversioonid, (b) sõnastike haldussüsteemi laiatarbeversioon.

TARKVARA: SÕNASTIKE HALDUSSÜSTEEM

EELex-i keskkonna tuum on sõnastike haldussüsteem (= SHS), mille abil luuakse leksikaalsed keeleressursid. SHS-i iseloomustamiseks loetleme selle olulisemaid omadusi ja funktsioone (vt ka Langemets jt 2006; Loopmann 2007).

Üldised omadused:

- veebipõhine töökeskkond (Internet Explorer),
- üldised standardid: Unicode'i tugi, XML vormingus andmebaasid, XSD skeemid, XSL transformatsioonid erinevate vaadete genereerimiseks,
- aluseks sõnastiku struktuuriskeem (XML skeem),

[1] http://www.keeletehnoloogia.ee/
[2] http://www.keeletehnoloogia.ee/projektid/leksikograafi-tookeskkond

- sõnastikuteksti esitamine korraga kahel kujul: märgendatud tekstina ja küljendatud kujul,
- kollektiivse töö võimalus (mitmel kasutajatasemel),
- erinevate keeletehnoloogia vahendite (keeletarkvara ja keeleressursside) integreerimine,
- visuaalse materjali (illustratsioonide) kasutamise võimalus.

Tähtsamad funktsioonid:

- uue sõnaartikli loomine,
- olemasolevate artiklite toimetamine ja kustutamine,
- artikli sisu valideerimine (XML skeemi suhtes),
- artiklite järjestamine,
- toimetamine mitmes eri vaates,
- struktuuripõhine toimetamine (kontekstmenüüde abil),
- struktuuripõhised päringud,
- päringutulemuste sortimine ja koondamine,
- morfoloogilise info automaatne lisamine sõnaartiklisse,
- automaatne klaviatuurivahetus vastavalt keelele,
- artiklite eksport MS Wordi küljendusvormingusse (sõnavaliku või päringu põhjal),
- andmete import muudest EELex-i sõnastikest,
- töökäigu registreerimine (toimetaja, aeg, sooritatud operatsioon jms),
- toimetaja tööriistad: artikli staatuse määramiseks, menüüloendite koostamiseks, XML faili genereerimiseks, toimetamise logiandmete vaatamiseks.

Mõned kommentaarid ja näited Eesti–X-keele sõnastiku andmebaasist.

Sõnastikuandmete esitamise vorminguks oleme valinud XML-i, mis on kujunenud sõnaraamatute jm keeleressursside kirjeldamise üldiseks standardiks. XML (*Extended Markup Language*) kujutab endast standardiseeritud kirjelduskeele SGML-i (*Standard Generalized Markup Language*, ISO standard 8879) edasiarendust (XML 1.0). Märgistusega kodeeritakse andmete paigutus dokumendis ja dokumendi (= sõnastiku) loogiline struktuur.

Leksikograafi töö süsteemiga teeb mugavamaks see, et töölaual (joonis 1) on kõrvuti nähtaval toimetamisväli ja küljendusvaate väli, mis on omavahel ühendatud: kui ühel väljal klikkida mingit elementi, siis aktiveerub sama element ka teisel väljal. Küljendusvaates on sõnastikutekst samal kujul nagu raamatus. Töö ise käib toimetamisväljal, mis omakorda võib avaneda kolmel eri kujul. Põhiliselt kasutatakse toimetamistabelit, kus iga elemendi teksti jaoks on oma kastike. XML vormingu puhul (joonis 2) avaneb artikkel hierarhilisel kujul koos XML siltidega. Lihtsamaid tekstiparandusi saab teha ka küljendusvaate kujul. Korduvad tekstielemendid (nt stiili- või grammatikamärgendid) sisestatakse loendimenüüde vahendusel (joonis 3), et vältida näpuvigu. Samadest menüüdest valitakse ka päringu otsisõnad.

Kogu süsteemi selgroog on XML skeem, mis esitab sõnastiku struktuuri. Skeemi alusel toimub struktuuripõhine toimetamine (nt tervete struktuurigruppide lisamine, kustutamine ja nihutamine, või elementide lisamisvõimalus ainult kindlaksmääratud positsioonidesse). Küljendusvaate loomine on samuti struktuuripõhine (XSL transformatsioonidega): mingi tekstilõigu väljanägemine süsteemi küljendusvaate väljal on seotud konkreetse elemendiga. Vaate muutmiseks on vaja teha muutus ainult vastavas tabelis, mitte aga sõnastikutekstis. Struktuuripõhised on ka päringud (joonis 4): infot saab otsida iga elemendi või selle atribuudi järgi kas globaalselt kogu sõnaartiklist korraga (nt teatud stiilimärgend üle terve sõnaartikli) või lokaalselt (nt stiilimärgend kas märksõna grupis või tõlkevaste grupis jne).

Sõnastiku toimetamisel ja keeleainese otsingul on väga olulised rikkalikud päringuvõimalused. Kasutada saab metasümboleid ja regulaaravaldisi. Päringuvastused esitatakse otsingutulemuste tabelina, kui neid on rohkem kui üks (joonis 5). Konkreetse artikli juurde pääseb märksõnal klikates, tagasi samasse tabelisse ikooni kaudu.

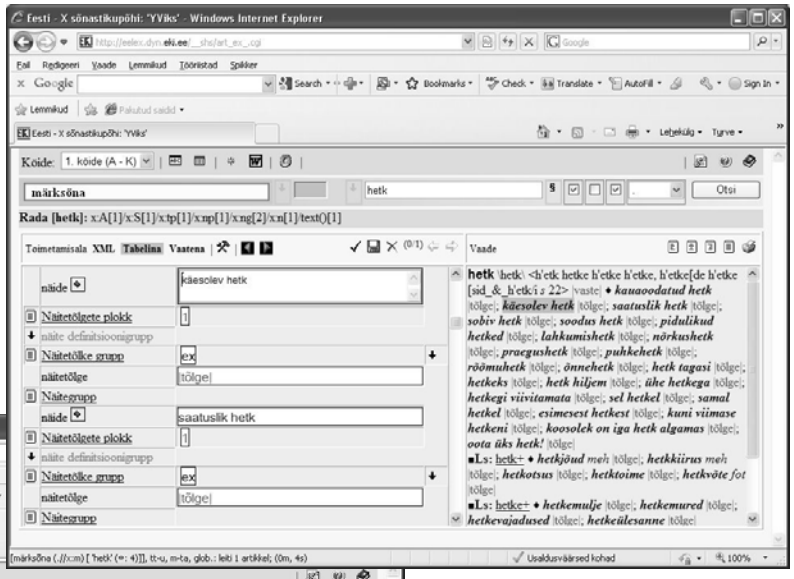

Joonis 1.
EELex-i töölaud: toimetamine tabelis.

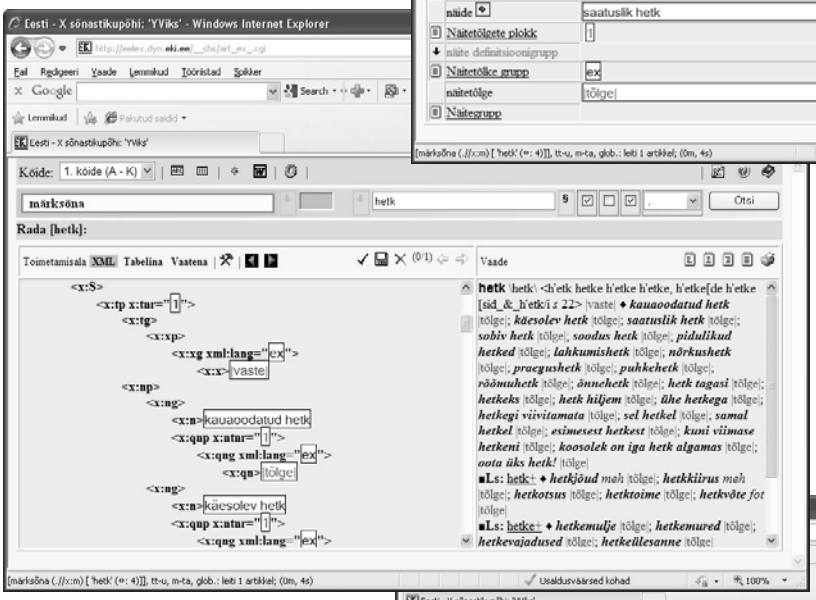

Joonis 2.
EELex-i töölaud: toimetamine XML vormingus.

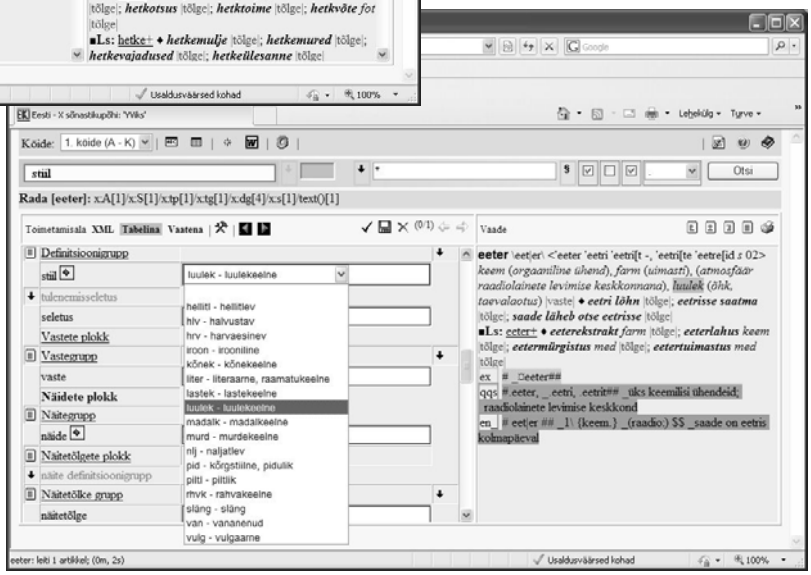

Joonis 3.
Stiilimärgendi sisestamine loendimenüüst.

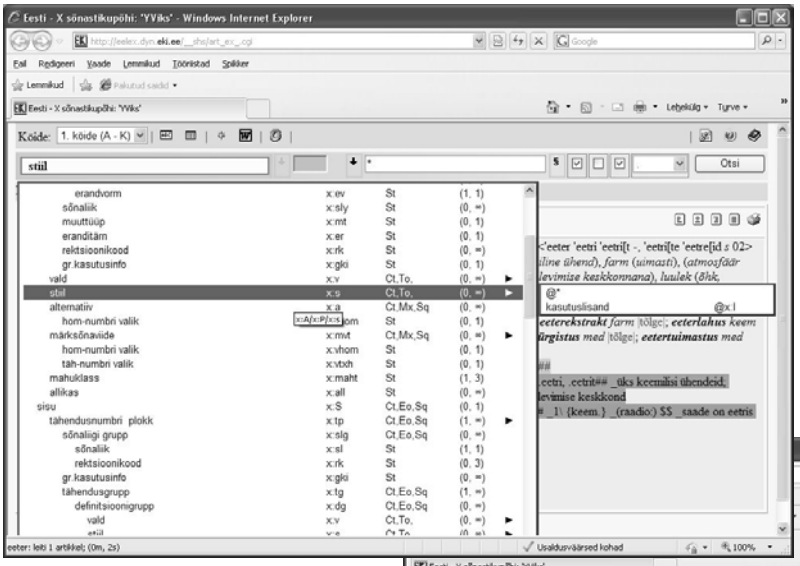

Joonis 4.
Stiilimärgendi päring: suvaline stiilimärgend kogu artiklist.

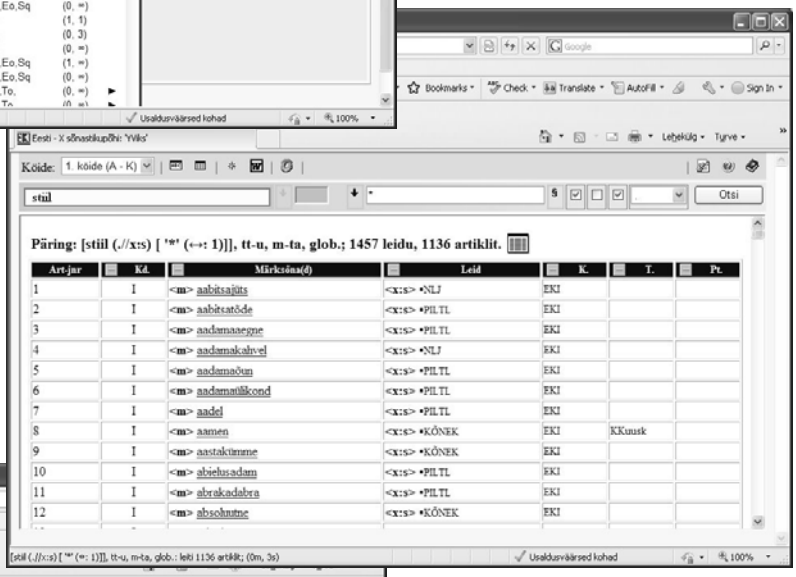

Joonis 5.
Otsingutulemuste tabel: suvaline stiilimärgend kogu artiklist.

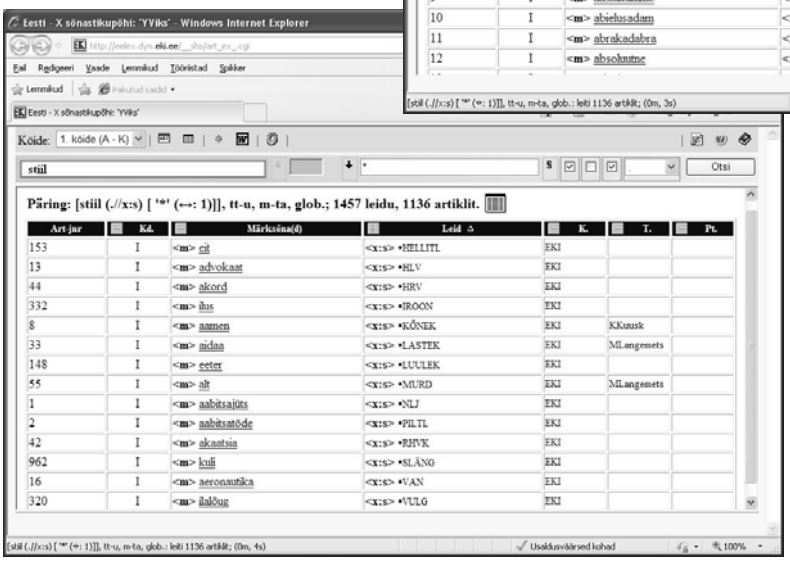

Joonis 6.
Otsingutulemuste tabel: stiilimärgendid pärast sortimist ja koondamist.

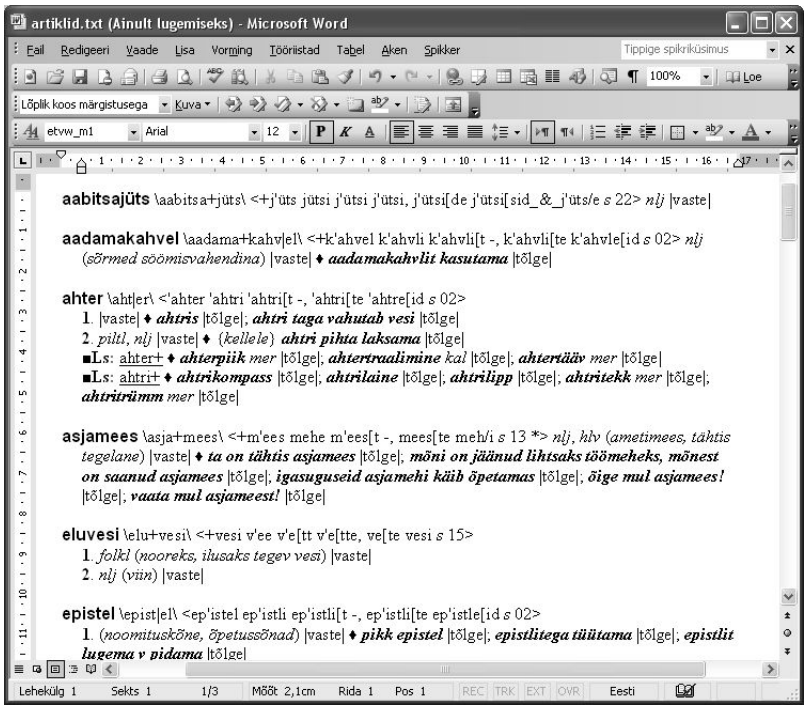

Joonis 7.
Wordi väljatrükk päringu põhjal: stiilimärgend 'nlj' (naljatlev).

Otsingutulemuste tabelit saab iga veeru järgi ümber sortida, vaheldumisi ülenevas ja alanevas järjestuses, võimalik on ka pöördjärjestus (sõna lõpu järgi). Korduvad tulemused saab koondada, nii et iga tulemus esineb ühekordselt – sel viisil tekib loend, nt stiilimärgenditest (joonis 6) või tsitaatide autoritest jne. Sõnaartikleid saab eksportida Wordi faili, kasutades artiklite valikul kas märksõnu (sõnast sõnani) või päringu tulemust (joonis 7).

Morfoloogilise info automaatse lisamise võimalus vabastab leksikograafi üsna keerulisest ja tülikast ülesandest, mis ei ole sõnastiku koostaja jaoks peamine. See on eriti oluline uute märksõnade puhul, mille morfoloogilist kirjeldust ei ole kusagilt üle võtta. Ilma eesti muutmisinfota jääks aga kakskeelne sõnastik puudulikuks, sest muukeelsetele kasutajatele on eesti morfoloogia problemaatiline: seda iseloomustab suur muutevormide hulk ja üksuste ulatuslik varieerumine. EELex-iga on integreeritud automaatne reeglipõhine morfoloogiasüsteem, mis genereerib morfoloogilise kirjelduse ka tundmatutele sõnadele (Viks 2000a, 2000b).

Uue sõnastiku alustamiseks EELex-i keskkonnas on tarvis:

1. koostada sõnastiku struktuurikirjeldus (XML skeem),
2. määratleda vaadete parameetrid: toimetamisväljal ja küljendusvaate väljal,
3. määratleda esitusmallid uute artiklite ja gruppide lisamiseks,
4. koostada menüüloendid (peamiselt märgendid, nt stiil, vald, sõnaliik, keel jms).

Edasi toimub tegevus juba programmi juhtimisel töölaua toimetamisväljal. Menüüloendite koostamiseks on toimetajal kasutada vastav tööriist. Muud ettevalmistused teevad sõnastiku toimetaja ja süsteemiarendaja tihedas koostöös.

Teine uute sõnastike alustamise viis on seotud Eesti–X-keele sõnastikuga (sellest allpool).

LEKSIKAALSED RESSURSID: SÕNASTIKE ANDMEBAASID

Sõnastike andmebaasid on leksikograafi töökeskkonna eriline komponent: üheaegselt eesmärk ja vahend. EELex-i on kasutatud eri tüüpi sõnastike

koostamisel ja toimetamisel: ükskeelsed üld- ja erisõnastikud, kakskeelsed üldsõnastikud ja terminoloogia andmebaasid. SHS-i tarkvara on kõigil sõnastikutüüpidel ühine, kuigi iga sõnastikutüübi puhul ei kasutata süsteemi kõiki võimalusi. Erinevad on sõnastike struktuuriskeemid (igal sõnastikutüübil on oma standardskeem) ja osaliselt ka küljendusvaatega seotud funktsioonid.

Praeguse seisuga on EELex-i süsteemis (valminud või töös või ettevalmistamisel) paarkümmend sõnastikku. Leksikograafi töökeskkonnas on valminud ja trükki saadetud 6 sõnastikku, neist suuremad Eesti-vene sõnaraamatu 4. ja 5. köide (2006, 2009), Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006 (2006), 6-köiteline Eesti keele seletav sõnaraamat (2009) (uuendatud Eesti kirjakeele seletussõnaraamat). Leksikograafidele on ette valmistatud ja töösse antud 10 sõnastiku haldussüsteemid, mille abil praegu toimub sõnaartiklite koostamine ja toimetamine. Näiteks ükskeelsetest Sõnaperede andmebaas, kakskeelsetest Eesti-udmurdi ja Eesti-ukraina sõnaraamat, terminoloogiabaasidest Haridusterminite sõnastik. Sõnastike koostamise ja toimetamise töö ise ei kuulu meie projekti alla, välja arvatud eristaatuses olev Eesti–X-keele sõnastik. Küll on aga meie töö uute sõnastike jaoks SHS-i tööversioonide loomine ja nende arendamine vastavalt testimise tulemustele. Testimisjärgus on kahe sõnastiku haldussüsteemid: Sõnaperede andmebaasi uuendus, Inglise-eesti füüsika sõnaraamatu uuendus ja täiendus.

Eraldi etapina tuleb välja tuua sõnastike eeltöötlus, mille põhisisu on sõnastiku põhjalik struktuurianalüüs ja struktuuri korrastamine ning XML skeemi väljatöötamine. Sellele järgneb sõnastikuteksti teisendamine XML vormingusse. Eeltöötlust vajavad nn vanad sõnaraamatud. Sõnastike arvutisseviimist alustati Eesti Keele Instituudis (varem Keele ja Kirjanduse Instituut) u 30 aastat tagasi (esimene arvuti tuli instituuti 1977). Arvutiasjandus on selle aja jooksul väga kiirelt arenenud ja ka sõnastikud on saanud arvutisse väga erineval moel ja erineva märgendusega (mingisugust struktuurimärgendust oleme kasutanud algusest peale, vt Loopmann jt 2006). Seetõttu on kõrvuti SHS-i arendamisega kulunud palju aega ja energiat sellele, et teisendada olemasolevad sõnastikud standardsesse XML vormingusse ja tuua nad üle EELex-i keskkonda. See on väga töömahukas ja ainult osaliselt automatiseeritav protsess. Eeltöötluse etapi on läbinud kõik seni EELex-i viidud sõnastikud. Praegu on eeltöötluse faasis kolme sõnastiku andmebaasid: Etümoloogia andmebaas, Võõrsõnade leksikon, Eesti-soome sõnastikupõhi. Teha on jäänud veel paar vana sõnastikku, edaspidi hakkavad kõik sõnastikud juba algusest peale EELex-is elama. Päris uusi sõnastikke on seni olnud vähe: LEKS-baas (Seletussõnaraamatu uued sõnad, mis nüüdseks on lülitatud uude väljaandesse) ja Haridusterminite sõnastik (kuhu on sisse toodud ka varasemad Wordis tehtud artiklid). See nimekiri hakkab lähiajal loodetavasti jõudsalt kasvama.

AVALIK VÄLJUND: SÕNASTIKUD JA TARKVARA

Projekti üks tähtsamaid eesmärke on anda töö tulemused avalikku kasutusse. See hõlmab nii keeleressursse (sõnastike veebiversioonid) kui ka tarkvara (SHS-i laiatarbeversioon). Praegu on meil avalikult näidata veel suhteliselt vähe, sest tulemused alles hakkavad küpsema, aga algus on tehtud.

Leksikograafi töökeskkonnas valminud sõnastikest luuakse XML standardite alusel avalikud veebiversioonid. Seda saab teha siis, kui leksikograafid on oma töö sõnastikuga lõpetanud. Esimesena sai avalikuks ÕS 2006 (2006)[3]. Teiseks on valminud Eesti keele seletava sõnaraamatu veebiversioon[4]. Esialgu on ligipääs sellele ainult EKI sisevõrgus või parooliga, mõni aeg pärast uue väljaande ilmumist saab sõnastik avalikuks. Järgmisena on oodata avalikku versiooni 5-köitelisest Eesti-vene sõnaraamatust, mille viimane köide jõuab varsti trükki.

Sõnastike avalikud veebiversioonid on eelkõige suunatud tavakasutajale, kuid võimaluste piires arvestatakse ka nõudlikuma kasutajaga, kelle tahtmised on sageli spetsiifilised. Need on nt keeleteadlased või üliõpilased, kes otsivad sõnastikest lähtematerjali oma uurimistöö jaoks, või leksikograafid, kes vajavad üldistuste tegemiseks analüüsimaterjali, või õpetajad, kel on vaja materjali harjutuste koostami-

[3] http://www.eki.ee/dict/qs2006/
[4] http://www.eki.ee/dict/ekss/

seks jne. Sellistel juhtudel ei piisa tavalisest tekstiotsingust, lisaks on vaja mitme tunnuse kombineerimise võimalust ja otsingupiirkonna määratlemise võimalust (struktuuripõhine päring). Näiteks võib tuua ÕS 2006 struktuuripõhise komplekspäringu, mis võimaldab kombineerida mitme erineva tunnuse väärtusi[5]. Avalikku kasutusse hakkab jõudma ka EELex-i tarkvara. Loodud on testversioon avalikust Eesti–X-keele sõnastiku haldussüsteemist[6], mis annab kasutajale võimaluse koostada oma tõlkesõnastik EELex-i keskkonnas (vt allpool).

EESTI–X-KEELE SÕNASTIK

EESTI–X-KEELE SÕNASTIKU ANDMEBAAS

EELex-i keskne rakendus Eesti–X-keele sõnastiku andmebaas (= EXS) on kavandatud kui universaalne leksikaal-grammatiline andmebaas, mis sobib aluseks eelkõige uute eesti lähtekeelega kakskeelsete sõnaraamatute koostamisel (inimese jaoks), aga ühtlasi on ta kasutatav mitmesugustes keeletehnoloogia rakendustes (arvuti jaoks). See pole valmis sõnastik, vaid pigem metatasandi nähtus. EXS on andmebaas, millest on võimalik genereerida põhimõtteliselt ükskõik millise kakskeelse (eesti lähtekeelega) sõnaraamatu elektrooniline põhi. Seetõttu peab ta olema sõltumatu nii loodava sõnastiku sihtkeelest (X-keelest), sõnastiku tüübist (mahust, sihtgrupist, otstarbest) kui ka kujundusest.

Sõnastikupõhjas on eesti pool standardkujul juba olemas: on tehtud esialgne sõnavalik, esitatud grammatilised andmed, näidatud sõna tähendusliigendus koos vajalike seletustega, lisatud sõna kasutusinfo, olulised liitsõnad, sõnaühendid jne. Sihtkeele andmed puuduvad, kuid sõnaartikli struktuuris on ette nähtud kohad tõlkevastetele ja kõigile nende juurde kuuluvatele andmetele: sihtkeele grammatiline info, märgendid, seletused jms. Sihtkeele andmed lisab uue sõnastiku koostaja. Süsteem pakub välja esialgse, nn standardartikli – leksikograaf saab vajadusel muuta ka eesti poolt.

Toome ühe näite EXS-andmebaasist: sõnaartikkel *kuld* (lühendatult), nii nagu ta EELex-i töölaua küljendusvaate väljal paistab (plokitähised on ainult siinses näites). Plokk (1) esitab artikli põhiosa: märksõna koos täieliku morfoloogilise kirjeldusega <kõik põhivormid, sõnaliik, muuttüüp>. Reaalguse poolpaksud numbrid eristavad erinevaid tähendusi koos seletustega (sulgudes), igal tähendusel on oma kasutusnäited (rombi järel). Plokk (2) esitab märksõnaga seotud liitsõnad (Ls:), rühmitatuna esikomponendi vormi ja tähenduse järgi. Sihtkeele struktuurielementide kohad sõnaartiklis on markeeritud: |vaste| esindab märksõna tõlkevastet kõigis tähendustes, |tõlge| järgneb näitele, muud sihtkeele elemendid avanevad kasutaja töölaual.

(1) **kuld** <k'uld kulla k'ulda k'ulda, k'ulda[de k'ulda[sid_&_k'uld/i *s* 22>
1 (*teatud väärismetall*) |vaste| ♦ ***puhas kuld*** |tõlge|; ***hambakuld*** |tõlge|; ***kullast ehted*** |tõlge|; ***kulda pesema*** |tõlge|; ***lõpetasin keskkooli kullaga*** *kõnek* |tõlge|
2 (*värvuselt ja läikelt kulla sarnane*) |vaste| ♦ ***päikesekuld*** |tõlge|; ***sügiskuld*** |tõlge|; ***kased puistavad juba kulda*** |tõlge
3 (*midagi väärtuslikku ja head*) |vaste| ♦ ***tema nõuanded on kulda väärt*** |tõlge|; ***nendel sõnadel on kulla kaal v hind*** |tõlge|

(2) ■**Ls:** kuld+ (*kullast, kullatud*) ♦ ***kuldbrokaat*** *tekst* |tõlge|; ***kuldmedal*** |tõlge|; ***kuldmünt*** |tõlge|; ***kuldsõrmus*** |tõlge|; ***kuldvillak*** *müt* |tõlge| ■**Ls:** kuld+ (*kulla värvi*) ♦ ***kuldblond*** |tõlge|; ***kuldjuukseline*** |tõlge|; ***kuldkollane*** |tõlge|; ***kuldpõrnikas*** *zool* (Cetonia aurata) |tõlge| ■**Ls:** kulla+ ♦ ***kullaauk*** *kõnek, piltl* |tõlge|; ***kullafond*** (1) *maj* |tõlge|, (2) *piltl* |tõlge|; ***kullakang*** |tõlge|; ***kullaketraja*** |tõlge|; ***kullaliiv*** |tõlge|; ***kullaläige*** |tõlge|; ***kullamäed*** *piltl* |tõlge|; ***kullaotsija*** |tõlge|; ***kullapalavik*** *piltl* |tõlge|; ***kullaproov*** |tõlge|; ***kullasoon*** |tõlge|; ***kullastandard*** *maj* |tõlge|; ***kullatera*** |tõlge|

EXS-i lähtematerjal on pärit mahukast (u 80000 märksõna) Eesti-vene sõnaraamatust (1997–2009),

[5] http://www.eki.ee/dict/QS2006.tegemisel/full.html
[6] http://exsa.eki.ee/

mida on täiendatud teiste sõnastike andmetega. Materjali esitust on kohandatud EXS-i vajaduste järgi, põhjalikumalt on läbi töötatud keskmisse mahuklassi (u 40000 märksõna) kuuluvad sõnaartiklid. Ühtlustatud on tähendusliigenduse esitamine, homonüümide esitamine, liitsõnade esitamine (märksõnana või näitena), viidete süsteem, märgendite süsteem (kasutusinfo, valdkonnad) jne. Eesti morfoloogia esitamise hõlbustamiseks on välja töötatud kolm eri mahuga morfoloogiastandardit eri tüüpi sõnastike jaoks (vt Viks 2008), välja on töötatud ka süntaktilise info esitamise põhimõtted (Langemets jt 2005).

EXS-i andmebaasi koostamise käik erineb tavalisest leksikograafilisest tööst. Osa informatsiooni imporditakse muudest sõnastikest (ressursside taaskasutus). Sõnastiku koostamine ja toimetamine toimub "ristlõikes", st mitte sõnakaupa (terve sõnaartikkel korraga), vaid struktuurielementide kaupa: teatud liiki andmetega tegeldakse korraga läbi kõigi sõnaartiklite, nt häälduse, morfoloogia, rektsioon, stiilimärgendid, seletused, näited jne.

EXS on EELex-i keskkonnas erilisel kohal: ühelt poolt teda koostatakse EELex-i abil ja teiselt poolt on ta ise aluseks uutele samas süsteemis koostatavatele kakskeelsetele sõnastikele. Kuigi EXS andmebaasi koostamine ja toimetamine pole veel lõppenud, on ta majasiseselt juba kasutuses kahe uue kakskeelse sõnastiku koostamisel.

EESTI–X-KEELE SÕNASTIKU HALDUSSÜSTEEMI AVALIK VERSIOON

EXS haldussüsteemi avalik versioon (= EXSA) on mõeldud igaühele, kes soovib teha veebis kakskeelset sõnastikku ja vajab selleks töövahendit. EXSA põhikomponendid on sõnastike haldussüsteem EELex, avaliku versiooni kasutajaliides ja Eesti–X-keele sõnastiku andmebaas. Kuigi süsteemi nimetus on seotud eesti keelega, on selle tarkvara universaalne ja sobib iga keelepaari jaoks. Tarkvara põhiosa moodustab EELex, mis sobib kõigi sõnastikutüüpide, sh ka kakskeelsete haldamiseks. EXSA struktuuri aluseks on välja töötatud standardne XML skeem, mis vastab tüüpilisele kakskeelse sõnastiku struktuurile, küljendusvaate aluseks on tüüpiline sõnastikuteksti kujundus.

Kasutajaliidese abil on kasutajal võimalik luua oma sõnastik ja häälestada süsteem vastavalt konkreetse sõnastiku vajadustele. Liides võimaldab iga rakenduse jaoks valida sobivad parameetrid neljas valdkonnas:

(a) lähtekeele ja sihtkeele valik, millega toimetamisprotsessis kaasneb automaatne klaviatuurivahetus valitud keelte vahel ning eri keelte spellerite kasutamise võimalus;
(b) küljendusvaate kujundus: kasutaja saab ise määrata elementide kirjastiili ja gruppide (v elementide) tähised ja eraldajad;
(c) morfoloogialiides võimaldab vastavalt valitud morfoloogiastandardile automaatselt genereerida eesti märksõna morfoloogilise kirjelduse: muutevormid, sõnaliigi ja muuttüübi numbri;
(d) realiseerimist ootab sõnastiku XML skeemi modifitseerimise võimalus, mille abil võib artikli struktuurielemente välja jätta, lisada ja ümber paigutada.

Haldussüsteemiga on seotud Eesti–X-keele sõnastiku andmebaas XML vormingus. Kasutajal on võimalik alustada oma sõnastiku loomist tühja andmebaasiga – sel juhul on ka lähtekeele valik vaba. EXS-i andmebaas annab lisavõimalused: (a) kasutada eesti märksõnade loendit (3 eri mahus) või (b) kasutada kogu EXS-i andmebaasi (e sõnastiku eesti poolt) valmiskujul. Näidiseks ja süsteemi töö proovimiseks on demoandmebaasi valitud u 70 artiklit. Tarkvara kasutamine on vaba, EXS-i andmebaasi osaliseks või täismahus kasutamiseks tuleb sõlmida EKI-ga vastav leping.

EXS-i haldussüsteemi avalik versioon asub aadressil http://exsa.eki.ee. Sisenemisel kuvatakse lühiinfo süsteemist ja tema võimalustest. Kasutajaliidese keeleks on võimalik valida eesti, inglise või vene keel. Nupu "Sisene" vajutamisel avaneb loetelu avalikus versioonis juba loodud sõnastikest ning edasi on võimalik kas sisse logida mingisse sõnastikku või teha uus sõnastik (joonis 8). Uue sõnastiku loomisel tuleb sisestada sõnastiku nimetus, valida lähte- ja sihtkeel. Sõnastikku on võimalik luua koos juba olemasolevate näidisartiklitega (või ilma nendeta) ning vajaduse korral määrata sõnastiku parool (joonis 9).

Pärast sõnastikku sisselogimist ning toimetatava artikli leidmist avab EXSA antud artikli (joonis 10). Uue artikli lisamisel avaneb täitmata struktuur, kus on esialgu paigas ainult märksõna. Vajalikud struktuurigrupid ja elemendid avanevad nooltest toimetamisvälja külgedel (joonis 11).

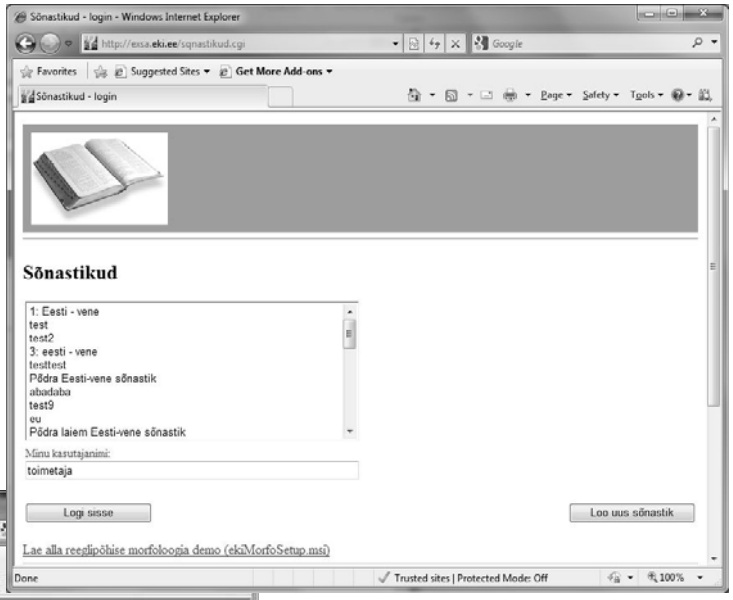

Joonis 8.
EXSA: sisenemine sõnastikesse.

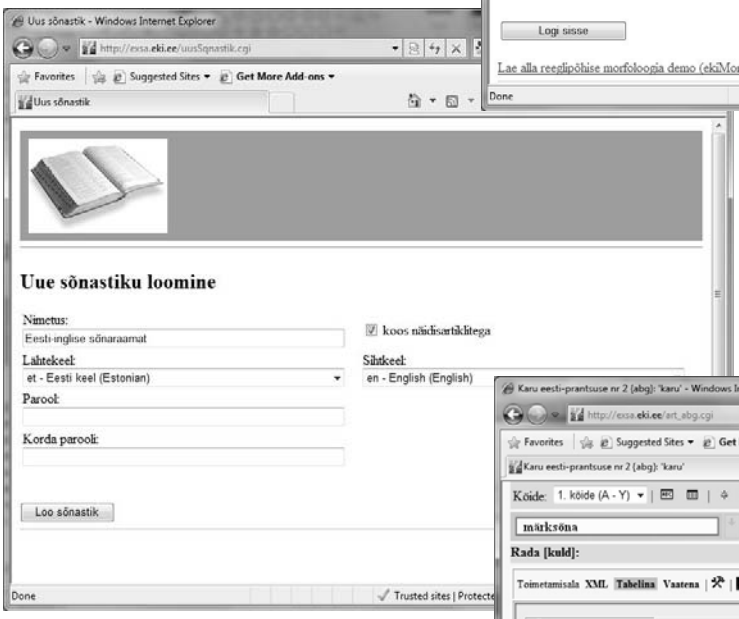

Joonis 9.
Uue sõnastiku loomine.

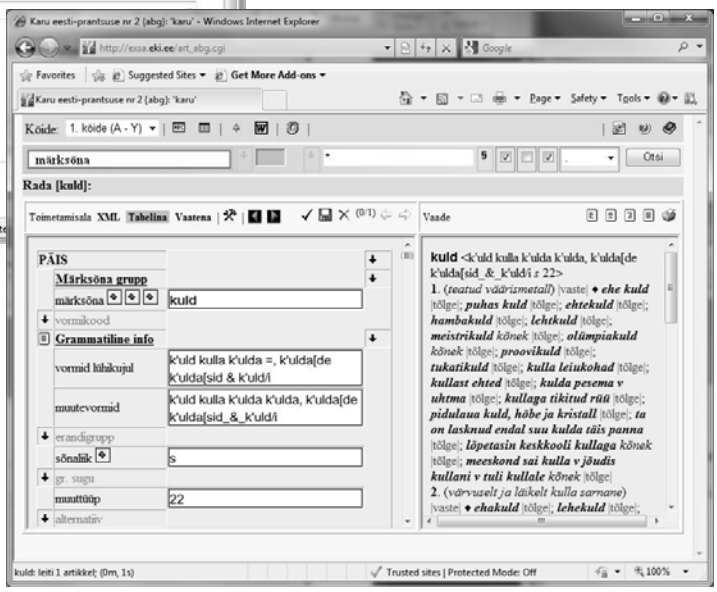

Joonis 10.
Avatud näidisartikkel.

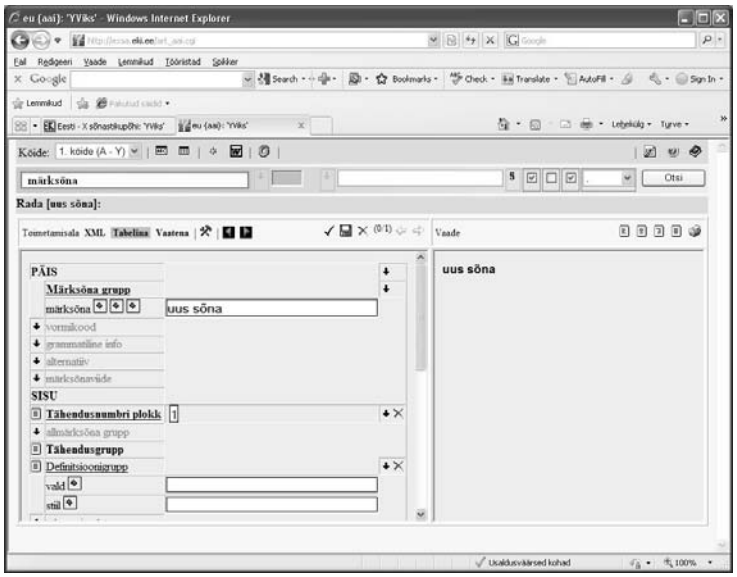

Joonis 11.
Uus sõnaartikkel enne koostamist.

KOKKUVÕTE JA PERSPEKTIIVID

Kokkuvõtteks püüame vastata küsimusele, mis sedalaadi projektide puhul ikka kerkib: milleks teha veel üht sõnastike koostamise vahendit, kui neid on tarkvaraturul juba mitmeid saada ja nad on küllaltki universaalsed ega sõltu otseselt keelest (nt De Schryver, Joffe 2006). Vastused on järgmised.

1. EELex on avalik ja tasuta. Avalikku osa esindab Eesti–X-keele sõnastiku haldussüsteemi avalik versioon, mis on orienteeritud eelkõige tavakasutajale. Spetsiifilisemad rakendused valmivad koostöös arendajatega.

2. EELex arvestab professionaalse leksikograafi vajadustega, luues sellega eelduse kvaliteetsete sõnastike koostamiseks. Süsteemi arendamine on EKI-s kulgenud paralleelselt igapäevase sõnastikutööga ja kasutajatelt saadud operatiivne tagasiside on tulemust oluliselt mõjutanud: rikastanud funktsionaalset külge ja lisanud kasutajasõbralikkust. EELex-i kasutajaskond on hakanud juba laienema EKI-st väljapoole: koostöös teiste asutustega (Tartu Ülikool, kirjastus Valgus, Soome keeleuurimiskeskusega KOTUS jt) on tegemisel ja ootel mitu sõnaraamatut. Eesti–X keele sõnastiku avaliku versiooniga oleme jõudnud tavakasutaja juurde. Üleminek professionaalselt tasandilt harrastajate tasandile ei valmista olulisi raskusi, kuid nõuab sobiva kasutajaliidese olemasolu.

3. EELex-i avaliku versiooni kasutajaliides võimaldab häälestada süsteemi vastavalt vajadustele ja seeläbi tekitada uute sõnastike haldussüsteeme.

4. EELex-il on eesti keele tugi. See on seni piirdunud tarkvara osas reeglipõhise morfoloogiaga ja keeleressursside osas Eesti–X-keele sõnastiku andmebaasiga. Edaspidi tahame eesti keele tuge laiendada ja loodame kasutada ka teiste keeletehnoloogia projektide tulemusi, nt ühestuse, süntaksi ja semantika tarkvara. See looks võimalused grammatikapõhiseks ja mõistepõhiseks päringuks, mida saab rakendada nii EELeksi sõnastikes kui ka väljaspool süsteemi paiknevates tekstides, nt veebis, korpustes ja teistes sõnastikes.

5. EELex võimaldab keeletehnoloogia leksikaalsete ressursside ühiskasutust. Ressursside osas pakub EELex ühelt poolt võimalust uute sõnastikuressursside loomiseks teistes projektides, teiselt poolt aga võimalust koondada (ühtses XML vormingus) eesti keele leksikaalseid ressursse projektide ühiskasutuseks.

VIITED

De Schryver, G.-M., Joffe, D. 2006. The users and uses of TshwaneLex One. – DWS 2006: Proceedings of the Fourth International Workshop on Dictionary Writing Systems. Turin: Turin University, 41–46.

Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI. 2009. Toimetanud M. Langemets, M. Tiits, T. Valdre, L. Veskis, Ü. Viks, P. Voll; Eesti Keele Instituut. "Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu" 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Eesti-vene sõnaraamat 1–5. 1997–2009. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Langemets, M., Loopmann, A., Viks, Ü. 2006. The IEL Dictionary Management System of Estonian. – DWS 2006: Proceedings of the Fourth International Workshop on Dictionary Writing Systems. Turin: Turin University, 11–16.

Langemets, M., Mägedi, M., Viks, Ü. 2005. Süntaktiline info sõnastikus: probleeme ja väljavaateid. – Langemets, M. (koost)., Sepper, M.-M. (toim). Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 1 (2004). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 71–98.

Loopmann, A., Sein, K., Viks, Ü. 2006. Sõnastike haldussüsteem Eesti Keele Instituudis. – Koit, M., Pajusalu, R., Õim, H. (toim). Keel ja arvuti. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 246–258. (TÜ üldkeeleteaduse õppetooli toimetised; 6).

Loopmann, A. 2007. Sõnastike haldussüsteem EELex. Magistritöö. Käsikiri Eesti Keele Instituudis.

Viks, Ü. 2000a. Eesti keele avatud morfoloogiamudel. – Hennoste, T. (toim). Arvutuslingvistikalt inimesele. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 9–36. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised; 1). http://www.eki.ee/teemad/avatud_mrf.html

Viks, Ü. 2000b. Kuidas tekib sõnastikukirjesse grammatika. – Keel ja Kirjandus, 7, 486–495. http://www.eki.ee/teemad/kirjegeneraator.html.

Viks, Ü. 2008. Eesti–X-keele sõnastik ja grammatika. – Langemets, M. (koost), Sepper, M.-M. (toim). Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 4. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 247–261.

ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Koostanud T. Erelt, T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik; toimetanud T. Erelt; Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

KÕNESÜNTEES KUI KEELE ISEÄRALIK VÕLU

Meelis Mihkla
Eesti Keele Instituut

Vaadates tagasi kõnesünteesi suhteliselt pikale ajaloole ja sellele, kuhu kõnetehnoloogia areng tänaseks on jõudnud, tekib kiusatus küsida: "Miks siis ikkagi näiliselt nii selge ja konkreetse ülesande, nagu kõnesüntees, lahendamine on võtnud niipalju aega ja miks ei ole veel loodud täiuslikku tekst-kõne sünteesi?" Ühe võimaliku vastustest sellele küsimusele on formuleerinud prantsuse kõneuurija Eric Moulines: "Kui kõne oleks kirjeldatav nii nagu trükitud tekst − elementaarsümbolite jadana, siis oleks kõnetuvastus ja -süntees lahendatud vähemalt paar aastakümmet tagasi. Kahjuks (või ka uurijate õnneks!) on kõne olemus teistsugune: koartikulatsioon liidab häälikud keeruliseks akustiliseks kontiinumiks, kus häälikult häälikule üleminek sisaldab sageli rohkem informatsiooni kui häälik ise. See on ka üheks põhjuseks, miks vaatamata suurtele pingutustele on suvalise teksti teisendamine arusaadavaks ja loomuliku kõlaga kõneks lõplikult lahendamata probleem ja aktiivse uurimise teema." (Moulines 1992). Teiseks oluliseks märksõnaks kõnetehnoloogias on kõne variatiivsus. Erinevaid inimhääli konkreetses keeles võib olla miljoneid või isegi sadu miljoneid, ometigi suudame pea ilmeksimatult eristada inimhäält sünteeskõnest. Seega on meie kõrv üldjuhul nii tundlik, et mingis nüansis kõnesüntesaator ei suuda "inimlikuks" jääda ja kaldub loomulikkuse alast välja. Kui kõnetuvastuses põhjustab kõnelaine variatiivsus sageli probleeme, siis kõnesünteesis viib vähene variatiivsus sünteeskõne monotoonsusele ja ebaloomulikule kõlale (Tatham, Morton 2005).

KUIDAS SEE ALGAS?

Kõnesünteesist kui keele iseäralikust võlust on inimkond teadlikult unistanud juba ligi veerand tuhat aastat. Teadaolevalt esimesena formuleeris selle unistuse šveitsi matemaatik ja insener Leonhard Euler 1761. aastal: "Muidugi oleks märkimisväärne, kui leiutataks masin, mis on võimeline järele tegema meie kõnet koos heli ja hääldusega. Ma arvan, et see polegi võimatu." (Dutoit 1997). Kuid Euler oli vaid unistaja. Esimese toimiva "rääkiva masina" konstrueeris Wolfang von Kempelen 1791. aastal, mis oli inimese artikulatoorse süsteemi analoogiks. See masin võis imiteerida kuni kahtkümmet häälikut. Innustatuna Kempeleni töödest valmistati kõnetrakti mehaanilisi analooge kuni 20. sajandi alguseni päris mitmeid: Faber, Willis, Wheatstone, Lloyd, Paget, Riesz ja isegi telefonileiutajana tuntud Alexander Bell, on mõned tuntumad nimed, kes püüdsid luua inimese hääleaparaadi analooge.

Elektrooniliste süntesaatorite esimeseks pääsukeseks oli 1930ndate aastate lõpus Belli Laboratooriumides (Bell Labs) valminud Dudley vokooder. Vokooder sisaldas 10 ribafiltrit, perioodilise ja mürasignaali allikat ja võimaldas põhimõtteliselt ka sidusat kõnet tekitada (Dudley jt 1939). Seda tähist loetakse ka kaasaegse kõnesünteesi alguseks. Pärast Teist maailmasõda algas kõnesünteesi kiire areng kogu maailmas. Gunnar Fant, James Flanagan, Dennis Klatt, Joe Olive on vaid mõned suunanäitajatest või pioneeridest kõnesünteesi arenguloos. Paraku pole kaasaegse kõnesünteesi areng olnud sile ja probleemideta. Üpris tihti on selle pealtnäha lihtsa ülesande lahendamine tekitanud hulga küsimusi: kuidas, miks ja milleks? Näiteks eelmise sajandi 70. aastatel, kui esimesed kõnesüntesaatorid laiatarbekasutusse jõudsid, tabas inimeste ootusi-lootusi teatud šokk. Ja seda mitte seepärast, et rääkivad masinad väljendasid end tugeva masinliku kõla ja kohati arusaamatu kõnega. Šoki põhjustas see, et süntesaatorid ei saanud neile räägitavast aru. Inimeste teadvusesse oli ulmekirjanduse ja -filmide põhjal kujundatud intelligentse roboti kui rääkiva masina

mall, kes või mis rääkis inimesest erineva häälega, kuid oli samas arukas olend, kes mõistis kõnet ja püüdis räägitust aru saada. Seega kõnesüntesaatorit samastati kõnest arusaava ja mõtleva masinaga. Tekkis teatud vastureaktsioon, et milleks seda kõnesüntesaatorit üldse vaja on. Ometigi pole kõik need kõhklused-kahtlused ja üksikud tagasilöögid peatanud teadusmõtte arengulugu kõnesünteesi vallas.

KÕNESÜNTEES EESTIS 20. SAJANDIL

Eestis nii pikka teadusmõtte ajalugu kõnesünteesist pole ette näidata. Küllap on ka eestlased pikka aega unistanud nii rääkivatest masinatest kui ka intellektuaalsetest robotitest, paraku pole neid varasemaid unistusi fikseeritud. Kõnesünteesist kui keele iseäralikust võlust saame siinmail rääkida pisut vähem kui poole sajandi lõikes. Eestis võib sünteesiideede esimeseks teaduslikuks formuleerijaks pidada Eugen Künnapit, kelle artiklit suulistest käskudest juhtimissüsteemides (Künnap 1966) peeti ilmumisajal tähelepanuväärseks mitte ainult tollases Nõukogude Liidus vaid ka raja taga. Artiklit taheti ka tõlkida avaldamiseks ühes prestiižses välismaises teadusajakirjas, paraku selle idee teostumiseni minu teada ei jõutud. Eesti kõnesünteesi keskuseks eelmise sajandi 70.−80. aastatel kujunes Küberneetika Instituut, kus valmis palju parameetrilisi süntesaatoreid. Esimesed neist olid formantsüntesaatorid − analoogfiltrite kogumid, mis imiteerisid inimese kõnetrakti ja hääleallikat. Neid "masinaid" juhiti arvutitega. Analoogfiltrite parameetrid kippusid aga aja jooksul "ära vajuma", mistõttu formantsüntesaatoreid tuli pidevalt häälestada. Arvutustehnika areng võimaldas peatselt eri tüüpi filtreid digitaalselt realiseerida ning "kõnelevatest masinatest" said arvutiprogrammid.

Eelmise sajandi viimastel kümnenditel valmis Küberneetika Instituudis mitu formantsüntesaatori prototüüpi E. Künnapi, Mart Rohtla, Arvo Oti ja Einar Meistri käe all. 1980. aastate alguses hakati ka Eesti Keele Instituudis (tollases Keele ja Kirjanduse Instituudis) Mart Remmeli juhtimisel kõnesüntesaatorit ehitama. Süntesaatori loomist toetas Eesti Pimedate Ühing. Kõnesüntesaator oli põhiliselt kahe mehe projekt – elektroonik Toomas Tago ja kõnetehnoloogi töö tegi M. Remmel. Tegemist oli pooleldi analoog-, pooleldi digitaalsüntesaatoriga. Kõnetrakti imiteerisid analoogfiltrid, mille parameetreid tüüriti arvutiga. Arvutina kasutati Videotoni terminali, mida võib pidada tänapäeva personaalarvuti eelkäijaks (protsessoril Intel 8008). Kõnesüntesaatori nimeks pandi "Ex Nicolais", kuna mõlema autori isanimeks oli Nikolai – seega siis "Nikolaidest sündinu". Süntesaatori puuduseks oli asjaolu, et analoogfiltrite stabiilsus jättis soovida ja aja jooksul nende parameetrid kippusid muutuma. Neid süntesaatoreid tehti väike seeria (5−7 tükki). Kui palju pimedad neid kõnesüntesaatoreid igapäevaelus kasutasid, ei ole täpselt teada. Oma aja kohta oli tulemus täiesti arvestatav. Remmeli panuseks eesti kõnetehnoloogia arengusse oli eelkõige praktiline tõestus, et kõnesüntees ei pruugi olla vaid suurte laborite, sektorite ja uurimisinstituutide monopoliks, vaid sageli piisab paari-kolme uurija või inseneri entusiasmist, et saada arvestatavaid tulemusi. Üheksakümnendate alguses oli Eestis kõnesünteesi arengus väike seisak, aastatuhande viimastel aastatel alustati kompilatiiv- e ahelsünteesiga, mis põhines difoonidel.

DIFOONSÜNTEES

Aastatuhande vahetusel (1997−2002) töötati välja eesti keele tekst-kõne süntesaator (Mihkla, Meister 2002). Alustasime väiksema seltskonnaga (M. Mihkla, E. Meister, A. Eek) Eesti Teadusfondi grandi toetusel. Hiljem rahastati seda projekti ka teistest allikatest ja osaliselt ka riiklikust programmist "Eesti keel ja rahvuskultuur". Uue sajandi alguseks liitusid projektiga ka keeletehnoloogid Tartust H.-J. Kaalepi juhtimisel ja tekst-kõne sünteesist kujunes kolme asutuse: Eesti Keele Instituudi, Küberneetika Instituudi ja OÜ Filosoft ühisprojekt. Eesti keele tekst-kõne süntees tunnustati 2003. aastal Eesti Vabariigi teaduspreemia väärilisena tehnikateaduste alal. Sellel praeguseni toimival, vabavarana levitataval ja nägemispuudega inimeste hulgas aktiivselt kasutataval kõnesüntesaatoril peatun põhjalikumalt.

Kompilatiivsünteesi idee põhineb arusaamal, et foneetilised siirded on kõne arusaadavuse seisukohalt

mitte vähem olulised kui häälikute statsionaarsed osad. Arusaadava ja loomuliku väljundkõne saamiseks on raskuspunkt häälikult häälikule üleminekute ja koartikulatsiooni modelleerimisel. Sünteesi jaoks salvestatakse foneetilised siirded ja seega koartikulatsioonilised mõjustused kõnesegmentide andmebaasi ja neid kõnelõike kasutatakse sünteesil akustiliste üksustena. Difoonid (difoonid algavad mingi hääliku stabiilse osa keskelt ja lõpevad järgmise hääliku stabiilses osas, vt joonis 1) on ahelsünteesil enimkasutatud kõneühikud, kuna suvalise teksti alusel kõne genereerimiseks on vaja suhteliselt väikest arvu difoone. Joonisel 1 toodud näite põhjal on üksiksõna *osa* kõnelaine genereeritav nelja difooni abil: pausilt üleminek *o*-le, *o*-lt üleminek *s*-ile, *s*-ilt üleminek *a*-le ja *a*-lt üleminek pausile. Eesti keele difoonide andmebaas sisaldab ligikaudu 1900 difooni (Mihkla, Meister 2002). Joonisel 2 on toodud tüüpiline ahelsünteesi mudel. Kuna samasugusel plokkskeemil põhineb ka eestikeelne difoonidel põhinev tekst-kõne süntesaator, siis vaatame järgnevalt lähemalt, millised ülesanded on vajalik lahendada kõne sünteesimiseks eestikeelse kirjaliku teksti alusel.

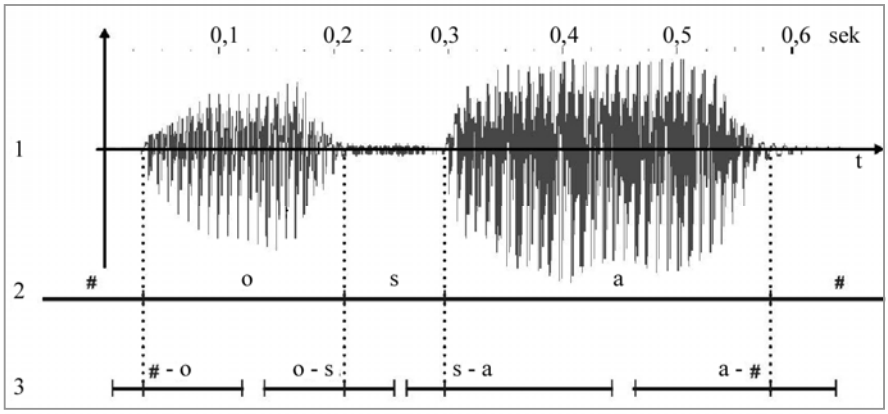

Joonis 1.
Difoonide märgendus kõnelaine (sõna 'osa') põhjal:
1 – kõnelaine, 2 – häälikute piirid (märgitud vertikaaljoontega), 3 – difoonidele vastavad signaalilõigud.

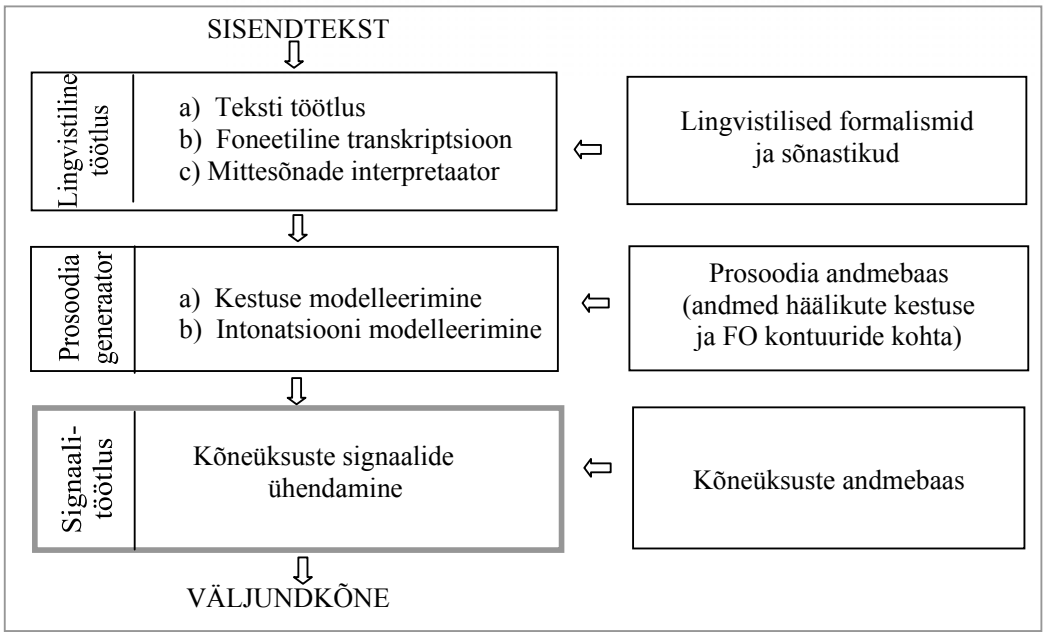

Joonis 2.
Ahelsünteesil põhinev tekst-kõne süntesaator.

Lingvistilise keeletöötluse tulemusena teisendatakse ortograafiline tekst hääldustekstiks. See ei ole sugugi kerge ülesanne, sest eesti keele ortograafia ei ole foneetiline. Kirjapildis ei ole 2. ja 3. välde üldjuhul eristatavad (nt *Lapsed mängivad KOOLI juures. Lapsed lähevad KOOLI.*), eristamata on palataliseeritud konsonandid palataliseerimata konsonantidest (nt *Aias õitses punane TULP. Metsaserval paistis piiri-TULP.*), kirjas ei ilmne pika *üü* diftongeerumine rõhutu silbi lühikese vokaali ees (nt *müüa* hääldame *müija*) ja palju muud. Sõnade õiged häälduse ja välted leitakse sõnastikest. Lisaks välte ja palatalisatsiooni märkimisel leitakse lingvistilise töötluse käigus ka liitsõnapiirid, sõnarõhud ja silbipiirid, mis on vajalikud prosoodiageneraatori tööks. Kirjalikes tekstides on ka suur hulk lühendeid, numbreid ja erimärke. Neid töötleb nn mittesõnade interpretaator, teisendades süntesaatorile tundmatud märgid loetavaks tekstiks.

Prosoodiageneraatori ülesandeks on kõne prosoodilise struktuuri modelleerimine, s.o häälikute kestuse ja lausetüübile vastava meloodiakontuuri (põhitooni kontuuri) genereerimine. Häälikute kestusmallid ja intonatsioonikontuurid on prosoodia andmebaasis esitatud kas tabelitena või loogiliste seostena sõltuvalt hääliku ja sõna asukohast, rõhust, vältest jm. Selline on reeglipõhine prosoodiamudel, mille puuduseks on asjaolu, et sõltumatult tuletatud reeglite samaaegne rakendamine võib põhjustada vigu. Kui suured kõnekorpused muutusid kättesaadavateks, hakati prosoodiamudelites rakendama statistilisi meetodeid, mis võimaldasid avastada ka varjatud, kuid olulisi tunnuseid, mis mõjutavad kõne meloodiat. Statistilistel meetoditel rakendatakse masinõppe meetodeid (regressiooni, närvivõrke või otsustuspuid) ja arvuti ise genereerib kõnekorpuste baasil optimaalseid prosoodiamudeleid.

Signaalitöötluseks rakendatakse erinevaid signaalitöötlusmeetodeid, mis ühendavad kõneüksustele vastavad signaalid sujuvaks väljundkõneks. Eestikeelsel difoonsünteesil kasutasime Mon'si Ülikoolis Belgias välja töötatud MBROLA sünteesimootorit (Dutoit 1997), mis ühendab häälikutele vastavad difoonid prosoodiageneraatorist saadud info põhjal sünteeskõneks.

PROSOODIA MODELLEERIMINE

Pea kõigi kaasaegsete kõnesüntesaatorite "pudelikaelaks" on kõneprosoodia modelleerimine, millest sõltub väljundkõne loomulikkus. Kõneprosoodia seostub otseselt ka kõnetehnoloogia ühe olulise märksõnaga – kõne variatiivsusega. Sissejuhatuses sai juba viidatud, et kui kõnetuvastuses põhjustab kõnelaine variatiivsus sageli probleeme, siis kõnesünteesis tingib vähene variatiivsus sünteeskõne monotoonsuse ja ebaloomuliku kõla. Siit võiks teha järelduse, et mida variatiivsem kõne, seda loomulikum. Tegelikult asi siiski nii lihtne ei ole. Erinevaid inimhääli konkreetses keeles võib olla miljoneid või isegi sadu miljoneid, ometigi suudame pea ilmeksimatult eristada inimhäält sünteeskõnest. Seega on meie kõrv üldjuhul nii tundlik, et mingis nüansis süntesaator ei suuda "inimlikuks" jääda ja kaldub loomulikkuse alast välja. Kõneprosoodia tekitab kõnes teatud korrastuse või meloodia füüsikaliste suuruste kestuse, põhisageduse ja intensiivsuse kaudu. Kui püüda näitlikult kujutada inimhäälele lähedasi helisid mingis kahemõõtmelises tunnusruumis, siis loomulik kõne võtab sellest vaid väga väikese osa, n-ö märklaua kümne või keskosa (joonis 3).

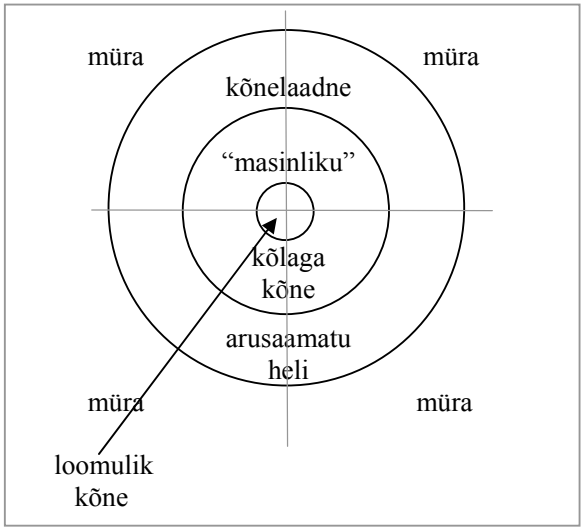

Joonis 3.
Loomulik kõne inimhäälele lähedaste helide kahemõõtmelises tunnusruumis.

Prosoodilise modelleerimise esimeseks protseduuriks on fraseerimine või täpsemalt prosoodiliste fraasipiiride määramine. Eestikeelses etteloetud tekstis on fraasipiirid kõnes määratletud eelkõige kirjavahemärkidega ja sidesõnadega. Pauside asukohti on püütud ka täpsemalt prognoosida logistilise regressiooni abil (Mihkla 2006).

Tabel 1

Logistilise regressiooni tulemused: lausesisese pausi asukohta oluliselt mõjutavad muutujad, nende šansside suhe ja usalduspiirid

Sõltumatud muutujad	Šansside suhe	Usalduspiirid	
		alumine	ülemine
Sõna järel on koma tekstis	17,4	11,7	25,9
Järgmine sõna on sidesõna	7,9	4,8	12,8
Sõna kaugus lause algusest	1,1	1,0	1,2
Viimase kõnetakti pikkus	1,3	1,1	1,4
Viimase kõnetakti välde	1,2	1,1	1,5
Viimane kõnetakt on pikendatud	6,9	5,2	9,2

Tabelis 1 on toodud logistilise regressiooni poolt leitud viis tunnust, mis mõjutavad lausesisese pausi asukohta. Väga oluline tegur lausesiseseks pausiks on koma tekstis, šanss pausiks on sel juhul 17,4 korda keskmisest suurem. Ligi 8 korda suurendab šanssi sõnajärgseks pausiks see, kui järgnev sõna on sidesõna. Pausile kõnevoos viitab ka see, kui viimast kõnetakti venitati. Keskmisest pisut sagedamini tehakse kõnes paus pikemate kõnetaktide ja kõrgemavälteliste sõnade järel. Viimati mainitud tunnuste osa kipub siiski prognoosimudelis marginaalseks jääma, kuna nad tõstavad šanssi pausi esinemiseks vaid 1,2–1,3 korda.

Selleks, et sünteeskõne tunduks loomulik, peame oskama füüsikalisi parameetreid (häälikute kestusi, häälekõrgust ja signaali intensiivsust) inimkõnele sarnaselt kõnesünteesis edasi anda. Selleks treenitakse statistilisi mudeleid suurtel kõnekorpustel. Riiklikust programmist "Eesti keel ja rahvuskultuur" on toetatud kõne ajalise struktuuri (häälikute ja pauside kestused kõnevoos) modelleerimise projekte. Häälikute kestuste modelleerimiseks rakendatakse erinevaid statistilisi meetodeid (lineaarset regressiooni, närvivõrke või CART meetodit). Statistiline optimeerimine välistab suured vead, mis on näiteks põhjustatud kestuste juhtimisreeglite ettenägematult halvast kombinatsioonist. Veelgi enam, statistilised tehnikad teevad võimalikuks analüüsida väikesi, varjatud, kuid olulisi erinevusi väljundis (Sagisaka 2003). Sama metodoloogilist lähenemist saab edukalt rakendada ka põhitooni ja kõne intensiivsuse modelleerimisel.

Kuna eesti keeles avalduvad kontrastiivsed välted − lühike, pikk ja ülipikk − just eelkõige kestuslike suhetena, siis on segmentaalsete kestuste modelleerimine sünteeskõne loomulikkuse seisukohast väga oluline. Kestuste mudelisse sai koondatud suur hulk argumenttunnuseid, mis oletatavalt võivad avaldada mõju konkreetse hääliku kestusele. Sisendite hulgas oli ka arvukalt nominaalseid muutujaid: vaadeldava foneemi identiteet (26 foneemi), naaberfoneemide klassid (8 foneemiklassi + paus), lisaks veel võimalikud nominaalsed morfoloogilised, süntaktilised ja sõnaliigi tunnused (vt tabel 2). Seega võis regressioonvõrrandi parameetrite hulk ulatuda kuni sajani ning optimaalse kestusmudeli loomiseks tuli kõiki tunnuseid interpreteerida olulisuse seisukohast.

Tabelis 2 on arvukate eksperimentide põhjal määratud tunnuste olulisused häälikute kestuste prognoosimisel. Poolpaksus kirjas tumedamal foonil on toodud need tunnused, mis on olulised enamiku (üle 80 %) diktorite kohta. Tavalises kirjas heledamal

Tabel 2

Sisendite e argumenttunnuste olulisus häälikute segmentaalsete kestuste modelleerimisel.

	Sisendid
1.	**üle-eelmise foneemi klass**
2.	**üle-eelmise foneemi pikkus**
3.	**eelmise foneemi klass**
4.	eelmise foneemi pikkus
5.	**vaadeldava foneemi identiteet**
6.	**vaadeldava foneemi pikkus**
7.	**järgmise foneemi klass**
8.	järgmise foneemi pikkus
9.	**ülejärgmise foneemi klass**
10.	**ülejärgmise foneemi pikkus**
11.	**foneemi asend silbis**
12.	silbi rõhulisus
13.	silbi tüüp
14.	kõnetakti välde
15.	**silbi asend kõnetaktis**
16.	**kõnetakti pikkus silpides**
17.	kõnetakti asend sõnas
18.	**sõna pikkus taktides**
19.	**ühesilbiline sõna**
20.	**sõna asend fraasis**
21.	**fraasi pikkus sõnades**
22.	lause pikkus fraasides
23.	**kirjavahemärgid**
24.	**morfoloogia**
25.	**sõnaliik**
26.	**süntaks**

hallil taustal on need tunnused, mis on osutunud mõnede (alla poolte) diktorite kestusmudelites ebaolulisteks. Huvitaval kombel kõnetakti välde, mis on eesti keele sõnaprosoodia nurgakiviks, on osutunud mõne diktori andmetel kestuste prognoosimisel ebaoluliseks tunnuseks. Siin võib olla põhjuseks asjaolu, et väldet kui suprasegmentaalset nähtust ei saa esitada ühe lineaarse tunnusena. Üllatavalt on järgneva hääliku kontrastiivne pikkus vähem oluline kui ülejärgmise hääliku pikkus. Tavalises kirjas valgel taustal on kaks tunnust, mis osutusid süstemaatiliselt ebaolulisteks segmentaalsete kestuste prognoosimisel: silbi tüüp (lahtine vs kinnine silp) ja kõnetakti asend sõnas. Traditsiooniliselt ei ole nende faktorite hulgas, mis mõjutavad märkimisväärselt kõne ajalist struktuuri, sõnaliigi infot ja morfoloogilisi tunnuseid (van Santen 1998; Campbell 2000; Sagisaka 2003). Eesti keeles on sõnal väga tähtis roll nii grammatikas kui ka foneetikas ja väga rikas morfoloogia. Seetõttu tekkis huvi kontrollida, kas morfoloogilised, leksikaalsed ja võib-olla ka süntaktilised tunnused mõjutavad kõne ajalist struktuuri eesti keeles. Tehtud eksperimendid näitasid väljundvea mõneprotsendilist vähenemist, kui kestusmudeli sisendisse oli lisatud morfoloogilis-süntaktilist ja sõnaliigi infot (Mihkla 2007).

Kõne loomulikkuse probleemi püütakse lahendada kas otseselt – paremate prosoodiamudelite väljatöötamisega (siia kuuluvad ka eelpool mainitud statistilised mudelid) või kaudselt – kasutades sünteesil võimalikult pikki kõnelõike, kus kõne loomulik prosoodia on juba naturaalsel kujul neis lõikudes olemas. 2006. aastal eraldusid keeletehnoloogilised uurimus- ja arendustööd riiklikust programmist "Eesti keel ja rahvuskultuur" ning koondati uue riikliku programmi "Eesti keele keeletehnoloogiline tugi" alla. Selle programmi raames käivitus samal aastal projekt "Eestikeelne korpuspõhine kõnesüntees".

KORPUSPÕHINE KÕNESÜNTEES

Korpuspõhine kõnesüntees põhineb suurtel kõnekorpustel (0,5–5 tundi salvestatud kõnet ühe diktori esituses). Kui difoonidel põhineval ahelsünteesil on iga häälikult häälikule ülemineku jaoks vaid üks difoon andmebaasis, siis korpussünteesil on kogu kõnekorpus sünteesi akustiliseks baasiks. Kõneüksuseid hakatakse korpusest otsima kõrgematest hierarhilistest tasanditest (fraas, sõna, kõnetakt) ja eelistatakse võimalikult pikki kõnestringe või -lõike. Sobiv kõneüksus valitakse vastavalt kontekstile nii lingvistiliste kui ka füüsikaliste sobivuskriteeriumide alusel. Sageli ei pruugi lingvistiliste tunnuste alusel leitud sõna või fraas sünteesitavasse lausesse sobida ehkki täheline ja ka vormiline vastavus on olemas. Seda situatsiooni illustreerib joonisel 4 toodud näide. Kui meil on vaja näiteks sünteesida lauset *Ema peab hommikul vara tööle minema*, siis

kõik kõneüksused oleksid korpusest leitavad sõnatasandil. Ainus kontekstist johtuv mittevastavus tekib sellest, et sõna *tööle* on korpuses fraasi lõpus, sünteesitavas lauses aga fraasi keskel, mistõttu väljundkõnes võib esineda tajutav ebakõla. Kui me aga sõna *tööle* kompileerime sõnade *tööna* ja *järele* vastavatest silpidest, on tulemus oluliselt parem.

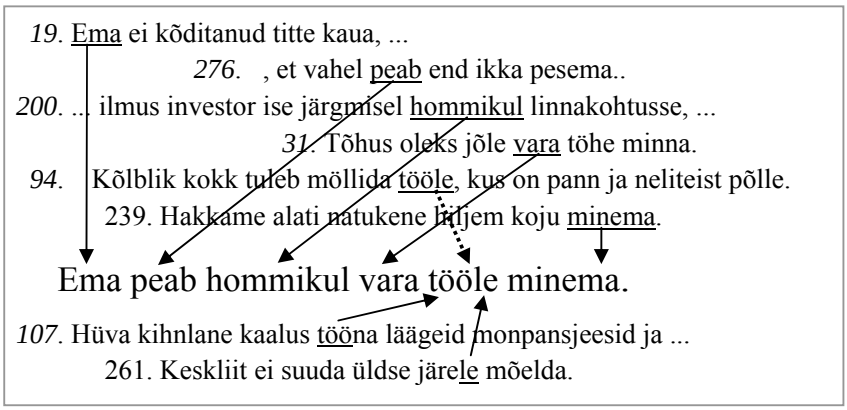

Joonis 4.
Korpuspõhise sünteesi näide: lause *Ema peab hommikul vara tööle minema* kompileerimine kõnekorpuse erinevatest üksustest.

Eestikeelse korpuspõhise kõnesünteesi kõnekorpus sisaldab hetkel 50 minutit salvestatud kõnet professionaalse raadiodiktori esituses ja tekstikorpus koosneb ligi 700 lausest ja sisaldab umbes 5000 sõna (Piits jt 2007). Kõnekorpus sisaldab kõikvõimalikke difoone eesti keeles, kuna kõiki lauseid ei õnnestu kompileerida sõna tasandil, enamus harva esinevaid sõnu ja ka võõrsõnu peab suures osas kokku panema väikseimatest ühikutest silbiosadest või foneemidest. Korpus sisaldab ka enamlevinud sõnu eesti keeles, palju numbreid ja aastaarve ning enamlevinud kohanimesid. Võib muidugi tekkida mõte koostada kõnekorpus, mis sisaldaks kõiki sõnu eesti keeles, siis saaks sünteesi vaid sõnatasandil teha. Paraku pole see võimalik, kuna ainuüksi õigekeelsussõnastikus on üle 50000 märksõna, aga sõnu on vähemalt kaks korda niipalju, sest regulaarsed tuletised ja liitsõnad antakse sõnaartikli sees ühe märksõna all. Lisaks võib enamus sõnu olla kümnetes eri vormides, kuna eesti keeles on väga rikas morfoloogia. Selline kõnematerjal muutuks hiigelsuureks ja halvasti juhitavaks. Samuti on ühel inimesel pea võimatu sellist pikka salvestussessiooni sooritada, sest kõik sõnad peavad olema sidusas kõnes ja mõtestatud lausetes. Seetõttu on korpussünteesi juures kõige olulisemaks just optimaalse kõnekorpuse koostamine ja kõneüksuste valikuks intelligentsete algoritmide väljatöötamine. Ühikute valikul põhineva korpussünteesi projekti tulemusena peaks aastal 2010 valmima eestikeelsed kvaliteetsed sünteeshääled (nii nais- kui ka meeshääl).

KOKKUVÕTTEKS

Kõnesünteesi projektid on 21. sajandi alguses tuge saanud küll erinevatest allikatest, aga stabiilne rahastamine on olnud eelkõige riiklikest programmidest "Eesti keel ja rahvuskultuur" ning "Eesti keele keeletehnoloogiline tugi". Nagu sissejuhatuses mainitud, ei ole lähiajal ette näha, et kõnesüntees lõplikult valmiks saaks ja loodaks täiuslik kõnesüntesaator. Seega on paratamatu, et uurimus- ja arendustööd selles vallas peavad jätkuma. Alla miljonilise kõnelejaskonnaga keel ei ole paraku kõnetehnoloogiliste kommertsrakenduste jaoks kuigi rentaabel, mistõttu kõnesünteesi arengu Eestis tagab vaid riigi tugi riiklike programmide vormis.

Selle artikli pealkiri pärineb Eesti Emakeele Õpetajate Seltsi, täpsemalt nende ühe eestkõneleja Edward Kessi soovitusest, kui ma hiljuti nende sügispäevadel kõnesünteesist rääkimas käisin. Kui juba meie kauni emakeele hoidjad ja edasiandjad

kõnesünteesi sellise austusega suhtuvad, siis innustab see ka tegijaid eestikeelset kõnesünteesi edasi arendama ja väljundi kõla loomulikustama.

VIITED

Campbell, N. 2000. Timing in speech: a multi-level process. – Horne, M. (ed). Prosody: Theory and Experiment. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 281–334.

Dudley, H., Riesz, R. R., Watkins, S. A. 1939. A Synthetic Speaker. – Journal of the Franklin Institute, 227, 739–764.

Dutoit, T. 1997. An Introduction to Text-to-Speech Synthesis. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Künnap 1966 = Кюннап, Э. Устные команды в системах управления. – Изв. АН ЭССР сер. физ.-матем. и техн. наук, 15.

Mihkla, M. 2006. Pausid kõnes. – Keel ja Kirjandus, XLIX(4), 286–295.

Mihkla, M. 2007. Kõne ajalise struktuuri modelleerimine eestikeelsele tekst-kõne sünteesile = Modelling the temporal structure of speech for the Estonian text-to-speech synthesis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Mihkla, M., Meister, E. 2002. Eesti keele tekst-kõne-süntees. – Keel ja Kirjandus, 45, 2, 88–97.

Moulines, E. 1992. Synthesis models. – Talking machines: theories, models and designs. Elsevier Science Publishers B. V., 7–12.

Piits, L., Mihkla, M., Nurk, T., Kiissel, I. 2007. Designing a speech corpus for Estonian unit selection synthesis. – Nodalida 2007 Proceedings: The 16th Nordic Conference of Computational Linguistics, 367–371.

Sagisaka, Y. 2003. Modeling and perception of temporal characteristics in speech. – Sole, M. J., Recasens, D., Romero, J. (eds). Proceedings of 15th International Congress of Phonetic Sciences. Barcelona, 1–6.

van Santen, J. 1998. Timing. – Sproat, R. (ed). Multilingual Text-to-Speech Synthesis: The Bell Labs Approach. Kluwer Academic Publishers, 115–140.

Tatham, M., Morton, K. 2005. Developments in Speech Synthesis. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate.

KEELETEADUSE TERMINITE KUJUNEMISTEELT

Tiiu Erelt, Mati Erelt
Eesti Keele Instituut
Tartu Ülikool

1.

On ainult viisteist aastat puudu, kui eesti keeleteaduse terminoloogia kujunemise loos täitub 200 aastat. Algustähiseks võib pidada Otto Wilhelm Masingu kirja Johann Heinrich Rosenplänterile, mille saaja varustas tiitliga "Versuch einer grammatischen Terminologie zu einer künftig ehstnisch abzufassenden Sprachlehre" ("Grammatika terminoloogia proov tulevase koostatava eesti keeleõpetuse tarvis", 14 lk). Nimestik oli mõeldud tutvumiseks , mitte avaldamiseks. Rosenplänter dateeris käsikirja koopia 21. IV 1824. Kokku oli oskussõnade ettepanekuid 40 ringis, nad olid esitatud koos saksakeelsete terminitega ning osalt ka seletatud ja põhjendatud. Rosenplänterilt läks materjal Õpetatud Eesti Seltsi arhiivi ning selle avaldas Alo Raun üle 100 aasta hiljem (Raun 1938).

Üldiselt on Masingu terminid tänapäevastest erinevad, nt *kombe* (praegune *omadussõna*), *eestsõna (asesõna), lugev sõna (arvsõna), kahtlane kõne (tingiv kõneviis), käskja (käskiv kõneviis*), aegade nimetused on *olev aeg*, *minev aeg, olnud minev aeg, enne minev aeg, tulev aeg*. Viimased on üsna lähedal praegustele nimetustele *olevik, lihtminevik, täisminevik, enneminevik, tulevik*. Praeguse terminiga langevad kokku *kindel kõne (kindel kõneviis), keeleõpetus* ja *nimi* (saksa *Nomen*). Masingulgi on olemas terminid *muutma, muutmine, muutus* ja *muut*, kuid nende tähendus on kitsam, tänapäeval vastavalt *käänama, käänamine, käändkond* ja *kääne*. Seevastu *pöörama* on tal *aegamõõdma*. Käänamist ja pööramist ühendav sõna (praegune *muutmine*) puudub.

Masingu katse, nii väike ja visandlik kui see ka oli, pani põhja eesti keeleteaduse oskussõnade kujundamisele – kasutada rahvusvaheliste terminite kõrval rööpselt ka eesti omasõnu. Kuivõrd keeleterminitel on küllaltki tähtis roll emakeeleõppes, on õppuritel vähemalt alguses kergem omandada mõisteid koos ennast hästi seletavate omasõnadega. *Allatiiv, adessiiv, ablatiiv, abessiiv* võivad sassi minna, aga *alaleütlev, alalütlev, alaltütlev* ja *ilmaütlev* on läbinähtavamad. Algaja koolilaps tuleb paremini toime *enneminevikuga* kui *pluskvamperfektiga*. Haridustee edenedes jõuab oma teadmistele lisada võõrkeeleõppes tarvilikud rahvusvahelised terminid. Võib oletada, et mida rohkem on võõrsõnalisi grammatikatermineid, seda vähem neid hiljem elus mäletatakse. Näiteks keelenõuandes oleks võimatu küsijale midagi selgeks teha *allatiivi*, *adessiivi* või *pluskvamperfektiga*, oma *alale-* ja *alalütleva* või *enneminevikuga* on lootust. Soome keeles on grammatikaterminid valdavalt võõrsõnad ja pole sealsete keele-nõuandjate väitel mittefiloloogidega rääkimisel sobivad, s.o tuleb mõisteid seletada neid nimetamata. Masingu mõte oli eestikeelses eesti keele õpetuses kasutada eesti oskussõnu.

2.

Masingu katse eestikeelset keeleteaduse terminivara luua oli oma tagasihoidlikkuses pigem sümboolne kui tegelik algus. Eesti lingvistikaterminoloogia tegelikuks rajajaks oli Karl August Hermann oma grammatikaga. Tema tegevus sõnavara rikastamise alal algas juba 1880. aastal eestikeelsete käändenimetuste esitamisega Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus (Hermann 1880). Neist on praeguseks püsima jäänud: *nimetav, sihitav* (accusativus), *sisse-, sees-* ja *seestütlev*, *kaasa-* ja *ilmaütlev*, *rajav, saav, olev*. Ülejäänud käändenimetused olid tal esialgu teistsugused: *omastava* asemel oli *seletav*, *osastava* asemel *lõpetatav* ning väliskohakäänded esialgu *alla-, all-* ja *altütlev*. Mihkel Veske kritiseeris neid väliskohakäänete nimetusi: "Kudas võib nüüd allativil nimi

"allaütlev" olla, kui ta just ülevelle (mäele) ütlemist tähendab?" (Veske 1881). Oma keeleõpetuses "Eesti keele Grammatik" (1884) toobki Hermann kõik käändenimetused sellisel kujul, nagu nad esinevad praegu: *seletava* ja *lõpetatava* asemel on *omastav* ja *osastav*, väliskohakäänded on Veske kriitikat arvestades *alale-*, *alal-* ja *alaltütlev*, st moodustatud tüvest *ala*.

Grammatika eessõnas ütleb Hermann: "Et kirjutamine nii palju aega võttis, tuli sest, et Eesti keeles enne väga vähe on grammatika üle kirjutatud ja et teaduslikud nimed pea kõik olivad tarvis uuesti luua." Muudest grammatikaterminitest pärinevad Hermanni hääliku- ja vormiõpetusest ning tema hilisemast "Eesti keele Lause-õpetusest" (1896) tänapäevalgi käibivad *võrdlev keeleteadus, tähestik, häälik, alghäälik (> algushäälik), lõpphäälik, täishäälik, kaksiktäishäälik, häälikute peenendus, kaasrõhk, päärõhk (> pearõhk), rõhuta silp, lihttüvi, liittüvi, pärisnimi, kogunimi, asesõna, isikuline asesõna, näitav asesõna, siduv asesõna, küsiv asesõna, põhiarv, kordarv, murdarv, sihiline ajasõna (> sihiline tegusõna), määrasõna (> määrsõna), kombe ja viisi määrasõna (> viisimäärsõna), aja määrasõna (> ajamäärsõna), koha määrasõna (> kohamäär-sõna), hulga määrasõna (> hulgamäärsõna), ees- ja tagasõna, sidesõna, ühendav sidesõna, võrdlev sidesõna, põhjendav sidesõna, hüüdsõna, käänamine, võrdlemine, võrre, algvõrre, ülivõrre, pööramine, pööre, lihtajad, liitajad, tulevik, täisminevik, enneminevik, käskiv kõneviis, kesksõna, oleviku kesksõna, mineviku kesksõna, jaatav kõne, eitav kõne, lauseõpetus, lause, soovlause* (*> soovlause), *käsklause (> käsklause), täis alus (> täisalus), ainsus, mitmus, kääne* (vt ka Brambat 1974: 227). Hermanni keeleõpikud fikseerisid ka mõningaid varem loodud keeletermineid, nt *rõhk, silp, päälause (> pealause), kõrvaline lause* (*> kõrvallause*). Enne Hermanni lauseõpetust oli ilmunud esimene eestikeelse lauseõpetuse katse – 15 lehekülge Harald Eineri raamatus "Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele" (1885). Sealt on pärit rida praegusi süntaksitermineid: *alus, sihitus* (*> sihitis*), *määrus, osa-alus, osasihitus* (*> osasihitis*), *lihtlause, laiendatud lihtlause, kiillause.*

Hermanni grammatikaterminite hulgas on algupäraseid tuletisi (*tähestik, häälik, võrre, pööre, tulevik, lause, ainsus, mitmus, kääne, käänatus* 'käändkond', *pööratus* 'pöördkond') ja rohkesti saksa-ladina tõlkelaene. Kuigi Hermann oli üsnagi puristlike vaadetega, ei seganud see teda tõlkelaene välmimast. Tõlkelaenulised on mitmed tema liit- ja ühendterminid. Oli ka liialdusi, mis eriti avaldusid verbivormistikus, kus tal oli nt *nimetav kõneviis*, vrd *modus substantivus* (nüüdsed *tegusõna käändelised vormid* ehk *käändelised verbivormid*), ning häälikute nimetamisel. Praegusi eesvokaale nimetas ta saksa eeskujul isegi *ümberhäälikuteks* (sks *Umlaute*), teenides sellega ära Veske kriitika. Kuid samas oli Hermannil häid võõreeskujudest sõltumatuid tulemusi, nagu eelmainitud käändenimetused. Praeguse *keskvõrde* asemel on tal *võrrelvõrre*, mis ehk olekski parem, kuivõrd vormidel nagu *pikem* ongi primaarne just relatiivne, puhtvõrdluslik iseloom.

3.

Enamik XIX sajandi lõpu – XX sajandi alguse grammatikaid kasutas Hermanni termineid, tõrjudes kõrvale suurema osa endisi ja tema kaasajalgi loodud oskussõnu ning olles eeskujuks hilisemaile autoreile. Eriti levitas Hermanni hääliku- ja vormiõpetuse termineid Eineri laia levikuga keeleõpetus. Siiski oli eesti keeleteaduse terminivaras veel palju lünki ja erisugust kasutust, mistõttu Akadeemiline Emakeele Selts valis 30. XI 1924 pärast õpetaja Jaan Ainelo ettekande ärakuulamist eesti keeleõpetuse oskussõnade toimkonna. Andrus Saareste, Johannes Voldemar Veski, Jaan Ainelo, Jaan Tammemägi, Elmar Muuk jt arutasid Ainelo esitatud nimestikku kolmel koosolekul. Oldi seisukohal (vt Valik 1925: 20-21), et "algkoolis tuleb tarvitada kas ainult eestikeelseid oskussõnu või asetada nad vähemalt esikohale muukeelsete tärminite kõrval". Keskkoolis peeti vajalikuks, et õpilased omandaksid ka rahvusvahelised terminid, kuid "sealgi võidakse tarvitada muukeelsetega üheväärilisel ka vastavaid eestikeelseid sõnu". Kokku oli arutusel 321 kooliõpetuses tarvilikku mõistet, mis jagati nelja rühma: üldmõisted, hääliku-, vormi- ja lauseõpetus. "Valik eestikeelseid

grammatilisi oskussõnu" ilmus 1925. aastal ajakirjas Eesti Keel kõigepealt mõisterühmiti, seejärel tähestikulises sõna-juhatajas (Valik 1925). Seesama valimik ilmus ka äratrükina Eesti Keelest.

Peaaegu kõiki mõisteid tähistavad omasõnalised terminid, üksnes *sonant*, *artikuleerima* ja *diftongistuma* on ainult võõrsõnalised. Pisut üle poole on neid mõisteid, mida tähistavad oma- ja võõrtermin rööpselt. Suhteliselt vähe on kahe omatermini rööpsust, sest sellest soovitigi üle saada. Vajadust mööda on terminite järel sulgudes kas lühiseletus või saksa- või ladinakeelne vaste. Hulk artikleid sisaldab tegelikult mitu terminit, nagu näiteks: 144. *muutma = flekteerima; muude = muutevorm; muutkond = muutmiskategooria;* 204. *jaatav, eitav kõne;* 258. *täisalus, -öeldistäide* ja *-sihitis = totaalne subjekt*, *predikaaditäide* ja *objekt*.

1925. a termininimestik on hämmastavalt tänapäevane. Laitmatus vormistuses antakse kooli keeleõpetuse terminivara. Samasugune üldhariduskoolis tarvilike oskussõnade arendus toimus 1920. aastail ju teistelgi erialadel. Esimest korda on keeleterminite hulgas põhjalikult esindatud ka foneetika. Ühe vormistusjoone poolest edestab tollane lühisõnastik tänapäeva oskussõnastikke: ta paneb tegusõnu esindama *ma*-tegevusnimed ning kui juurde on pakutud *mine*-tuletisi, siis nende kõrval pole unustatud ka *us*-tuletisi. Niisuguse vormistuse kasukülgi toonitab tänapäeva terminiõpetus, kuid harilikult unustavad praeguste oskussõnastike koostajad. Näiteks 106. *sarnastama = assimileerima; sarnastuma; sarnastumine, sarnastus = assimilatsioon.*

Valdav enamik oskussõnu on oma tänapäevasel kujul. Kui Masingu ja Hermanni terminitööd võis vaadelda mõningase heldimusega kui esimesi samme, siis 1920. aastate keeleteadlaste koostöös valminu on praegusaja tasemel. On arusaadav, et mõned võõrsõnad esinevad tolleaegsel kujul: *intensiteet, tonaliteet, suffiks*. Praegu ei ole enam *[heli]laad* e *münt = tämbr*, vaid *kõlavärving* e *tämber*. Ei ole käibel terminipaari *kogunimi = kollektiiv.*

Omatermineid võib vabalt vaadelda niisuguse pilguga, nagu oleks ajavahe nimestikuga mitte 85 aastat, vaid ainult paarkümmend. On huvitav mõelda põhjustele, miks osa neist on jäänud minevikku – seda vähemalt praeguse seisuga, sest sõnad võivad ka taas ellu ärgata.

Mõnda terminit pole kasutusel sellepärast, et vastavat mõistet ei peeta praegu tarvilikuks: *lagihäälik = palataal-velaar, kõrikaas* (epiglottis), *üldkohakääne* (olev, saav, rajav), *mõõtarv* (*ne-*, *line*-lõpuline, nt *ühene, üheline*), *määrarv* (*kesi*-lõpuline, nt *kolmekesi*), *umbarv* (nt *mitu*, *palju*). Viimased kolm oleksid ka eksitavad, sest tegu pole arvsõnadega. Terminid *lauserind* ja *lausepõim* olid küll mitu aastakümmet kasutusel, kuid on nüüd siiski *rindlause* ja *põimlause*, kuivõrd tegemist on lausetega.

Aeg on täpsustanud veel paari foneetika mõistet. Nimestikus seisab *piluhäälik = spirant, frikatiiv*. Praegu on *frikatiivi* omatermineiks *hõõrdhäälik* e *ahtushäälik*. *Alveoolide* eesti vasted on nüüd *hambavall* e *hambasombud* (nimestikus oli *igemed*).

Kaks võistlevat omaterminit olid *aste* e *paine*; *astmevaheldus* e *paindumine*; *astmevahelduslik* e *painduv.* Nad konkureerisid toimkonna töös ja Ainelo ei oleks soovinud kahte nimetust jätta. Aja jooksul võitsid esimesed paarikud. Samas terminipesas oli veel *painutama = (tüve) alterneerima* – tänapäeval räägitakse terminitega *vaheldama, vahelduma, tüvevaheldus*. Kahest omaterminist *pehme suulagi* e *kurgupuri* (velum) on käibel ainult esimene. Sõnad *suukoobas, ninakoobas* ja *häälepaelad* on tänapäeva foneetikud hinnanud kõnekeelseteks ning kasutavad oskussõnadena *suuõõs, ninaõõs* ja *häälekurrud*. Väikese korrektiivi on läbi teinud *ümmarsulg* > *ümarsulg*, *ühildus* > *ühildumine = kongruents* ja *väljajäte* > *väljajätt = ellips*. Kuid praeguses oskuskeeles on siiski vastuolu: omadussõna *väljajätteline = elliptiline* on ju saadud *väljajättest*, mitte *väljajätust*, mis annaks kuju *väljajätuline*. Nimestikus esitatud verbterminid *kään[a]ma* ja *pöör[a]ma* pidid siis olema võimalikud ka lühemal kujul *käänma* ja *pöörma*, ei läinud aga sel kujul käiku. Nende peamiseks kasutajaks jäi Johannes Aavik.

On arusaadav, et elujõuetud olid *de-mitmuse* (nimestikus *d*-mitmus), i-*mitmuse* ja *e-mitmuse* tarvis pa-

kutud *omastavaline mitmus*, *osastavaline mitmus* ja *koondeline d-mitmus*, mis pole ei ilmekad ega selged. Terminivalimiku *teokäändsõna = verbaalnoomen* võinuks segi minna *teonimega*, mis tähendab ainult *mine*-tuletisi, ega ole käibele läinud. Huvitav mõte oli 46. terminiartikkel: *kahendama = gemineerima*; *kahenduma; kahendumine, kahendus = geminatsioon*. Sugenes ilmselt küsimus, mis see *kahendama* siis lõpuks on: kas kahekordseks tegema või kaheks tegema (segiminek tuletisega *kahestama*). Ja nii kasutatakse praegu *gemineerima* vastena seletavat tuletist *kahekordistama*. *Dissimileerima, dissimileeruma* ja *dissimilatsiooni* eesti vasteteks märgitud *eristama, eristuma* ja *eristumine*, *eristus* (vrd *assimileerima = sarnastama*) on muidugi õiged, kuid jääksid muude tähendustega koormatuna liiga üldisteks selle spetsiifilise eristuse jaoks. Sama lugu on ka *kontraheerima*, *kontraheeruma* ja *kontraktsiooni* tarvis esitatud sõnadega *koondama, koonduma* ja *koondumine, koondus*. Praegune lahendus on *kontraheeruma = kokku tõmbuma, kootuma* ja *kontraktsioon = kokkutõmme*. Kahtlemata polnud õigustatud *väljendi* ja *konstruktsiooni* võrdsustamine. *Konstruktsiooni* omaterminina jõudis teistelt erialadelt (eelkõige ehitusest) ka keeleteadusse *tarind*, mille juurdumises on olnud nii tõusu- kui ka mõõnaaegu. Kuivõrd *konstruktsioon* on lingvistika tekstis sage sõna, oleks *tarindi* kodunemine stiili huvides teretulnud.

Veel kord kokku võttes: 1925. a nimestik andis eesti koolile grammatikaterminite põhivara ning tegi seda kindlakäeliselt ja õnnestunult. Toodud terminid kinnistusid õigekeelsussõnaraamatute ja kooligrammatikate kaudu. Nad on tänapäeval nii tuntud ja tavalised sõnad, et pidasime paremaks rääkida nende loetlemise asemel sellest väikesest osast, mis jäi käibele tulemata.

4.

1930. aastatel jätkus paljudel erialadel oskussõnavara arendamine ning siis juba ülikooli ja teaduse jaoks. Lingvistikas siiski niimoodi ei läinud. Lingvistikaterminoloogia arenes uurimuste, õpikute jms kaudu, mingit eraldi terminitööd ei toimunud. Kümnendi lõpus oskussõnastikke üle vaadates pidi Arnold Kask tõdema: "Küllaltki huvitav on märkida, et ka keeleteadus on eestikeelsete oskussõnade soetamises jäänud teistest teadusaladest tunduvalt maha" (Kask 1938: 80). Nelja- ja viiekümnendad aastad selles loomulikult muutust kaasa ei toonud, midagi hakkas liikuma alles 1960. aastate teisel poolel. Ernst Nurm avaldas 1967. a artikli, kus andis taas karmi hinnangu, et lingvistid on "täiesti unarusse jätnud oma ala, keeleteaduse terminid" (Nurm 1967: 476). Arutlenud terminite *lauselühend, koondlause, pöördsõna, põhiarv, järgarv* ja öeldise probleemide üle, esitas ta üleskutse grammatikaterminitega tegelda.

Ilmus veel Arvo Eegi artikkel foneetikaterminite kohta (Eek 1968), mis oli samalaadne Nurme artikliga. Foneetika oskussõnade arenguloos oli suur osa Paul Ariste "Eesti keele foneetikal" (1. tr 1953) ning Eek arutleski mõne selles õpikus käsitletud mõiste ja termini üle: 1) pooldas vahetegemist *kõne-* ja *hääldusorganitel* (Eegil *hääldamisorganid*), samas kui Aristel oli ainult *hääldamisorganid* (Eegi määratletud *kõneorganite* mõttes); 2) eelistas *kõnetrakti* (ingl vocal tract) Ariste terminile *manustoru* (sks Ansatzrohr); 3) kritiseeris Aristet *foneerimise* ja *artikuleerimise* käsitluse pärast; 4) põhjendas *kõneüksuse* terminit; 5) soovitas kõnetaju mõiste jagada *kõne inimtajuks* ja *kõne masintajuks*. Tema arvates polnud õigustatud, et inglise ja vene keel kasutavad eri verbide tuletisi – vastavalt speech perception, восприятие речи ning speech recognition, распознавние речи. Siiski on nüüdseks seda teed läinud ka eesti keel: valdkonna algusaja *kõne automaatsest äratundmisest* on ammu saanud *kõnetuvastus*.

Oskussõnastikku Nurm, Eek või keegi teine siiski kokku panema ei asunud. Seda tegid Johannes Valgma ja Nikolai Remmel kirjutades "Eesti keele grammatikat". Selle 1968. a ilmunud käsiraamatu (2. tr 1970) viimane osa on "Tähtsamate keeleõpetuse terminite rahvusvahelised, vene-, saksa- ja ingliskeelsed vasted" (lk 400−407, umbes 180 mõistet). Lühinimestikus ongi kõrvuti viis veergu: omaterminid, võõrterminid, vene, saksa ja inglise terminid. Sellise järjekindel kõigi terminite muukeelsete vastetega kõrvutamine oli esmakordne. Kuigi raamatu sisu

ulatub kohati üle tollase keskkooligrammatika piiride, siis nimestik piirdub kooliõpetuse terminitega ja käsitlusväärseid uudiseid selles pole.

Kaalukama panuse eestikeelse lingvistikaterminoloogia arengusse andsid ikkagi valdkondade üldkäsitlused – Ariste foneetika ja Valgma-Remmeli käsiraamatu kõrval näiteks Nurme toimetamisel 1974. a ilmunud "Eesti keele lauseõpetuse põhijooned" I (EKLP I), mis korrastas traditsioonilise süntaksi terminivara.

5.

1960. aastate II poolel saabusid Eestisse uuemad keeleteaduse suunad. Uued mõisted vajasid ka uusi termineid. 1969. a töötas Tartu ülikoolis tegutsev generatiivgrammatika rühm (GGG) läbi saksa lingvisti Evald Langi generatiivgrammatika terminite sõnastiku käsikirja "Terminologie der generativen Grammatik (vorläufige Zusammensetzung)". Inglise, saksa ja vene termineile lisati eesti terminid. Mõnevõrra parandati ja täiendati vene termineid ning jäeti ära seletused. Nende väljajätust on kahju, sest Langi käsikirjas olid mõistet avama pandud tsitaadid generativistide töödest. Nii oleksime eesti oskusleksikograafiasse saanud uue sõnastikutüübi – tsitaatidega koolkonnasõnastiku. Oma töö kokkupanemisel oli Lang usutavasti eeskujuks võtnud tollal juba mitmes keeles ilmunud Praha lingvistikakoolkonna ja Ameerika deskriptiivlingvistika sõnastikud.

Langi sõnastik ilmus 1969. a kogumikus "Keele modelleerimise probleeme". Kuna kogumiku põhiosa sisaldas 1967. a Käärikul toimunud üleliidulise generatiivgrammatika konverentsi venekeelseid ettekandeid, siis kandis ka Langi sõnastik pealkirja "Словарь терминов порождающей грамматики" (Lang 1969). Selles olid umbes 250 mõiste terminid neljas keeles. Need on klassikalise generatiivgrammatika mõisted, seega kitsas valdkond ja praeguseks oma aktuaalsuse kaotanud. Osa mõisteid ja neile vastavaid termineid (eriti need, mille kasutusala ulatub väljapoole GGd) on siiski tänapäevalgi aktiivselt kasutusel, nagu *süvastruktuur, pindstruktuur, tuumlause, koosesinemus, kontekstivaba, kontekstisidus, moodustaja, vahetud moodustajad, moodustajalause, keelepädevus, fraasitähis, fraasistruktuuri grammatika, transformatsioonigrammatika, generatiivgrammatika* jne.

Hakkab silma, et eesti vastete tegijad ei ole peagu kuskil läinud libedale teele indoeuroopa omadussõnaliste ühendterminite vastendamisel. Kolme indoeuroopa keele survest hoolimata on tehtud eestipärased liitterminid, nt *phonological component* – phonologische Komponente – фонологический компонент – *fonoloogiakomponent*. Lingvistikatekstides on aga omadussõnadega liialdamist praegugi rohkesti.

Teine keeleteaduse suund, mis kuuekümnendate teisel poolel eestikeelsed terminid sai, oli glossemaatika. Suuna olid rajanud kolmekümnendate aastate lõpus Kopenhaageni keeleteaduse ringi liikmed eesotsas Louis Hjelmslev'ga. Eestis kasutas glossemaatika ideid ja meetodeid Tiit-Rein Viitso 1965. aastal kaitstud kandidaadiväitekirjas "Äänisvepsa murde väljendustasandi kirjeldus" (Viitso 1968) ning artiklis "Kombinatoorne meetod keelekirjelduses" (Viitso 1971). Artikli lõpus on 12-leheküljeline eesti-inglise sõnastik viidetega paragrahvidele, kus mõistet on käsitletud.

Väitekirjastki on suur osa (82 lk) pühendatud glossemaatika teooria ja mõistete tutvustamisele ning püütud mõistestikku edasi arendada. Erinevused varem olnust on suured mitte ainult uute terminite (nt *nd*-tuletised *rõhund*, *siirend*, *tühend*), vaid ka vanade terminite uue sisu poolest. Näiteks verbide liitajad ja eitav kõne pole enam morfoloogilised ilmingud, vaid kuuluvad süntaktiliste konstruktsioonide hulka. Hakkab ka silma, et Viitsol oli juba tollal *grammatiseerima*, mitte ümbernurga lonkav *grammatikaliseerima*, nagu ometi praegugi vahel kohata võib.

1960. aastatesse ja 1970ndate esimesse poolde jääb veel see väga suur terminikorrastustöö, mis tehti "Eesti nõukogude entsüklopeedia" (1968–1978) jaoks. Erialati olid "ühiskondlikud teaduslikud osa-

konnad", millest keeleteaduse oma juhtis Valmen Hallap. Tema hiiglasemahtu töö on paraku uppunud sinna pikka köiteritta ega oska meiegi seda sealt esile kirjutada. Igatahes on märgata, et tänu Hallapile ja Huno Rätsepale on hästi esindatud ka keeleteaduse moodsad suunad. Kindlasti tegid head tööd aga teisedki keeleteadlastest artikliautorid. Märgitagu, et entsüklopeedia teise väljaande koostamise algul anti eraldi vihikuna välja ka keeleteaduse märksõnastik (ENE märksõnastik 1982), mis sisaldab üle tuhande keeletermini.

6.

Kuigi õppesõnastikud ei ole oskussõnavara edasiarendajad, on neil oma, oluline ülesanne: olemasolevad terminid õppuritele kätte õpetada ja kinnistada. Kolm sellist sõnastikku ilmus üksteise järel 1980. aastate lõpus. Esimene neist oli Ülle Tarumi koostatud "Eesti keele oskussõnu vene-, inglis- ja saksakeelsete vastetega. Abimaterjal emakeeleõpetajale" (Tarum 1987). 12-leheküljelise pisisõnastiku ülesehitus on mõisteline: kõigepealt üldterminid, siis õigekirjutuse, hääliku-, vormi-, lause- ja sõnavaraõpetuse põhiterminid.

Teine oli Tallinna Pedagoogilise Instituudi 1988. aastal, vene keele ja kirjanduse osakonna I ja II kursuse üliõpilastele koostatud õppematerjal "Словарь лингвистических терминов". Püüti arvestada seda, et neist õppureist saavad eesti koolide vene keele õpetajad: I osa on venekeelne ja seletab sagedaid lingvistika mõisteid, II osa on Asta Õimu tehtud vene-eesti keeleterminite sõnastik, mis lähtub vene keeleteadusest ja -õpetusest (Bauder, Õim 1988). Väikest sõnastikku on peale vene-eesti kerge kasutada ka eesti-vene tõlkes. Kõik muud keeleteaduse oskussõnastikud on meil eesti keele ja eesti keeleteaduse kesksed – seda lähtekeelest olenemata ka allpool käsitletavad soome-eesti ja inglise-eesti sõnastik.

Kolmas õppesõnastik oli Ene Liivaste 96-leheküljeline "Õpilase keeleleksikon" (Liivaste 1989). Emakeeleõpetajana nägi autor vajadust sellise leksikoni järele igapäevases koolitöös: õpikud tuli pärast õppeaasta lõppu tagasi anda ja hiljem polnud unu-

nenut kusagilt järele vaadata. Mõistete seletused pärinevad enamasti "Eesti nõukogude entsüklopeediast", kuid on õpilastele jõukohasemaks tehtud, kasutades ka keskkooli emakeeleõpikuid. Peale keeleteaduse mõistete on seletatud üht-teist eesti keele uurimise ajaloost: mõnda keeleteadlast, institutsiooni, vana kirjakeele allikat.

7.

Eelmise sajandi viimane ja käesoleva esimene kümnend andsid nii eesti lingvistikaterminoloogia jaoks olulisi üldkäsitlusi kui ka esimesed põhjalikumad lingvistika oskussõnastikud. Üldteostest on esikohal kahtlemata eesti keele akadeemiline grammatika (EKG), mis ilmus aastail 1993 ja 1995. Küllap tuleb oluliseks pidada veel "Eesti keele käsiraamatu" (EKK) ilmumist, sest see sisaldas ka leksikoloogia osa ning korrastas selle valdkonna termineid. Peale selle tehti käsiraamatu esimesest trükist ka arvutiversioon, milles oli nii eesti kui ka inglise, vene ja soome register, seega faktiliselt mitmekeelne lingvistikasõnastik. Tervikkäsitlustest rikastasid-korrastasid eestikeelset keeleteaduse terminoloogiat ka mõned tõlketeosed, nt Kalevi Wiigi "Foneetika alused" (Wiik 1991), mille tõlkis ja kohandas eesti kasutaja jaoks Jüri Valge, samuti Fred Karlssoni "Üldkeeleteadus" (Karlsson 2002), mille tõlkisid ja kohandasid Renate Pajusalu, Jüri Valge ja Ilona Tragel, kuid raamatu terminoloogilist silumist aitasid teha eri valdkondade asjatundjad. Uuematest töödest tuleks esile tõsta Arvo Eegi kaua oodatud "Eesti keele foneetika" I ilmumist (Eek 2008).

Esimene ulatuslikum lingvistikasõnastik oli Mati ja Tiiu Erelti "Eesti-soome keeleteaduse sõnastik". Selle 1. trükk ilmus Soomes pealkirjaga "Virolais-suomalainen kielitieteen sanasto" (Erelt, Erelt 1992). See oli mõeldud soomlastest eesti keele õppijatele ülikoolis ning eestikeelse lingvistikakirjanduse lugejaile. Peale selle võis sõnastik abiks olla eestlastele eesti keeleterminite soome keelde tõlkimisel. Raamatu 122 leheküljel on põhisõnavara mitmelt keeleteadusalalt: foneetika, fonoloogia, morfoloogia, sõnamoodustus, süntaks, leksikoloogia, semantika, keelekorraldus, onomastika, stilisti-

ka, murdeuurimine, tekstilingvistika, keeletüpoloogia jne – kokku on terminitega varustatud umbes 3000 mõistet.

Oskussõnastik esitab peamiselt selliseid mõisteid ja neile vastavaid termineid, mis üldisemalt esinevad eesti keeleteaduslikus kirjanduses. Teiste sõnadega – see on eestikeskne. Kuna tegemist oli esimese sedavõrd ulatusliku eesti lingvistikasõnastikuga, tuli autoreil eestikeelset terminivara mitte üksnes koguda, vaid mõnel määral ka luua ja korrastada. Abi andsid Helmi Neetar, Arvo Eek ja Tiit Hennoste. Eesti terminite soome vasted on võetud soomekeelsest lingvistikakirjandusest ja küsitud soome keeleteadlastelt. Vähesel määral oli selliseid mõisteid, mida Soomes ei kasutata ning mida soome vaste puudumise tõttu tuli pikemalt seletada, nt *aspektverb* – sekä totaali- että partiaaliobjektin salliva verbi.

Paari aasta pärast selgus, et sama oskussõnastik oleks tarvilik ka eesti üliõpilastele ning teistele eesti- ja soomekeelse lingvistikakirjanduse lugejaile. Tartus ilmus "Eesti-soome keeleteaduse sõnastiku" 2., täiendatud trükk (Erelt, Erelt 1995). Selles on 166 lehekülge, sest lisatud on sadakond mõistet ja soome terminite register, et nende eesti vasteid hõlpsasti kätte saaks. Sõnastiku kohta ei ole ilmunud ühtegi arvustust ega muud kirjalikku järelkaja, nii et meil autoreina on siinjuures retseptsiooni kohta raske midagi öelda.

Nagu eelmise, eesti-soome sõnastiku tarvilikkuse oli kätte näidanud õppetöö ülikoolis, nii osutasid samad asjaolud ka vajadusele koostada eesti-inglise sõnastik. Mati Erelti, Tiiu Erelti ja Enn Veldi "Eesti-inglise keeleteaduse sõnastik" (Erelt jt 2003) oli mõeldud keeleteadlastele, filoloogia üliõpilastele, tõlkijatele ning teistele eestikeelse ja ingliskeelse lingvistikakirjanduse lugejaile ja ise kirjutajaile. Selleski oli põhisõnavara mitmelt keeleteadusalalt, eelmise sõnastikuga võrreldes on rohkem lisatud ortograafia, terminoloogia, nimeuurimise, vestlusanalüüsi, arvutilingvistika, pragmaatika termineid ning maailma keelte nimetusi. Kõik töötati läbi keeleteadusalade kaupa. Nagu eesti-soome on ka see sõnastik eestikeskne, tema lähtealus on eesti lingvistika. Sõnastik arvestab küll eesti lingvistidel välja kujunenud terminikasutust, kuid koostöös nendega on eestikeelset terminivara mõnel määral siiski korrastatud ja juurde loodud. Konsultantideks olid Pire Teras, Peeter Päll, Renate ja Karl Pajusalu, Tiit-Rein Viitso, Mare Koit, Haldur Õim, Ilona Tragel, Tiit Hennoste, Arvo Eek jt. Eesti terminite inglise vasted on võetud ingliskeelsest lingvistikakirjandusest. Raamatus on 215 lehekülge (sh ingliskeelsete terminite register) ja umbes 8000 mõistet.

Keeleteaduse eestikeelsete oskussõnade arendust tuleb jätkata. Omalt poolt tegeleme eesti-inglise sõnastiku teise, täiendatud trüki tarvis materjali kogumisega. Meie õppe-, tõlke- ja toimetamiskogemus näitab, et lisada tuleb paljugi, nt keeleõppe, semantika, keelepragmaatika, vestlusanalüüsi, suulise kõne uurimise, sotsiolingvistika, korpuslingvistika, tekstianalüüsi, kognitiivse lingvistika jm aladelt.

Siinsest kirjutisest jääb praegu kõrvale see töö, mis on tehtud mõnelgi keeleteaduse rakendusalal, nagu logopeedia (Ester Lepik, Karl Karlep, Jaan Kõrgesaar), psühholingvistika (Karl Karlep), keelepragmaatika (Arne Merilai), viipekeel (Reigina Toom, Vahur Laiapea jt). Ka äsja nimetatud oskussõnastikud sisaldavad vaid üksikuid nende alade põhitermineid. Loodame, et oskussõnastike täiendatud väljaannetes õnnestub neidki lünki paremini täita.

VIITED

Ariste, P. 1953. Eesti keele foneetika. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Bauder, Õim 1988 = Баудер Л. И., Ыйм А. Словарь лингвистических терминов. Таллинский педагогический институт. Таллин.

Brambat, B. 1974. K. A. Hermann eesti sõnavara rikastajana. – Centum. Tallinn: Valgus, 218–234. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised; 9).

Eek, A. 1968. Märkmeid foneetikaterminite kohta. – Keel ja Kirjandus 7, 415–418.

Eek, A. 2008. Eesti keele foneetika I. Toimetanud P. Teras. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.

Einer, H. 1885. Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele. Tartu.

EKG = Erelt, M., Kasik, R., Metslang, H., Rajandi, H., Ross, K., Saari, H., Tael, K., Vare, S. Eesti keele grammatika. Trükki toimetanud M. Erelt (peatoim), T. Erelt, H. Saari, Ü. Viks. I : Morfoloogia, sõnamoodustus. Eesti TA Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1995. II : Süntaks. Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1993.

EKK = Erelt, M., Erelt, T., Ross, K. 1997. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; 3., täiend tr 2007.

EKLP I = Mihkla, K., Rannut, L., Riikoja, E., Admann, A. 1974. Eesti keele lauseõpetuse põhijooned 1., Lihtlause. Toimetanud E. Nurm. Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

ENE märksõnastik 1982 = Keeleteaduse märksõnastik. Projekt. 1982. Eesti Nõukogude Entsüklopeedia peatoimetus. Kirjanduse ja kunsti teaduslik toimetus. Tallinn: Valgus.

Erelt, M., Erelt, T. 1992. Virolais-suomalainen kielitieteen sanasto. Helsinki. (Castrenianumin toimitteita; 42).

Erelt, M., Erelt, T. 1995. Eesti-soome keeleteaduse sõnastik. 2., täiend tr. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised; 2).

Erelt, M., Erelt, T., Veldi, E. 2003. Eesti-inglise keeleteaduse sõnastik. Tartu Ülikool, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Hermann, K. A. 1880. Natuke Eesti keele olust. – Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1880. Tartu, 22–28.

Hermann, K. A. 1884. Eesti keele Grammatik. Tartu: Wilhelm Just.

Hermann, K. A. 1896. Eesti keele Lause-õpetus. Jurjev.

Karlsson, F. 2002. Üldkeeleteadus. Tõlkinud ja kohandanud R. Pajusalu, J. Valge, I. Tragel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kask, A. 1938. J. V. Veski ja eesti oskussõnastikud. – Eesti Keel, 3–5, 65–91.

Kask, A. 1959. K. A. Hermanni "Eesti keele grammatikast". – Emakeele Seltsi aastaraamat V (1959). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 3–17.

Lang 1969 = Ланг Э. Словарь терминов порождающей грамматики. – Keele modelleerimise probleeme 3.3. Tartu, 176–213. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised; Vihik 232).

Liivaste, E. 1989. Õpilase keeleleksikon. Tallinn: Valgus.

Nurm, E. 1967. Mõnest kooligrammatika terminist. – Keel ja Kirjandus, 8, 476–482.

Raun, A. 1938. O. W. Masing'i eestikeelsed grammatika-oskussõnad. – Eesti Keel, 1, 18–22.

Tarum, Ü. 1987. Eesti keele oskussõnu vene-, inglis- ja saksakeelsete vastetega. Abimaterjal emakeeleõpetajale. Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut. Tallinn.

Valgma, J., Remmel, N. 1968. Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn: Valgus; 2. tr. 1970.

Valik 1925 = Valik eestikeelseid grammatilisi oskussõnu. – Eesti Keel, 1925, 1–2, 20–35.

Veske, M. 1881. Eesti keele seletuse õienduseks. – "Sakala" Lisaleht, 40.

Viitso, T.-R. 1968. Äänisvepsa murde väljendustasandi kirjeldus. – Keele modelleerimise probleeme 2. Tartu, 3–296. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised; Vihik 218).

Viitso, T.-R. 1971. Kombinatoorne meetod keelekirjelduses. – Keel ja struktuur 5. Tartu Riikliku Üli-kooli eesti keele kateeder. Tartu, 71–163.

Wiik, K. 1991. Foneetika alused. Tõlkinud ja kohandanud J. Valge. Tartu Ülikool, Turu Ülikool.

PEIPSI LÄÄNERANNIKU KEELEAREAALIST

Irina Külmoja
Tartu Ülikool

Peipsi järve lääneranniku külades eksisteerib peale eesti keele küllaltki suur vene murde ala, millesse kuuluvad Raja, Kükita, Tiheda, Kolkja, Kasepää, Varnja, Beresje küla, Piirissaare külad (Saare, Piiri ja Tooni) ning Kallaste ja Mustvee linn. Riiklikust programmist "Eesti keel ja rahvuslik mälu" rahastatava projekti käigus[1] uuriti vanausuliste ajalugu ja kultuuri, samuti nende asulate vene murdekeelt, mis koos usuga aitas sajandite jooksul säilitada rahvuslikku identiteeti. Enamjaolt on siin vene murdekeele rääkijaiks vanausulised ja/või nende õigeusklikest abikaasad. Paremini on murre säilinud 70–80ndates aastates algharidusega naistel, kes pole elu jooksul kodukülast kuigi kaua ära olnud. Samavanuste meeste keelt on mõjutanud kohustuslik sõjaväeteenistus, reeglina ka mingid läbitud kursused vms. Venemaa TA Vene Keele Instituudi vanemteaduri Olga Rovnova sõnul on Eesti vanausuliste murre säilinud paremini kui Venemaa Pihkva oblasti vanausulistel. Selles on palju arhailisi jooni ning see sisaldab ka eesti keele mõjusid.

Vanausuliste Koguduste Liidu ning Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühingu esimehe Pavel Varunini väitel on Eestis ligi 15000 inimest, kes peab end vanausuliseks või nende järglaseks. Aktiivseid kirikuskäijaid on palju vähem, ligikaudu 2500. Seetõttu oleks Varunini arvates seda kogukonda "õigem vaadelda etnilis-konfessionaalse tervikuna, millel on oma ajalugu, kultuuritraditsioonid ja murdekeel. Soovime seda või mitte, tunnistavad paljud end vanausuliseks pigem põlvnemise kui usutunnistuse järgi, nagu see oli varasemal ajal. Ent vaatamata kõigele on vanausuliste kogukonnas tänaseni säilinud ülimalt austav suhtumine oma ususse ja kirikusse" (Varunin 2006: 6). See väljendub selgesti ka keeles, oleme seda sageli oma murderetkedel kogenud.

Eestimaa vene murrete uurimisel on oma ajalugu. Esimene teadaolev vanausuliste rahvaluule ja murrete koguja Vladimir Bobrov (1872–1908) alustas oma tegevust 19. sajandi lõpuaastatel (Isakov 2007: 101), temalt on ilmunud ka mõned vastavateemalised tööd (Bobrov 1908a, 1908b). Järgmiseks uurimisetapiks võib pidada aastaid 1928–1940, kui tänu P. Arumaa, P. Ariste ja nende juhendatavate tudengite jõupingutustele loodi Eesti Kirjandusmuuseumi vene rahvaluule põhikorpus. Selles küll puudub eraldi murdekogu, kuid murretega saab tutvuda rahvaluule tekstide kaudu. Sõjajärgsel perioodil käisid murdeid kogumas Kallastel, Kolkjas, Varnjas ja Beresjes Leningradi Ülikooli üliõpilased, kelle hulgas oli ka hilisem Tartu Ülikooli professor ja J. Lotmani abikaasa – Zara Mints.

1950ndail aastail algas järjepidev murdekogumine Tatjana Murnikova, Tartu Ülikooli vene keele kateedri vanemõpetaja (oli ka ise vanausuline), juhendamisel. Erilist tähelepanu pöörati sõnavarale. 1963. aastal ilmus Baltimaade vene murrete väike sõnaraamat (Nemtšenko jt 1963), mille Eesti osa koostajaks oli Tatjana Murnikova. 1962. a avaldas ta TÜ Toimetistes artikli Piirissaare murdest (Murnikova 1962), mis oli esimene Eestimaa vene murde süsteemne kirjeldus. 1960ndail aastail jätkati murdematerjali kogumist Ühisslaavi keeleatlase (Общеславянский лингвистический атлас) küsimustiku põhjal (Murnikova 1970).

Vene murdeid Eestis, seostamata neid vanausulistega, on kogunud ja uurinud ka H. Heiter (Iisakus) ja V. Mürkhein (põhiliselt Mehikoormas). Mitmetel

[1]Vanausulised Eestis: identiteet ja rahvuslik mälu kakskeelses keskkonnas, 2005–2008.

põhjustel tekkis murrete kogumisel ja uurimisel u 15-aastane paus. Seda tööd jätkati 1995. a, kui vene keele õppetooli magistrandid Olga ja Natalja Burdakova hakkasid koguma I. Külmoja juhendamisel materjali oma magistritööde jaoks. Aktiivsem kogumis- ja uurimisperiood algas 2003. a, kui koostöös Vanausuliste Koguduste Liidu ja Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühinguga saadi selleks Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse toetus. 2005. aastast rahastatakse uuringuid riiklikest programmidest. Aastate jooksul on TÜ vene keele murdearhiivi kogunenud ligi 300 tundi salvestisi, lisaks varasemast perioodist paberkandjal säilitatavaid materjale. Litereeritud murdetekste ja artikleid on avaldatud kahes Eesti vanausulistele pühendatud õppetooli toimetiste köites (Otšerki… 2004; Otšerki… 2007), samuti teiste riikide teadusasutuste väljaannetes (nt Russkije… 2008; Materialõ… 2008 jt).

Siiani tehtud salvestused ja uurimused ei ole tuvastanud suuri erinevusi Peipsi lääneranniku asulate murde vahel. Murdejuhid ise küll mõnikord märgivad, et mõnes külas räägitakse teisiti, meie esialgsed vaatlused seda ei kinnita. Küll on teatud grammatilisi erinevusi Peipsi lääne- ja põhjaranniku murde vahel. Seetõttu võib vanausuliste asulate murret liigitada Pihkva oblasti loode (*aa*-tavate) murrete hulka kuuluvaks. Oma Piirissaare murret kirjeldavas artiklis märgib T. Murnikova (1962), et vanemate elanike kõnes on säilinud veel *oo*-tamist (неполное оканье), mis on omane Oudova murretele ning viitab nende inimeste sealsele päritolule. Tänapäeval ühegi Piirissaare põliselaniku kõnes *oo*-tamist ei esine.

Peipsi ranniku vanausuliste murde FONEETILISES SÜSTEEMIS on säilinud tugev *aa*-tamine (аканье), mis seisneb selles, et esimeses rõhueelses silbis hääldatakse iga vokaali (väljaarvatud kõrged) asemel ‘а’ (pärast palataliseeritud konsonanti ‘я’) *паперь* vs *теперь, сястра* vs *сестра.* Nimetatud foneetiline eripära on kõige järjepidevamalt esindatud vanema põlvkonna kõnes. Eredaks murdejooneks võib pidada ka sekundaarset pleofoonilisust (*верёх* vs *верх*, *столоб* vs *столб*, *смерётушка* vs *смертушка*, *черев* vs *червь, четверег* vs *четверг*) ning proteetilist vokaali verbi *идти* minevikuvormides ([и]*шла*, [и]*шли*).

Konsonantsüsteemi jaoks on tüüpiline pika [н] hääldamine konsonantühendi *дн* asemel (*холо*[нн]*о*); palataliseerimata labiaali hääldamine sõna lõpus (*кро*[ф], *восе*[м], *прору*[п]), pika palataliseerimata sibilandi [шш] hääldamine palataliseeritud asemel (*ово*[шш]*и* vs *овощи*) ning palataliseerimata [ч] hääldamine (*до*[тш]*ки*). Peipsi ranniku vanausuliste murraku foneetilises süsteemis on säilinud palju arhailisi jooni. Rea sõnade, üksikute grammatiliste vormide ja koguni tervete muuteparadigmade aktsentoloogilistel tunnusjoontel on oma spetsiifika.

Murdes on säilinud talle omane SÕNAVARA: *вести* ‘вести’ и ‘везти’ (viima, talutama, ka sõidutama), *гуньба* ‘тмин’ (köömned), *еслив* ‘если’ (kui), *здынется* ‘поднимется’ (tõuseb), *мститься* ‘казаться, чудиться’ (tunduma), *мурник* ‘каменщик’ (müürsepp), *пястка* ‘горсть’ (peotäis), *ранний* ‘прежний, прошлый’ (eelmine, endine), *рода* ‘родня’ (suguvõsa), *сдолить* ‘смочь’ (suutma), *припередок* ‘предбанник’ (sauna eesruum), *спирвицы* ‘плечи’ (õlad) jpt. Huvi pakuvad sõnad, mis väliselt langevad kokku vene kirjakeele sõnadega, kuid millel on erinevad leksikaalsed seosed ning leksikaalne semantika, nt *костёр* (puuriit), *мох* (soo, soine mets). Peipsi lääneranniku vanausuliste murdesõnastiku koostamine peaks saama lähituleviku ülesandeks. Esimeseks sammuks selles suunas on väike vanausuliste murdesõnastik koolidele (Palikova, Rovnova 2008).

SÕNATULETUSES on ära märgitud spetsiifilisi moodustusmudeleid: *побережь* ‘побережье’ (rannik), *промежь* ‘промежуток’ (vahe), *жихарь* ‘житель’ (elanik); *ленной* ‘ленивый’ (laisk), *большунный* ‘очень большой’ (väga suur); *волокма* ‘волоком’ (lohistades), *двоечка* ‘вдвоем’ (kahekesi).

Murde MORFOLOOGILIST SÜSTEEMI iseloomustab stabiilsus. Nimi-, omadus- ja tegusõnade muuteparadigmades esineb arhailisi jooni. I ja II käändkonna nimisõnade käändelõpud erinevad mitmes käändes kirjakeele vormidest. Omapärane on ka käändevormide tähendus, nt instrumentaal võib tähistada aega (*они эвакуированы были войной* – sõja ajal)

või põhjust (*муж несчастным случаем умер*). Paljude nimisõnade mitmuse lõpp on *–и(ы)* vs kirjakeele *–а* või *–е: рог – роги, глаз – глазы, крестьянин – крестьяны.* Eakamate murdejuhtide kõnes esineb arhailisi omadussõna täisvorme *пасху бедныим подают; яны свидетелев всих ложныих собрали.* Isikuliste asesõnade *он, она, они* algusesse lisandub *j: ён, яна, яны*. Tegusõna 3. pöörde ainsuse vorm esineb sageli lõppkonsonandita *он придё, бригадир и говори.* Narva jõe äärsetes külades on lõppkonsonandita ka 3. pöörde mitmus *Люди живу, детушки живу* (salvestatud Kuningakülas 2001), mis viitab Oudova murdele. *Быть*-verbil on oleviku vormi variandid *е* ja *естя: кабаны-то е, а медведя тут не слыхать; Тут старик один естя.* Viimane variant puudub Peipsi põhjaranniku ja Narva jõe äärsetes murretes (Külmoja jt 2007: 133). Verbi omapäraks on ka kirjakeelest erinev aspektipaaride moodustamine aktiivse *-а* sufiksiga *купить – куплять, заглянуть – заглядать, накласть – накладать* (Rovnova 2005). Esineb enneminevikku vorme *тут были приезжали с Колек, наверно; в мяня папа был на клирос ходил.*

Üpris mitmekesine on MURDESÜNTAKS. Laialt on levinud nn vene loodeperfekt, mille hulka kuulub gerundiiv (päritolult kesksõna) predikaadi funktsioonis *народ был другой пришёдцы (teine rahvas oli tulnud)*; *поля все заросши (kõik põllud on täis kasvanud)*). Oluline on ära märkida, et viimane eripära on säilinud ka nende keelejuhtide kõnes, kes on üle läinud vene kirjakeelele. Veel üheks loodeperfekti variandiks on *у нас много поработано*-tüüpi konstruktsioon (meil on palju töötatud) vs *мы много поработали*. Selles esineb subjekti ja predikaadi (partitsiibi) mitteühildumist soos (*старый домик было обделано так красиво* vs *старый домик был обделан* (*vana maja oli nii ilusasti viimistletud*). Samas teistes konstruktsioonides tuleb ette subjekti ja predikaadi semantilist ühildumist, kui fraasis esineb hulka tähistav nimisõna (*начальство пошли в волость* vs *начальство пошло в волость* (*ülemused läksid valda*)).

Kirjakeelest erineb eessõnade kasutamine (*ехать в озеро* vs *на озеро*; *три года в господах работала* vs *у господ*; *был в войны* vs *на войне*; *ехать помимо дома* vs *мимо дома*; *около меня стали смяяться* vs *рядом со мной*). Esineb erinevusi verbi rektsioonis (*была старая моленная рядом нас* vs *рядом с нами*; *не поверила я этого* vs *этому*), kasutatakse eessõnata rektsiooni eessõnaga rektsiooni asemel (*я тогда его заорала и кричу* vs *на него*; *матери было четверо детей* vs *у матери*). Tüüpilised on sellised arhailised süntaktilised nähtused nagu eessõna kordus fraasis nii nimi- kui omadussõna ees "nimisõna + omadussõna (asesõna)" (*в моленну в нашу* vs *в моленну нашу* (meie palvemajja); *со стараньем со своим* vs *со стараньем своим* (oma hoolega) ning sidendi *что* kasutamine põhjus- ja otstarbelausetes (*лампочку ищу, что* (vs *чтобы*) *включить свет* (otsin elektripirni, et tuld põlema panna); *уводили свои продукты, что* (vs *потому что*) *здесь линия фронта идёт* (viisid oma toiduained minema, sest siit läheb rindejoon).

Peipsi lääneranniku vene murret võib nimetada saaremurdeks, sest ida poolt on ta eraldatud loomuliku veepiiriga (Peipsi järv) Pihkva ja Leningradi oblasti murrakutest, lääne poolt on ümbritsetud eesti murretega. Pideva ja pikaajalise territoriaalse kontakti olemasolu kahe keele vahel ning kakskeelsus kui regioonile iseloomulik joon on muutunud laenamise eelduseks ja tingimuseks Peipsi lääneranniku elanikkonna keeles. Paljud keelejuhid on kakskeelsed ning nende kõnes on märgata eesti keele mõjusid.

Uurijad on ära märkinud nii vene leksika mõjusid eesti murretes (Must 2000) kui ka eesti keele mõjusid vene murretes (Burdakova, Burdakova 2000; Külmoja 2004). Kuid eesti keele mõjud ei piirdu vaid sõnavaralaenudega, need ilmnevad murdesüsteemi eri tasanditel, levides lauseehituses ning vähemal määral morfoloogias. Kõige ilmsemad ning hõlpsasti jälgitavad on sõnavaralaenud.

Enamiku keelejuhtide vanus on üle 75 aasta. Nad on enamasti omandanud eesti keele juba lapsepõlves, töötades eesti taludes karjuste ja sulastena. Seetõttu on murdes laenatud valdavalt olmesõnavara. Eesti sõnu kasutatakse siis, kui on tarvis nimetada uut eset või nähtust. Koos esemega laenatakse eesti keelest ka selle nimetus.

Et uuritud juhtudel oli tegu suhteliselt varase kakskeelsusega ning tiheda läbikäimisega eesti keelt kõnelevate inimestega, siis on enamuse keelejuhtide eestikeelne kõne peaaegu ilma aktsendita, mistõttu mõned sõnad säilitavad eesti keelele tüüpilise foneetilise kuju. Säilib hääliku pikkusaste, puudub vene keele rääkijale tüüpiline konsonantide palataliseerimine [e] ja [i] ees, heliliste ja helitute kaashäälikute vastandamine jm. Sellise koodivahetusena murdeteksti pikitud lekseemid ei kuulu muuteparadigmadesse, nende kasutamine kõnes on individuaalne, tegu on eesti keele sõnadega, mida kasutatakse venekeelses kõnes. Nt: *как-то в город ён ехал, что не было luba (разрешение) – ta sõitis kord linna nii, et ei olnud luba; мы учили-то тоже неправильный эстонский язык – maakeel (деревенский язык) – me ju õppisime kah vale eesti keelt – maakeelt.*

Laenudeks võib pidada sõnu, mida kasutavad või vähemalt tunnevad mitmed keelejuhid. Laenudele on iseloomulik vene keelele omane foneetiline kuju ning grammatiline vormistus (kuulumine muuteparadigmadesse) ning mõnikord ka sõnamoodustusvahendid nt sufiksid: *варуши – varrud*, *ворстик – vorst, копля – koppel, кельма – kellu, манерка – manner*g, *трепка – trepp*.

Semantiliste e toorlaenude hulka kuuluvad sõnad v fraasid, mida tõlgitakse eesti keelest sõnasõnaliselt: *картофельная каша* vs пюре – *kartulipuder*, *мама старая* vs бабушка – *vanaema*, *старый малец* vs старый холостяк – *vanapoiss, горы* vs холмы – *mäed*, *солнечное вставание* vs восход солнца – *päiksetõus*.

Eesti keele mõjud morfoloogia osas on küllaltki haruldased, nende avaldumiseks võib pidada nimisõnade grammatilise soo kõikumist (*Жил старик со старухом* vs *со старухой. В мяня было льняное, тряпка* vs *льняная тряпка, може, материя такое* vs *материя такая*) ning verbi aspekti funktsioonide mitteeristamist (*Я сразу без сознания ляжала* vs *упала*). Siiski on selliseid nähtusi ka teistes vene murretes, seetõttu pigem saab neil juhtudel olla tegemist eesti keele toel säilimisega.

Süntaksi osas on märgata fraaside ja lausete moodustamist eesti keele mallide järgi: *Это было много лет тому обратно* vs *много лет тому назад (see oli palju aastaid tagasi)*. *Крупна рыба, тая хочет, чтоб в соли ляжала (suur kala tahab soolas olla)*. *Он и не понимал, что это коммунист есть (ta ei saanud aru, mis see kommunist on)*.

Sagedane on eesti keelele omase verbirektsiooni toorlaenamine: *попросите* ***от*** *рыбаков рыбы* vs *попросите* ***у*** *рыбаков (paluge kalameestelt kala), я* ***от*** *матери украду кулёчек ржаной муки* vs *я* ***у*** *матери... (ma varastan emalt kotikese rukkijahu), я с крови истякала* vs *я кровью истекала (jooksin verest tühjaks)*.

Ilmselt on eesti keele mõjudega seletatav ka proadverbide *тогда* ja *теперь* märksa sagedam, kui tavaliselt vene tekstis, kasutamine. Sellest annab tunnistust nende funktsioneerimine konnektori, eestikeelse jutustuste jaoks iseloomuliku sidevahendina, milleks on tavaliselt *siis,* harvemini *nüüd, nüüd siis*.

Хлеб пекли из лебеды, из травы. Мы ходили собирали. ***Тогда*** *вот еще этот — щавель конский, вот этот собирали, мололи.*

Крестили в озере. Обязательно раздетый должен быть, голый. И ***тогда*** *батюшка стоит на берегу, а ты там должен три раза окунуться, и тогда белым закроют тебя. А* ***тогда*** *с озера шли в церковь.*

А тогда вышла мода вот здесь глаза мазать. Ну, тут намажут…А я ***теперь*** *говорю, шо: «Ой, девчонки…»*

А это была женщина с двумя детьми в лесу. И ***теперь*** *в женщины хворост на плечо взятый. Она там дровишки и… двое детей. И она* ***теперь*** *одну, котора постарше, просит дяржаться за сарафан, а другую за руку берёт.*

Vene loodeperfekti tekkimine pole küll otseselt eesti keelega seotud, kuna see esineb ka teistes murretes. Samas nende konstruktsioonide säilimine just selles kakskeelses piirkonnas (Peipsi põhjaranniku ja Narva jõe äärsetes külades on nii H. Heiter kui

õed Burdakovad täheldanud selle kasutamist vaid üksikjuhtudel!) on toimunud eesti umbisikulise tegumoe malli toel: *Мост был взорвано уже. – Sild oli juba õhitud. А раньше всё на лошадях ехато. – Vanasti sõideti hobustega. Там и дом выстроено новый. – Seal on uus maja ka ehitatud. Там было кёрта называли, такой суп с мукой сделано. – Seal oli – nimetati kördiks – selline jahuga tehtud supp.*

Kõik tehtud tähelepanekud annavad alust väiteks, et Peipsi lääneranniku vanausuliste murdel on suur kultuuriline väärtus ning selle keeleanalüüsil on laialdased perspektiivid.

VIITED

Bobrov 1908a = Бобров В. Материалы к познанию русских говоров Лифляндской губернии. – Jagić-Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin, 389–395.

Bobrov 1908b = Бобров В. Народные песни русского населения Лифляндской губернии. – Сборник Учено-литературного общества при имп. Юрьевском университете. Т. XIII. Юрьев, 76–93.

Burdakova 1998 = Бурдакова О. Прибалтийско-финские заимствования в русских говорах Причудья. Дисс. … magister artium по русскому языку. Тарту.

Burdakova 1999 = Бурдакова Н. Рыболовецкая лексика в русских говорах эстонского Причудья. Дисс. … magister artium по русскому языку. Тарту.

Burdakova, Burdakova 2000 = Бурдакова О., Бурдакова Н. О словаре прибалтийско-финских заимствований в русских говорах эстонского Причудья. – Inter dialectos nominaque. Tallinn, 18–38. (Eesti Keele Instituudi toimetised; 7).

Isakov 2007 = Исаков С. Г. В. А. Бобров – первый исследователь языка и фольклора русского населения эстонского Причудья. – Кюльмоя И. П. (отв. ред.). Очерки по истории и культуре староверов Эстонии. II. Тарту, 99-111. (Humaniora: Lingua Russica. Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика; 10).

Külmoja 2004 = Кюльмоя И. П. О влиянии эстонского языка на говоры Западного Причудья. – Очерки по истории и культуре староверов Эстонии. I. Тарту, 155–159.

Külmoja jt 2007 = Кюльмоя И. П., Богданова Н. Н., Бурдакова О. Н. О различиях в грамматической системе глагола говоров Принаровья, Западного и Северного Причудья. – Кюльмоя И. П. (отв. ред.). Очерки по истории и культуре староверов Эстонии. II. Тарту, 125–140. (Humaniora: Lingua Russica. Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика; 10).

Materialõ… 2008 = Материалы и исследования по русской диалектологии. III (IX). Москва, Наука.

Murnikova 1962 = Мурникова Т. Ф. Описание русского говора острова Пийрисаара. – Учен. записки Тартуского гос. ун-та. Вып. 119. Тарту, 345–363.

Murnikova 1970 = Мурникова Т. Об изучении русских говоров в Эстонии. – Труды прибалтийской диалектологической конференции 1968 г. Тарту, 3–12.

Must, M. 2000. Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Nemtšenko jt 1963 = Немченко В. Н., Синица А. И. , Мурникова Т. Ф. Материалы для словаря старожильческих говоров Прибалтики. Рига.

Otšerki… 2004 = Очерки по истории и культуре староверов Эстонии. I. Отв. ред. И. П. Кюльмоя. Тарту.

Otšerki… 2007 = Очерки по истории и культуре староверов Эстонии. II. Отв. ред. И. П. Кюльмоя. Тарту. (Humaniora: Lingua Russica. Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика; 10).

Palikova, Rovnova 2008 = Паликова О. Н., Ровнова О. Г. Словарь говора староверов Эстонии. Книга для учащихся. Тарту.

Rovnova 2005 = Ровнова О. Г. Аспектуальная система русского говора в иноязычном окружении

(на примере говоров казаков-некрасовцев и староверов Эстонии) – XII Международная конференция по функциональной лингвистике “Функциональное описание естественного языка и его единиц”. Сборник научных докладов. Ялта, 287–289.

Russkije… 2008 = Русские старообрядцы: язык, культура, история. Москва: Языки славянских культур.

Varunin, P. 2006. Sissejuhatus – Ponomarjova, G., Šor, T. Eesti vanausulised. Väike kirikuloo teatmik. Tartu.

HOBUSEVARUSTUSE SÜMBOOLSEST TÄHENDUSEST HAUAPANUSENA*

Valter Lang
Tartu Ülikool

SISSEJUHATUS

Rahvasterännuajal, s.o 5.–6. sajandil, levisid olulised muutused Eesti alade matmisviisis ning hauapanuste iseloomus. Üheks uueks ilminguks oli relvade ja hobusevarustuse asetamine kalmetesse – komme, mis eriti laialdaselt levis alates 10.–11. sajandist (joonis 1). Ja kuigi Eesti keskmise rauaaja ja eriti noorema rauaaja matmisviisist on ilmunud põhjalikke käsitlusi (nt Selirand 1974; Mägi 2002; Mandel 2003), ei ole seni ometi hobusevarustusega matustele kuigivõrd tähelepanu pööratud. Sealjuures on vaatluse alt peaaegu täiesti välja jäänud hobusevarustuse sümboolne tähendus matusekontekstis ning vastavad religioossed uskumused selle taga. Senised tähelepanekud võib kokku võtta selliselt, et hobusevarustus esineb enamasti koos relvadega ning et seesuguselt maetud inimestel on olnud ühiskonnas kõrgem sotsiaalne staatus (Selirand 1974: 126; Mägi 2002: 123). Võimu, jõukuse ja aristokraatlikkuse rõhutamine seoses relvade ja hobusevarustusega matustega prevaleerib ka Soome ja Läti uurijate tõlgendustes (nt Taavitsainen 1976; Vilcāne 2007), kuid kohata võib ka märksa ettevaatlikumaid seisukohti (Lehtosalo-Hilander 1982: 64). Üsna üldiselt on omaks võetud mõte selle kohta, et muistsed inimesed on pidanud oluliseks omada hobust sümboolselt ka teises ilmas.

Seesugused tõlgendused pole aga piisavad selleks, et vähegi üksikasjalikumalt mõista hobuse ja hobuseriistade tähendust matusekontekstis. Miks just hobused ja mitte näiteks lehmad või lambad? Sealjuures on hobust kasutatud nii Euroopa kui ka Aasia matmistraditsioonis väga pikka aega ja üsna varieeruval viisil. Põhimõtteliselt saab siin eristada kolme leidude rühma, mis võivad kalmetes esineda kas eraldi või üksteisega kombineeritult: (1) ratsavarustus (kannused ja jalused), (2) hobusevarustus (suitsed, valjanaastud, pandlad, kuljused jms) ning (3) hobused või nende kehaosad (nt koljud, hambad,

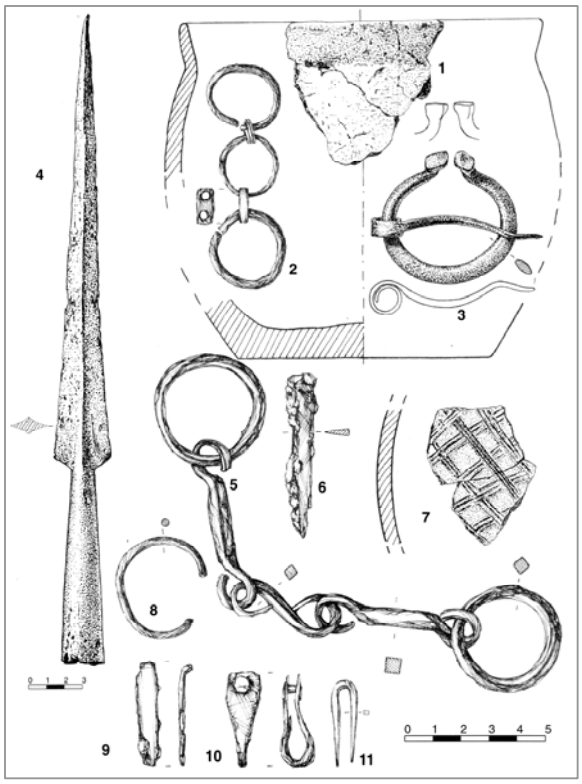

Joonis 1.
Üks tüüpilisi leiukomplekse koos hobusevarustusega Saaremaalt Randverest (Mägi 2002: tahv 41).

*Uuringut toetas Euroopa Liit läbi Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria tippkeskus).

jalaluud). Lisaks kalmetele võib seesuguseid leide esineda ka ohverduskontekstis, eriti Läänemere lõunaranniku maades, aga ka kaugemal (vt Müller-Wille 1972: 180 jj). Kui kannused kuulusid ratsanikule, siis kõik ülejäänu osutab – kas otseselt või sümboolselt (*pars pro toto* põhimõttel) – hobusele. Kannused esinevad kalmetes sageli ilma hobusevarustuseta ning neil oli matusekontekstis ilmselt teistsugune sümboolne tähendus. See tähendus võis olla, nagu näiteks mõõgalgi, seotud maetud isiku kõrgele sotsiaalsele seisundile osutamisega (vt Hedeager 1992: 160; Wikborg 1997: 232 jj). Matmine koos hobusega või hobusevarustusega võis aga olla võimu ja jõukuse ideoloogiast erinev, kuigi teatud juhtudel oli taust kindlasti üks ja seesama.

Käesoleva artikli eesmärk on uurida hobusevarustusega matmise kombe päritolu ja levikut ning analüüsida hobuse sümboolset tähendust matuserituaalides.

HOBUSE JA HOBUSEVARUSTUSEGA KALMED LÄÄNEMERE ÜMBRUSE MAADES

EESTI, SOOME JA PÕHJA-LÄTI

Eesti varaseim hobuseriistade leid matusekontekstis pärineb Proosa noorema pronksiaja kivikirstkalme kirstus olnud matuse juurest. Selleks on põdrasarvest tehtud suitsekangi katke (Lang 1996: tahv VIII: 2). Seesuguseid suitsekange on leitud ridamisi Eesti, Läti ja Leedu varase metalliaja kindlustatud asulatest (vt nt Lang 2007: 144, joon 48: 2–3; Maldre, Luik ilmumisel), kuid kalmete kaevamisel saadakse neid väga harva. Siinkohal saabki nimetada üksnes luust suitsekangi fragmente Kalnieši kääpast Lätis (Heidi Luik – suuliselt autorile). Need kaks erandlikku noorema pronksiaja hobuseriistade kalmeleidu on ainsad põhja pool Väina jõge ning neid võib vaadelda Kesk-Euroopa samalaadsete ilmingute kontekstis (vt allpool). Hobuse- või hobuse kehaosade matused puuduvad Eestis, Soomes ja Lätis seejärel täielikult kuni rahvasterännuajani, kuigi paljudest kalmetest on leitud hobuseluid ja -hambaid. Kuna viimased esinevad tavaliselt koos teiste loomaluudega, siis kujutavad nad endast tõenäoliselt pigem toidujäänuseid kui hauapanuseid (Maldre, Luik ilmumisel).[1]

Tõelised matused koos hobuseriistadega ja hobuseluudega levisid Eestis alles alates (5.?) 6. sajandist, kusjuures vastavad kultuurilised mõjutused jõudsid siia kahest erinevast suunast. Lääne-Eestis (Lihula, Ehmja ja Maidla I kalme; vt Mandel 2003) ja Saaremaal (Lepna ja Liiva-Putla; Mägi 2004) esinevad hobuseriistade detailid (suitsed ja valjanaastud) koos teiste Skandinaavia päritolu esemetega ning vähemalt osa suitseid omab otseseid vasteid Ojamaal (Mandel 2003: 32). Sealjuures pakub erilist huvi kahest suitsest ning valjanaastudest ja -pannaldest koosnenud leid, mis saadi Ehmja kivikalme alt, kus inimluid ei esinenud (Mandel 2003: 32, tahv III). Leiutingimuste poolest on see komplekt võrreldav samaaegsete hobusevarustuse ohvrileidudega Lõuna-Skandinaavias (vrd Stenberger 1977: 266, 333 j; Müller-Wille 1972: 185, viide 244). Mis puutub hobustesse, siis mõningases koguses luid ja hambaid leiti küll nt Lihula kalmest, kuid tõenäoliselt on nendegi puhul ilmselt tegu veel toidujäänustega ja mitte hauapanustega (Maldre 2003). Otsustades leidude iseloomu põhjal, on hobusevarustusega matmise komme Lääne-Eestis pärit seega Skandinaaviast (*resp.* Ojamaalt); kõik kõnealused matused on varustatud rikkalikult esemetega, sh relvadega. Samas jäi selle kombe levik üsna piiratuks nii ajas kui ka ruumis.

Teine siinkohal huvipakkuv nähtus võttis maad Eesti kagunurgas, kus alates 5.–6. sajandist rajatud liivakääbastes kohtab matuseid koos hobuseluudega. Mõnes kääpas on hobuseluid üpris arvukalt, samal ajal kui teisi loomaluid esineb vähe või üldse mitte (Allmäe, Maldre 2005; Maldre, Luik ilmumisel). Pikkades kääbastes, mille levikuareaal ulatub Eesti piiridest kaugele ida ja kagu poole, leidub siin-seal ka ratsaniku- ja hobusevarustust (kannused, suitsed, valjanaastud) ning relvi. Michel Kazanski (2007) arvates pärinevad mainitud esemetüübid kas Ida-Baltikumist (põhiliselt läänebaltidelt) või Doonau-Dnepri-Dnestri piirkonnast, kus levis slaavi-balti segaasustus. Kaugemal ida pool, Volga, Okaa ja Vjat-

[1] Huvipakkuvaks erandiks on 2–2,5-aastase hobuse sääreluu, mis avastati Uusküla II tarandkalme müürikivide vahelt Põhja-Eestis. See luu oli sinna kindlasti asetatud sihipärase tagamõttega (Lang 2000: 152).

ka ümbruse soome-ugri asustusega aladel, levis komme matta nii mehi kui naisi koos hobuste või nende kehaosadega ja/või hobusevarustusega 5.–7. sajandil ning püsis kuni ajaloolise ajani (Golubeva 1979; Rjabinin 1981). Väga populaarseks kujunesid sealkandis ka mitmesugused hobuseid ja ratsanikke kujutavad ripatsid (joonised 2 ja 3).

Hobusevarustusega matused muutusid Eestis märksa sagedasemaks hilisviikingiajal, alates 10. saj teisest poolest. Erinevalt rahvasterännuajast, mil hobustega seonduvaid matmispaiku tunti vaid Eesti lääne- ja kaguosas, levis see komme nüüd üle kogu maa (Selirand 1974: 123 jj; Mägi 2002; Mandel 2003). Siiski võib täheldada, et mõnes piirkonnas (Saaremaa, Lääne- ja Edela-Eesti) esineb hobusevarustusega kalmeid hoopis sagedamini kui mujal. Eriti vähe leidub neid aga sisemaal ja muistse Ugandi aladel (Selirand 1974: 126). Kuna Eesti kõnealuse ajastu kalmed on enamasti põletusmatustega kivikalmed, kus üksikmatuste eristamine on peaaegu võimatu või vähemalt spekulatiivne, siis on ka raske otsustada, kas hobusevarustust anti kaasa üksnes meestele või ka naistele. Mõningate tähelepanekute põhjal võib siiski oletada, et nii toimiti ka naistega. Näiteks Marika Mägi (2002) poolt analüüsitud 73 noorema rauaaja matusest Saaremaal oli hobusevarustusega matuseid 29, kusjuures neist 20 võisid olla mees- ja seitse naissoost (kahe matuse sooline kuuluvus jäi ebaselgeks). See tähendab, teisiti arvutades, et kahele kolmandikule meessoost (sh poisid) ja u ühele neljandikule naissoost (sh tüdrukud) matustele anti kalmesse kaasa hobusevarustuse osi. Kuigi, nagu öeldud, üksikmatuste eristamine meie kivikalmetes on äärmiselt hüpoteetiline, annavad need arvud siiski mõningast umbmäärast aimu olukorrast.

Rahvasterännu- ja hilisviikingiaja vahelisest perioodist (7.–10. saj algus) hobusevarustusega matuseid peaaegu ei teata. Mainida võib vaid võimaliku suitserõnga leidu Lehmja-Loo III kalmest Põhja-Eestis (Lõugas 1973: 124, joonis 5: 21), millele lisandub üksik kannus Kurna kalmest. Peab küll lisama, et me tunneme üldse halvasti mainitud perioodi kalmeid, mistõttu jäägu siinkohal pikemalt arutlemata, kas ja kuivõrd kõnealune komme Eestis sel ajal le-

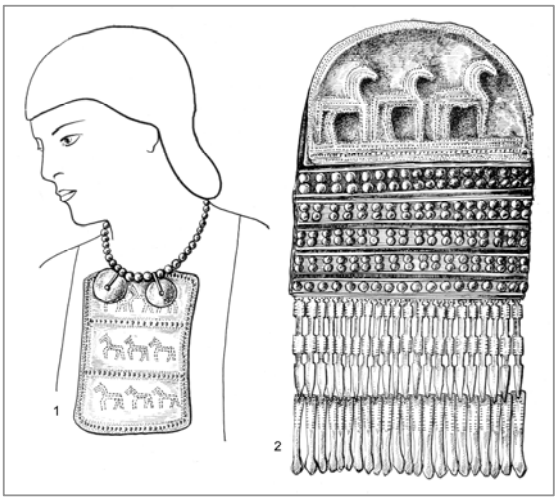

Joonis 2.
Kaks hobusekujutistega ripatsit idapoolsetelt soome-ugrilastelt (Golubeva 1979: tahv 8).

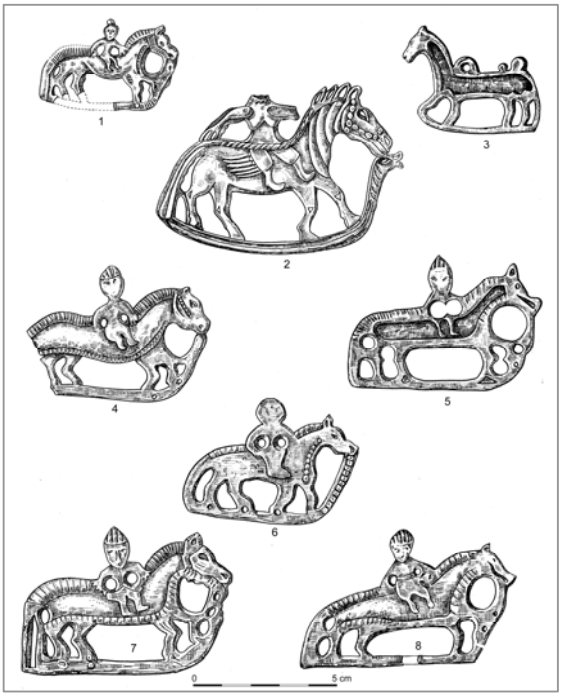

Joonis 3.
Naisratsanikke kujutavad ripatsid idapoolsetelt soome-ugrilastelt (Golubeva 1979: tahv 16).

vinud oli. Samas on äärmiselt huvitav, et 10. saj teisel poolel ja 11. sajandil ilmusid hobusevarustusega matused ka latgalite laibamatustega kalmetesse Ida-Lätis. Seesuguste kalmistute arv ja levikuareaal pole küll suur, kuivõrd praegu teatakse neid vaid viiest kohast (kokku 16 matust) Dubna jõe piirkonnas (Vilcāne 2007). Kõik hobusevarustusega matused kuulusid seal jõukatele ja relvastatud meestele. Peale nende viie kalmistu on hobuseriistu leitud vaid üksikjuhtudel nii latgalite kui ka nende edelapoolsete naabrite seelide matmispaikadest (The Selonians 2007: 180, 188).[2] Antonija Vilcāne (2007: 280) arvates on see "eripärane matmisviis" seotud kultuuriliste mõjutustega Leedu aladelt ning peegeldab sõjaliste kaaskondade kujunemisega seotud ühiskondlikke muutusi kohalikes kogukondades.

Koiva-liivlaste kalmetes on ratsaniku- või hobusevarustusega matused üsna harvad, kuuludes 11.–13. saj algusse (Tõnisson 1974: 117). Haruldane oli seesugune matmisviis ka mujal liivlastega asustatud aladel, samuti vadjalastel (vrd Ligi 1993: 45).

Varaseimad hobusevarustusega matused Edela-Soomes kuuluvad nagu Eestiski rahvasterännuaega (Kivikoski 1973, nr 387). Huvipakkuv on Ainola peitleid 6. sajandist, kus suitsed koos mõõkade, kilbikupalde ja odaotstega olid asetatud maasse ning puudusid märgid kalmest (Hirviluoto 1976).

Võib oletada, et tegu on samasuguse ohverdusega nagu eespool mainitud Ehmja ja Skandinaavia leiudki. Hobusevarustusega kalmed levisid Soomes – arvatavasti Skandinaavia-poolsete mõjutuste tulemusel – märksa laiemalt pärast rahvasterännuaega, s.o 7.–11. sajandil, kadudes seejärel vaateväljalt (Taavitsainen 1976). Enamik suletud leiukompleksidest on kuulunud jõukatele ja relvastatud meestele, kuid leidub ka naiste ja "vaesemate" meeste matuseid (*ibid.*; Lehtosalo-Hilander 1982).

Võib niisiis resümeerida, et varaseimad matused koos ratsaniku- ja hobusevarustusega kuuluvad – jättes siinkohal kõrvale hilispronksiaja – (5.?) 6. sajandisse nii Eestis kui ka Soomes. Järgnevatel sajanditel saavutas see komme küllaltki laia kõlapinna vähemalt Soomes, kuid Eesti kalmete vähene leiuaines ei võimalda otsustada, kas nii juhtus ka lõuna pool Soome lahte.

Igatahes alates 10. saj teisest poolest, kui panustega kalmed muutusid taas sagedaseks ka Eestis, on hobusevarustusega matused neis olemas. On võimalik, et 10. saj teisel poolel leidis Eestis ja Ida-Lätis aset teatud kultuuriline muutus, mille üheks tulemuseks oli ka hobusevarustusega matmine. Enamik kõnealustest matustest on kuulunud jõukatele ja mõjuvõimsatele meestele, niivõrd kui saab otsustada nende rikkalike ja relvi sisaldavate hauapanuste põhjal. Vähemal hulgal leidub ka naisematuseid, seda nii Eestis ja Soomes kui ka idapoolsete soome-ugrilaste juures.

Leedu, Ida-Preisi ja Poola

Läänemere kaguranniku maades on hobuse ja hobusevarustuse roll matmisrituaalides olnud mõõtmatult suurem kui põhjapoolses Ida-Baltikumis ja seda kogu rauaaja jooksul. Kuigi varaseim matus koos hobuse kehaosadega (pea ja jalad) Kvečiai kääpas Lääne-Leedus kuulub 5. sajandisse eKr (Varnas 1998) ja teatakse ka mõnda vastavat eelrooma rauaaja leidu (Kurmaičiai), levis kõnealune komme laialdasemalt 2.–3. sajandil pKr (Kulikauskas 1968; Bliujienė, Butkus 2007; Nowakowski 1996: 63). Alates rahvasterännuajast olid hobusega ja/või hobusevarustusega matused üldlevinud kogu tänapäeva Leedus, Poolas ja Kaliningradi oblastis (end Ida-Preisi), kuid mitte kõikjal ühesugusel viisil. Näiteks Põhja-Leedus ja Lõuna-Lätis elanud semgalid, nagu ka ülalmainitud latgalid ja seelid, ei matnud surnutele kaasa hobuseid, nagu seda tegid nende lõuna- ja läänepoolsed naabrid. Samas anti jõukatele ja kõrgest soost semgali meestele 6.–11. sajandil hauda kaasa kannuseid (kanti tavaliselt vasakul jalal) ning 6.–8. sajandil ka hobuseriistu (The Semigallians 2005: 127 jj). Lääne-Leedus ja Edela-Lätis asunud kuršid hakkasid alates 7. sajandist matma küll ilma hobusteta, kuid seevastu olid

[2] Mõningaid huvipakkuvaid erandeid siiski leidub, nagu näiteks koos hobuse ja rikkalike panustega maetud mees Beteļi kalmes Jēkabpilsi lähedal (Šnore 1987).

sagedased hobusevarustusega kalmed (Varnas 1998). Jõukates žemaiti mehematustes[3] leidub hobuse kehaosi (pea ja jalad), samuti ratsanikuvarustust (kannused), hobuseriistu, relvi, joogisarvi ja ehteid (Vaitkunskienė 1981). Ida-Leedus ja Loode-Valgevenes elanud leedulased matsid hobuseid (nii põletatult kui ka põletamata) kas inimhaudadega kääbastesse, omaette kääbastesse või lausa omaette kalmistutesse; hobused olid tihti varustatud valjastega, sadulatega (jalused), rauast kuljustega, sõlgedega ning sageli ka sirbiga (Varnas 1998; Juškaitis 2005). Kesk-Leedus maeti tuleriidal põletatud mehele kaasa põletamata hobune; hobusematused paiknesid tavaliselt kalmistute eraldi osades ning olid varustatud rikkalike ehetega (merevaikhelmed, kaela- ja kabjavõrud (*ibid.*). Hobustega seonduv matmiskombestik, mille varieeruvus oli märksa suurem ülalkirjeldatust, hääbus Leedus alles seoses ristiusu vastuvõtmisega 14. sajandil.

Lõunapoolses Poolas on varaseimad matused koos hobusevarustusega dateeritud juba varasesse pronksiaega ning neid seostatakse Karpaatia piirkonnast lähtunud mõjutustega (Bąk 1992). Hiljem, I aastatuhande algupoolel eKr, levisid seesugused matused Lausitzi kultuuri kalmistutes, kus suitsed on vahel olnud ainsaks metallesemeks savinõude kõrval (nt Szydłowski 1959: tahv VII, IX; Hensel 1980: joon 226).

SKANDINAAVIA

Varaseimad matused koos ratsanikuvarustusega (kannused) on Ojamaal dateeritud hilisesse eelrooma rauaaega (Stenberger 1977: 246). Varasel rooma rauaajal maeti kannuste ja muude rikkalike panustega surnuid nii Rootsis (Wikborg 1997) kui ka Taanis, kusjuures hobusevarustust koos relvadega ohverdati tihti märgaladel (Hedeager 1992: joon 1.3, 3.26, 3.41–46). Hobuste ja hobuseriistade ohverdamist sohu esines Taanis ja Rootsis (sh Ojamaal) sageli juba pronksiajal ja eelrooma rauaajal, kusjuures rooma rauaajal ja rahvasterännuajal ohverdati üksnes hobusevarustust (Müller-Wille 1972: 180 jj; Ullén 1996: 162). Pärast aastat 200 pKr muutusid ratsaniku- ja hobusevarustusega matused üsna üldiseks mitmel pool Skandinaavias; sageli maeti surnule kaasa ka hobuseid, koeri ja teisi koduloomi (Jennbert 2006). Seesugune matmiskombestik püsis kuni ristiusu levikuni. Mõningates piirkondades, nagu nt Islandil, maeti koos hobuste ja hobusevarustusega nii mehi kui naisi (Loumand 2006). Peab siiski rõhutama, et piirkonniti olid erinevused kõnealuse kombestiku osas üsna suured. Näiteks Taanis kuulub enamik matuseid, mis olid varustatud hobuseriistade ja relvade standardiseeritud komplektiga (paar kannuseid, suitsed, paar jaluseid, mõõk, oda ja vahel ka kirves) üksnes 10. sajandisse. Anne Pederseni (1997) järgi võib vastavate matuste iseloomu ning hauapanuste valiku põhjal arvata, et Taanis tollal pigem jäljendati Lääne-Euroopa vürstlike õukondade elustiili kui et kajastati matuserituaalides Valhallaga seotud ideid teisest ilmast, nagu see oli kombeks Rootsis ja Norras. Ühiseks jooneks Taanile, Rootsile ja Norrale on aga hobusevarustuse esinemine ainult teatud kindlates piirkondades, mis oma ulatuselt on tunduvalt väiksemad kogu samaaegsete kalmete levikuareaalist (*ibid.*: 181).

Ojamaal levis hobusevarustuse asetamine kalmetesse rahvasterännuaja lõpul ja vendeliaja algul, s.o 6.–7. sajandil; vendeli- ja viikingiajal varustati kõnealuste esemetega üksnes jõukaid mehematuseid (Rundkvist 2003a; 2003b: 49 jj; Thunmark-Nylén 1995). Sageli leidub nii hobuseid kui ka hobusevarustust paadismatustes, mis levisid Norras, Lõuna- ja Ida-Skandinaavias ning Ojamaal. Nii paate/laevu (üks sagedasemaid kujutusi Ojamaa pildikividel) kui ka hobuseid tõlgendatakse surnute teispoolsusesse siirdumise vahendina (Andrén 1993: 47).

Viikingiaegses Birkas on ratsaniku- ja hobusevarustust leitud 44 hauas, kuhu enamasti olid maetud mehed (ainult kolmel juhul oli kindlasti tegu naistega) (Forsåker 1986). Avastati ka 20 hobusematust, neist enamik koos täieliku ratsavarustusega (*ibid.*; Gräslund 1980: 39 jj, 48 j).

[3] Seesuguste haudade osatähtsus kalmistutes ulatub 7–17%, jäädes enamasti 11–12% piiresse (Vaitkunskienė 1981).

Kesk-, Ida- ja Kagu-Euroopa

Liikudes kodustelt radadelt kaugemale kagu poole, tuleb kõigepealt mainida rühma matuseid koos omapäraste kettakujuliste suitsekangidega, mis juba II aastatuhande algupoolel eKr levisid laia vööndina Uuralist kirdes kuni Mükeeneni edelas (Tkatšov 2004; Plenner 2004: joon 10–12). Enamik kõnealustest haudadest on varustatud rikkalike panustega, sealhulgas relvadega; vahel on lisatud ka vanker või kaarik. Uurijate arvates võib selle nähtuse taga aimata teatud indoiraani (varairaani) rühmade sisserännet (Plenner 2004: 79 ja seal osundatud kirjandus). Järgmine ja märksa ulatuslikum hobustega seotud matuste laine algas tuhat aastat hiljem ning seda võib seostada kultuurimõjutustega Kaukaasia ja Musta mere steppide suunalt. Laialdastel aladel Kesk- ja Lääne-Euroopas levinud matused koos hobustega, hobusevarustuse ja vankritega said alguse kimmerlaste – ja neile 6. sajandil eKr järgnenud sküütide – liikumisest läände (Kristiansen 1998: 201 jj). Kuigi hobused ja vankrid olid ammu enne seda tuntud ka kohalikus urniväljade kultuuri matmistraditsioonis, tõid need uued mõjutused kaasa suurema rõhuasetuse ratsutamisele (levisid uued suitsetüübid), täiendasid sõjalist valitsemist teatud kindlate rituaalidega ja lisasid uusi uskumusi ja müüte urniväljade usundisse (*ibid.*: 205).

Rooma rauaajal on suurem osa hobusega seonduvaid matuseid koondunud Doonau keskjooksu piirkondadesse, kuid neid leidub sporaadiliselt kogu Kesk- ja Lääne-Euroopas (Müller-Wille 1972: 169 jj, joon 38). Kõnealune matmisviis levis I aastatuhande teisel poolel üsnagi laialdaselt germaani hõimude asualal tänapäeva Saksamaal, Kirde-Prantsusmaal ja Suurbritannias ning hääbus viikingiaja jooksul (vt Müller-Wille 1972).

Võib niisiis kokku võtta, et hobustega ning hobuse- ja ratsanikuvarustusega matmine algas Ida- ja Kagu-Euroopas pronksiajal, kõigepealt varairaani, hiljem kimmeri ja sküüdi mõjutuste tulemusena. See ei tähenda, et hobused oleksid olnud tundmatud või et neid ei kasutatud matmisrituaalides enne seda või nende mõjutuste vahepeal, kuid usundis pidid aset leidma olulised muutused hiljemalt I aastatuhande algupoolel eKr. Tollal levisid vastavad mõjutused Musta mere steppidest mitte ainult Kesk- ja Lääne-Euroopasse, vaid ka loode ja põhja suunas. Proosa ja Kalnieši kalmetest leitud suitsekangid on tõenäoliselt kõige kaugemad põhjapoolsed näited tolleaegsete mõjutuste levikust.[4] Ka Skandinaavias levis hobuse kasutamine kultustoimingutes juba vanemal pronksiajal, seda nii kaljukunstis, esemete ornamentikas kui ka ohverdustes (vt allpool ja nt Ullén 1996), kuid matmisviisis kujunes see suhteliselt hiliseks nähtuseks. Eelrooma rauaajal on hobusega seostuvad matused haruldased kõikjal Läänemere ümbruse maades, kuid muutusid suhteliselt üldiseks ajaarvamise vahetuse paiku, eriti läänebalti hõimude asualal (esimeseks sammuks oli tavaliselt kannuste ilmumine kalmetesse). Alates rooma rauaajast ja eriti rahvasterännuajast muutusid hobusega seonduvad matused väga arvukaks Läänemerd lõunakaartest ümbritsevates maades, ulatudes samal ajal ka põhjapoolsesse Ida-Baltikumi. Kõnealune kombestik hääbus koos üleminekuga ristiusule.

Piktograafilised kujutised ratsutamisest teispoolsusesse

Millest kõnelevad need ülalkirjeldatud leiud? Hauapanuste, eriti relvade, hobusevarustuse ja rikkalike ehete traditsiooniline tõlgendus surnu kõrge ühiskondliku staatuse tähistajana tema eluajal ei saa kuvada matmisrituaalide kogu sümboolset tähendusvälja. Matmine tähistab muuhulgas varem elusa ühiskonnaliikme seisundi muutmist sobilikuks surnute kogukonnale. Siit võiks tuleneda, et hauapanused olid seotud pigem sellega, kelleks surnu pidi saama, kui sellega, kes ta oli oma eluajal (Ekengren 2006: 109 j). Aga mitte ainult. Kui olid olemas kujutlused hauataguse maailma olemasolust, siis pidi eksisteerima ka arusaam, kuidas sinna jõuda. Ja kui

[4] Musta mere steppide suunalt on pikkade sajandite jooksul saadud teisigi mõjutusi, mis ulatusid välja põhjapoolse Ida-Baltikumini. Nendeks on nt kitsateralised varreauguga raudkirved ja karjasekeppnõelad eelrooma rauaajal, mitmed sõled ja teised ehted rooma ja keskmisel rauaajal (vt Lang 2007). Ometi ei toonud need mõjutused kaasa matmist koos hobustega või hobusevarustusega, v.a võib-olla ainult pikkade kääbaste levikuareaalis.

see teekond teispoolsusesse oli kuidagimoodi raskendatud, siis pidi kindlasti leiduma mingeid võimalusi, kuidas neid takistusi ületada. Klassikaliseks näiteks siinkohal on nn teeraha – münt, mis tuli loovutada paadimehele, kes viiks lahkuja üle Surmajõe. See antiikmütoloogiast pärit motiiv levis omal ajal väga laialdaselt ning seda "praktiseeriti" ka matmiskombestikus münte hauda kaasa pannes, seda kohati kuni üsna hilise ajani välja (nt eestlastel kuni uusajani, vt Valk 2001: 57, 77). Hauda kaasa antud münt ei olnud seega algselt mõeldud millegi ostmiseks teises ilmas, vaid üksnes sellesse teise ilma jõudmiseks.[5]

Siit ilmneb, et hauapanuste oluliseks "ülesandeks" oli varustada surnut mitte ainult hauataguses elus vajalike esemetega, vaid ka nendega, mida läks vaja sinna jõudmiseks, st tema seisundi muutmiseks. Paraku ei ole midagi teada selle kohta, kuidas nägi välja teispoolsus ja millised olid takistused sinna jõudmisel muistsete läänemeresoomlaste usundilistes tõekspidamistes. Tõnno Jonuksi (2009) arvates levis ettekujutus hauatagusest elust kui maise elu otsesest jätkust Eestis alles alates rahvasterännuajast, mil kalmetesse hakati asetama igapäevaeluks vajalikke esemeid (nt tööriistu ja relvi). Kuigi seesugused ettekujutused võisid olla tuntud juba märksa varemgi, on ometi ilmne, et I aastatuhande teisel poolel leidsid siinmail tõesti aset olulised muutused usundis ja et need muutused kajastusid ka matmisviisis. Olgu lisatud, et ka Skandinaavia muistses religioonis muutus tol ajal üsna paljugi; muuhulgas jäeti maha tuhandeid aastaid järjepidevalt kasutatud ohverduskohti ning võeti tarvitusele uusi, mis olid lähemalt seotud eliidisuguvõsade elukohtadega (Fabech 1994).

Kuna üks olulisi kultuurimõjutuste allikaid, millest lähtusid hobusevarustusega kalmed Eestis, oli Skandinaavia ja eriti Ojamaa, siis on ilmselt õigustatud sealsete materjalide kasutamine ettekujutuse saamiseks ajastule iseloomulikest uskumustest teispoolsuse kohta Põhjalas. Nagu ülal märgitud, levisid hobusega seonduvad matused Ojamaal laialdaselt alates hilisest rahvasterännuajast. On aga veelgi olulisem, et sellel Läänemere saarel leidub arheoloogilise ainese tähenduse mõistmiseks oluline kood – selleks on pildikivid, millel olevaid stseene on tõlgendatud (hilisemate) kirjalike allikate abil.

Siinkohal pakub erilist huvi rühm Ojamaa hiliseid pildikive, mis varem dateeriti põhiliselt vendeliaega, kuid tänapäeval pigem viikingiaega, täpsemini u 800–1000 (vt Andrén 1993: 36; Lundin 2006). Neil kividel on ülaosas kujutatud ratsasõdalast, kes võib olla küll erinevates stseenides (nt võitlused, protsessioonid), kuid üsna levinud on järgmine motiiv: uhket ratsasõdalast võtab vastu naissoost isik, kellel on käes joogisarv. Vahel on joogisarv ka sõdalasel ning mitmel kivil jookseb tema ees koer (joonised 4 ja 5). Kuna mõnel kivil kujutatud hobusel on kaheksa jalga, on neid peetud Sleipniriks – jumal Odini hobuseks.

Nii asukoha järgi pildikivide ülaosas kui ka mõningate teiste kujutiste põhjal on arvatud tegu olevat Valhallaga, Põhjala rahvaste hauataguse maailmaga. Sune Lindqvist (1941: 96 jj) on näinud neis piltides kangelaste unistusi nende õnnelikust tulevikust ja jõudmisest Valhallasse, kus neid võtavad vastu jooki (ja sööki) pakkuvad valküürid. Kõnealuseid stseene pildikividel ongi juba põgusalt kasutatud Rootsi vendeli- ja viikingiaja hobusega seonduvate matuste tõlgendamisel (Gräslund 1980: 43; Andrén 1993: märkus 3). Siinkohal pole põhjust süveneda teiste tõlgendusviiside detailidesse (nt Staecker 2006), kuid märgitagu, et need mulle teadaolevalt ei räägi vastu Lindqvisti arusaamale, vaid täiendavad seda mitmes aspektis. Nii näiteks on pildikividel olevaid ratsasõdalase kujutisi kõrvutatud Rooma impeeriumi ja keskaegse Franki kuningriigi *adventus*-tseremooniaga, s.o valitseja piduliku vastuvõtmisega tema saabumisel (Lundin 2006 ja seal osundatud kirjandus). Teine paralleel on leitud Vana-

[5]Muidugi võis see motiiv omandada ajas ja ruumis arenedes teisigi tähendusvarjundeid. Näiteks usuti Kagu-Eestis, et hauda asetatav raha oli vajalik kas reisimiseks teise ilma või ostmaks seal vajalikke asju (nt toitu ja viina), mõnel pool loodeti selle abil saada Peetruselt vaba sissepääs paradiisi või käsitleti seda kui algset investeeringut raha hankimisele teises ilmas (Valk 2001: 80).

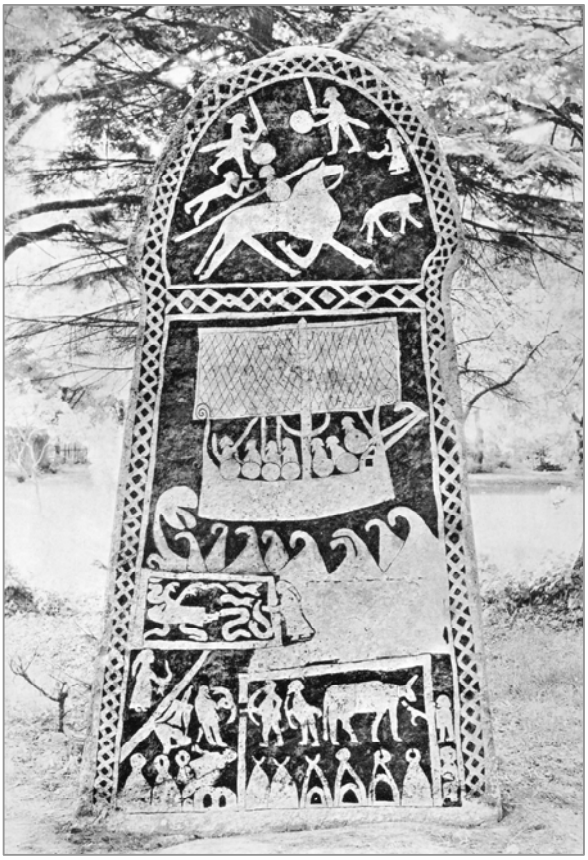

Joonis 4.
Pildikivi Klinte Hunninges Ojamaal (Lindqvist 1941: joon 128).

Rooma mütoloogiaga jumalanna Victoria näol, kes pärgas kangelasi-imperaatoreid, kuivõrd ka Ojamaa pildikividel kohtab ratsasõdalasi saatvaid naissoost olevusi pärjaga käes (Lindqvist 1941: 98).

Ojamaa pildikivide ratsasõdalastele on arvukaid piktograafilisi paralleele teada ka mujalt Euroopast (nt Lindqvist 1941:124 jj; Nylén 1983; Lundin 2006), mis osutab selle märgi tähtsusele paljude rahvaste mütoloogias. Teiselt poolt pole nende paralleelide puhul enamasti tegu kuigi täpsete koopiatega Ojamaa pildikividel kujutatud stseenidest.[6] Seetõttu pakub äärmiselt suurt huvi hiljuti D. A. Korol'i (2005) poolt tõmmatud võrdlus Ojamaa pildikividel kujutatud stseeni ning Sküüdi ja Traakia päritolu esemetel ja hauakividel kujutatu vahel (joonised 6–8). Ka viimastel kohtab ratsasõdalast joogipeekriga käes, keda tervitab naine, kes tavaliselt istub troonil; vahel on sõdalane ilma hobuseta või seismas hobuse kõrval. Sarnasus on hämmastav, kuigi erinevus ruumis ja ajas on väga suur – Sküüdi vasted kuuluvad eelkristliku aastatuhande teise poolde ja sajanditesse pärast ajaarvamise vahetust.

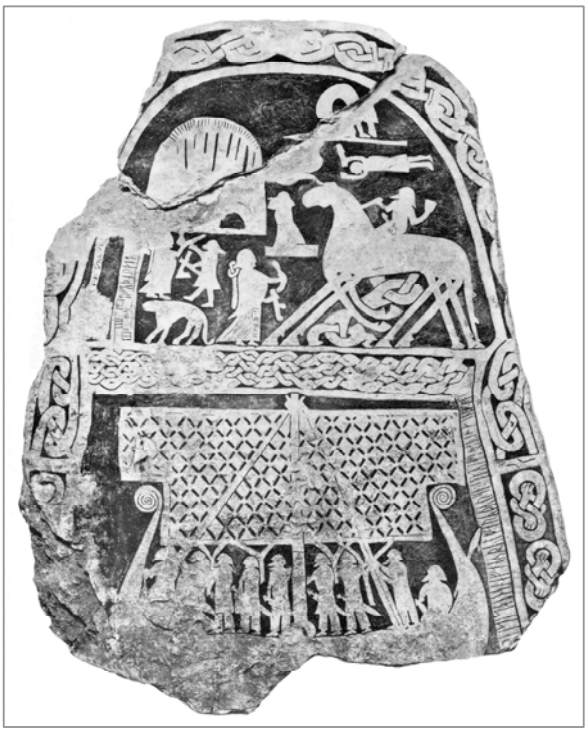

Joonis 5.
Pildikivi Alskog Tjängvides Ojamaal (Lindqvist 1941: joon 137).

[6]Tuleb siiski märkida, et näiteks see stseen, mis on kujutatud Titus Flavius Veruse sarkofaagil Roomas (vt Lindqvist 1941: joon 249), edastab meile sama (või samalaadset) sõnumit, ehkki seal on kujutatud ka teisi isikuid peale ratsasõdalase ja teda tervitava naise.

Joonis 6.
Stseen Pazõrõki 5. kääpa viltvaibal, Altai, 5.–4. saj eKr (Korol' 2005: joon 3: A).

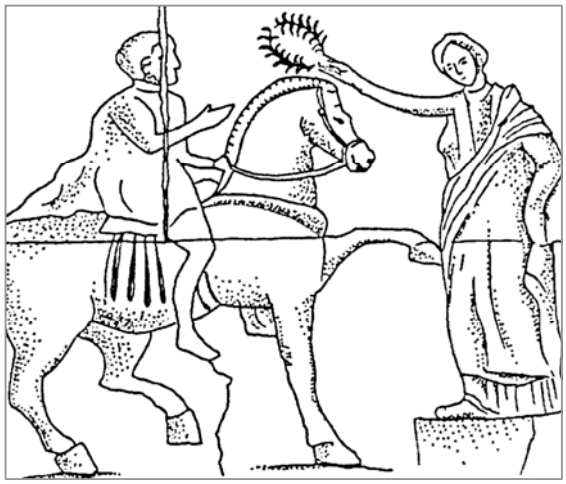

Joonis 8.
Pärgamisstseen Sveshtarist (Guinina Moguila, Balkani poolsaar), 4.–3. saj eKr (Sĭrbu 2006: joon 5: 1).

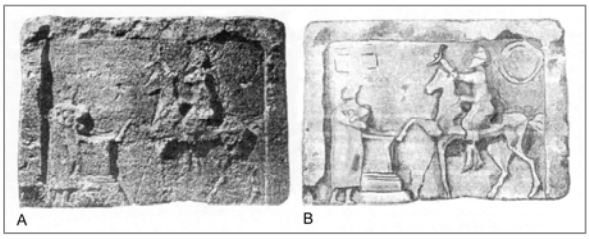

Joonis 7.
Pühendusreljeef Jevpatoriast Krimmis, 2. saj pKr (Korol' 2005: joon 4: AB).

Korol' on leidnud sarnaseid jooni ka sküüdi-iraani-anatoolia ja põhjagermaanlaste usundis, kus mõlemas leidub kujutelmi teekonnast teispoolsusesse[7] – kusjuures hobust kasutati elavate ja surnute ilma vaheliste takistuste ületamise vahendina – ja teelise vastuvõtmisest naissoost olevuse (enamasti jumalanna) poolt. Leidub ka tõlgendusi, mille kohaselt kõnealune stseen kajastab püha pulma (*hieros gamos*), mille kaudu teispoolsusse jõudnud isik saavutas sakraalse võimu (Korol' 2005 ja seal osundatud kirjandus).

Korol' (2005) seletab sküüdi-iraani-anatoolia uskumuste levikut tohutu kauge maa taha põhjagermaanlaste ja iraani päritolu hõimude kooseluga Tšernjahhovi kultuuri nimelises formatsioonis. Selle kultuuri muistised olid 2.–5. (või isegi kuni 7.) sajandini levinud Mustast merest põhja pool ja paljud uurijad peavad seda n-ö multietniliseks moodustiseks (nt Sõmonovitš, Kravtšenko 1983: 8 ja seal osundatud kirjandus). Ei ole siinkirjutaja pädevuses hinnata seda arvamust. Tegelikult meil isegi puudub vajadus seesuguse *ad hoc* seletuse järele, kui pidada silmas, et religioossed uskumused võisid leida väljenduse ka teisiti kui ainult piktograafiliste kujutiste näol. Kuna tegu on surma ja teispoolsusega seotud uskumustega, siis omandavad erilise kaalu just matmisviisiga seotud nähtused arheoloogilises aineses. On täiesti mõeldav, et hobustega ja/või ho-

[7]Vastavalt sküütide uskumusele oli tegu püha teekonnaga, mis oli identne mütoloogilise esivanema-kultuuriheerose viimse rännakuga ja mida tuli metafoorselt korrata hilisemate tähtsate surnute puhul (Korol' 2005 viitega V. S. Olhovskile).

busevarustusega matused, mis olid pikkade sajandite jooksul levinud laialdastel aladel Euroopas, on olnud kuidagimoodi seotud uskumustega hobusest kui teispoolsusesse rändamise vahendist. Ja sellisel juhul täidaksid vastavad matused geograafilise ja ajalise lünga kõnealuste uskumuste levikus. Suur varieeruvus selle matmiskombe nüanssides on seletatav müütide ja uskumuste muutumisega nende levikuteedel nii ajas kui ruumis (vt ka allpool). Siiski vajab kahe kronoloogiliselt ja geograafiliselt äärmusliku punkti, st Ojamaa ja Musta mere steppide piktograafiliste kujutiste hämmastav sarnasus täiendavat uurimust. Kas see sarnasus võis tuleneda esimestest viikingiretkedest, mil skandinaavlased jõudsid välja Musta mere äärde? Või olid taustaks Skandinaavia veelgi varasemad ja pikaaegsed kontaktid Doonau aladega (vt nt Fabech 1994: 178)?

Skandinaavia saagadest on teada, et kõik mütoloogilised hobused eesotsas Odini Sleipniriga võisid olla vahendajaks maa ja taeva vahel, samuti elavate inimeste maailma ja teispoolsuse vahel (Loumand 2006: 133). Millal sellised uskumused Põhjalas tekkisid, st millal hobune muutus n-ö mütoloogiliselt laetuks, on mõistagi raske kindlaks määrata. Võibolla tuleb hobust käsitleda mütoloogilise olendina juba Trundholmi päikesevankri ja paljude teistegi vanema pronksiaja kujutiste juures, kus hobune veab päikest üle taeva (Bradley 2006; Ullén 1996).[8] Hobuse seostamine surmaga viisil, et ta oli kahe ilma vahendajaks, võis areneda sellest algsest kujutelmast kas iseseisvalt või teatud kagupoolsete mõjutuste tulemusena.[9] Skandinaavia pronksiaegsed kontaktid Vahemeremaade ja Kaukaasia piirkonnaga on arheoloogidele üldtuntud. Pole võimatu, et mõne Skandinaavia pronksiaja kääpa kividel kujutatud hobused ja kaarikud (otsene laen Vahemeremaadest) on tunnistajaks esimestest sammudest müütide tekkel, mis seostasid hobust surmarituaalidega. Ometigi tundub nii, et märksa olulisemaid mõjutusi saadi hiljem aladelt, mis olid asustatud kimmerlaste ja sküütidega – sellele näib osutavat see suur mõju, mida viimased avaldasid sõjanduse arengule Kesk- ja Lääne-Euroopas I aastatuhande algul eKr (Nylén 1983; Kristiansen 1998: 195 jj). Ka hobune ja ratsutamine olid osaks sellest mõjust ning otsustades matmisviisi põhjal (vt ülalpool), pidid vastavad müüdid ja uskumused levima üle mandri juba hiljemalt tollal. Teiselt poolt on raske uskuda kõnealuste müütide omaksvõtmist juhul, kui puudus varasem, selleks soodsat konteksti loov põhi. Siit jõuab muidugi laiema kultuuritõlke probleemini. Juri Lotmani (2001) järgi ei saa olla kommunikatsiooni kahe täiesti erineva (nagu ka kahe täiesti sarnase) kultuuri vahel ning välismõjude tõlkimine omaenese kultuurikeelde eeldab teatud kattuva elemendi olemasolu, mida vastastikku mõistavad mõlemad suhtluspooled.

Mis puutub sküütidesse, siis neil olid matused koos hobustega ja/või hobusevarustusega laialdaselt levinud juba I aastatuhande teisel veerandil eKr (nt Davis-Kimball et al. 1995). Selle kombe varieeruvus on olnud tõesti suur, ulatudes matuse varustamisest üksiku hobuse või valjastega kuni sadade hobuste matmisega kuningakääbastesse. Hobusevarustusega kalmed olid selles piirkonnas tegelikult tuntud juba sküüdi-eelsetel aegadel, st ammu enne 7. sajandit eKr. Hilis-sküüdi perioodil ajaarvamise vahetuse paiku vähenes hobuste roll matmistraditsioonis siiski tuntavalt (nt Grakow 1980; Meljukova 1989). Tšernjahhovi kultuurikontekstis panustati hobusevarustust üpris harva (Sõmovitš, Kravtšenko 1983: 33, tab XIII), mis muudab selle kultuuri tõlgendamise kõnealuste uskumuste vahendajana loode poole raskeks, kuigi mitte võimatuks, kuna ei saa eeldada üks-ühest vastavust teispoolsuse kohta käivate müütide ja surma materiaalse kultuuri vahel.

[8]Hobuse seostamine päikesekultusega on hästi tuntud ka mitmete ida-poolsete soome-ugri rahvaste mütoloogias; arheoloogilises aineses ilmnevad vastavad nähtused juba hiljemalt rauaaja alguse Ananjino kultuuris, kui mitte varem (vt Rjabinin 1981: 55 jj). Võib küsida, kas nendel sarnasustel mütoloogias on olnud midagi pistmist ka sarnasustega materiaalses kultuuris Volga–Kaama ümbruse ja Kesk-Rootsi vahel, nagu näib osutavat arvukas rühm ühesuguseid pronkskirveid, mis on leitud mõlemas nimetatud piirkonnas?

[9]Olgu siinkohal piisava selgusega rõhutatud, et hobusel on erinevate rahvaste kultuuris olnud palju värvikam ja mitmekülgsem tähendusväli kui ainult siin käsitletav seos teispoolsusega.

Hobusega seonduvate matuste levik üle Kesk- ja Lääne-Euroopa alates ajaarvamise vahetusest võib samuti peegeldada kõnealuste uskumuste levikut sküüdi asualadelt loode suunas.

Samas ei ole ilmselt õige käsitleda kõiki hobuse või hobusevarustusega matuseid üle kogu Euroopa kui täpselt ühe ja sama religioosse uskumuse kajastamist – selleks on need liiga erinevad. Mida me näeme Sküüdi ja Ojamaa piktograafias, see on ratsasõdalane – st mitte mõni lihtne mees või tavaline sõdur, vaid jõukas, võimukas ja kindlasti kõrgest soost pealik. Sõdalase elitaarset päritolu kinnitab see, et teda sküütide ettekujutustes tervitab jumalanna, kes istub troonil, ning ojamaalaste nägemuses antakse talle võidupärg – motiiv, mis võis olla mõjutatud Rooma ja Franki *adventus*-tseremooniast (vt ülal). Seetõttu võib usutavasti üksnes rikkaid mehematuseid koos hobuse või hobusevarustusega käsitleda kõnealuse müüdi otsese peegeldusena matmiskombestikus, samas kui ülejäänud (vaesemad mehed, naised ja tüdrukud) kajastavad nähtavasti selle uskumuse erinevaid teisendeid. Näiteks Taurapilise 5.−6. saj vürstimatus koos relvade, ehete, joogisarve ja hobusega Leedust (Tautavičius 1981) mõjub otsese eeskujuna Ojamaa pildikivikunstnikele. Samas ei järginud paljud teised Leedu ja Ida-Preisi sama perioodi kalmed (vt Jaskanis 1966) või arvukad Islandi viikingiaegsed hobustega naisematused kõrgest soost sõdalase Valhallasse ratsutamise kaanonit. Kõigile neile oli aga ühiseks jooneks uskumus, et hobune oli igal juhul tähtis vahend teise ilma jõudmisel. Siinkohal võib tõmmata paralleeli sünkretistlike religioonidega üleminekul ristiusule, kus kõrvuti n-ö puhta ristiusuga (ja surnutega, kes maeti ranges vastavuses selle reeglitega) eksisteeris pikka aega varasemast paganausust pärit uskumusi ja kombeid koos vastavate kajastustega matmiskombestikus. Näiteks Eesti maapiirkondades püsis seesugune sünkretism koos vastava matmisviisiga üle pooletuhande aasta (Valk 2001).

Võib muidugi küsida, kas hobuse seostamine teispoolsusega on kuidagi kajastuv ka eesti rahvausundis või -luules? Olemata sel alal asjatundja, sattus mulle siiski näppu Gustav Ränga uurimus hiiehobusest (Ränk 1980/2000). Põhja-Eestis ning Saaremaal ja Muhus on olnud tuntud rühm vanu rahvamänge ja -laule, kus lauldi:

> *Hirnu, hirnu Hiie halli*
> *karju, karju Kalevilauki (kõrbi)*
> *katsu nüid aidu allikene*
> *katsu siit üle karata*
> (Ränk 1980/2000: 347 j)

Neis lauludes on meil üheskoos, lisaks hobusele (1) püha hiis, mis omakorda on seotud üleloomulike jõudude, surnukultuse ja teispoolsusega, (2) Kalev, s.o ürgne kangelane, kasutatav ka kõrgest soost pealiku/sõdalase sünonüümina, ning (3) hobusele antud ülesanne hüpata üle takistuste, hiieaedade. Hiiehobuse-uskumused olid laialdaselt levinud ka soomlaste ja laplaste juures, kus need olid enamasti seotud haigustega, mis tuli panna hobuse selga ja minema saata (Ränk 1980/2000 ja seal osundatud kirjandus).

Võib muidugi lisada, et Henriku Liivimaa kroonikas (HCL 1982) leidub teateid liivlaste ja eestlaste kombest kasutada hobust ennustamisel. Siingi on hobune seostatud üleloomulike võimete ja jõududega, selle ja tulevase ilma vaheliste piiride ületamisega.

* * *

Otsustades sagedase esinemise põhjal nii Sküüdi kui Ojamaa piktograafias, on üheks tähtsaks elemendiks kõnealuses stsenaariumis olnud joogisarv. Korol'i (2005: 340) järgi sümboliseerib joogisarv ratsaniku või teda tervitava naisolevuse käes "igaviku jooki", kusjuures igavikulise pühitsetud mõdu igavene ringkäik oli hästi tuntud motiiv Skandinaavia mütoloogias (lõputu mõdu joomine pikendas lõputult Valhalla asukate elu). Joogisarvede asetamine hauapanusena kalmetesse levis Skandinaavias laialdaselt alates rooma rauaaajast. Nii näiteks olid joogisarved Ojamaal sagedaseks panuseks rikastes mehe- ja naisehaudades, kajastades eliidirühmades harrastatud kostitamise ja külalislahkuse osutamise kommet (Cassel 1998: 46 jj). Läänemere kagurannikul (nt end Ida-Preisis) levisid joogisarved matusekontekstides alates 2.–3. sajandist, seejärel ka kaugemal sisemaal (Tautavičius 1996: 270), kuid need ei muutunud seal kunagi nõnda populaarseks kui teisel

pool Läänemerd. Eestist teatakse mõningaid joogisarvede detaile rahvasterännuajast, kuid nooremal rauaajal jäävad nad peaaegu tundmatuks (peale üksikute erandite). Pole võimatu, et komme asetada surnule hauda kaasa ornamenditud peenkeraamikat täitis siinmail vähemalt osaliselt sama ülesannet, mis joogisarved mujal.

Arheoloogilise materjali võrdlus näitab, et mida vähem on hobusega seonduvaid matuseid kalmistus, seda rikkamad, "aristokraatlikumad" ja "militaarsemad" on nende hauapanused ning enamasti on sellistel juhtudel tegu meestega. Valitseb ka vastupidine seos: kui hobusevarustusega matuseid on palju, siis on nende hulgas kindlasti ka vaesemate panustega mehi ja naisi. Seetõttu tuleks otsida "teispoolsusse ratsutamise" müüdi peegeldumist (nagu näha Ojamaa ja Sküüdi piktograafias) matmiskombestikus eeskätt sellistes kogukondades, kus hobuste või hobusevarustusega matmine oli tihedalt läbi põimunud sõjameheideoloogiaga (mille tunnuseks kalmetes on relvad). "Ratsasõjameheideoloogiaga" rühmade levik võis eri piirkondades olla erinev, kuid arvult ja ulatuselt on nad kõikjal märgatavalt väiksemad kui kas ainult hobusega seonduvate või ainult relvadega matuste koguhulk. Mis puutub sõjameheideoloogiasse, siis selle üheks tunnuseks üle aegade on olnud elitaarne jahipidamine ning siinkohal tuleb meil põgusalt käsitleda veel üht olevust Ojamaa kõnealustel pildikividel – s.o koera.

Lindqvisti (1941: 103) tõlgenduse järgi sümboliseerib koer Ojamaa pildikividel sõdalase head kaaslast jahil. Koerasümboolika kohta on aga esitatud teisigi tõlgendusi, mis ulatuvad koerast kui teise ilma (Hades, Valhalla) valvurist kuni koera kui võitluskoera või koera kui surnu kõrge sotsiaalse staatuse markerini (vt Gräslund 2004; Jonuks 2006 ja seal osundatud kirjandus). Juba vana-iraani pärimuses omas koer kõrge staatusega püha looma tähendust, seda nii mütoloogias kui ka reaalses elus, ja ta etendas tähtsat osa matuserituaalides (Gräslund 2004: 171). Kreeka ja paljudes teistes indo-euroopa mütoloogiates oli koertel oma roll täita inimese mitmekülgsetes suhetes surmaga, seda nii siirdumises elult surmale, hauataguses elus kui ka vaimuna elavate ilma tagasipöördumisel (De Grossi Mazzorin, Minniti 2006: 62 jj). Koeramatuseid on avastatud mitmetes Kreeka ja Rooma kalmistutes (*op. cit.*: 64), kuid massilisemalt levisid need laialdastel aladel Euroopas I aastatuhande teisel poolel (Gräslund 2004: 169 j).[10] On rõhutatud koera kahetist rolli usundilistes ettekujutustes: nad esindasid nii loodust kui kultuuri, nii head kui halba ning nad paiknesid justkui kahe ilma, elavate ja surnute oma vahel. Nad võisid saata surnuid teispoolsusse ning olla selle teispoolsuse valvurid (*op. cit.*: 171). Seega on ilmne, et koeral oli hobusega analoogiline mütoloogiline tähendus matmisrituaalides: nad mõlemad käitusid elavate ja surnute maailma vahendajana. Seetõttu polegi üllatav, et paljudes kalmistutes nii Skandinaavias kui ka mujal Euroopas esineb koeramatuseid kõrvuti hobuste ja/või hobusevarustusega, lisades sel moel juurde olulise elemendi, mis teeb võrdluse nende matuste ja Ojamaa pildikividel kujutatud stseenide vahel veelgi täpsemaks.

Eestis levisid koeramatused, millele siin-seal lisandusid ka koeraripatsid, 10.–12. sajandil peamiselt maa läänerajoonides ja Saaremaal (Jonuks 2006), s.o aladel, kus hobusevarustusega matused olid kõige enam tuntud. Enamasti seonduvad nad meil mehematustega, v.a paar juhtu, kus tegu võis olla samahästi ka naisega. Paraku pole meie rahvaluules säilinud midagi sellist, mis seoks koera allilma valvuritega (*ibid.*).

KOKKUVÕTE

Põhjapoolses Ida-Baltikumis levisid hobusevarustusega matused – pärast mõningaid juhtumeid hilispronksiajal – Lääne-Eesti ja Edela-Soome kivikalmetes alates (5.?) 6. sajandist ning samasse aega kuuluvad esimesed hobuse kehaosadega hauad Kagu-Eesti kääbastes. Kõnealune komme levis sammsammult laiemalt mõlemal pool Soome lahte, ulatudes 7.–8. sajandil nähtavasti ka Põhja-Eestisse. Näib nii, et 10. saj teisel poolel saabus Läänemere idarannikule uus kultuurimõjutuste laine Skandinaa-

[10] Skandinaavias on koeramatuseid leitud juba kiviaja kalmistuteski (Gräslund 2004), kuid need pole käesolevas kontekstis relevantsed.

viast, eeskätt Ojamaalt, mis puudutas esmajoones Lääne-Eestit ja Saaremaad. Samal ajal jõudsid analoogilised mõjutused ka latgalite alale, kuid seda tõenäoliselt teisest suunast, st lõunapoolsest Baltikumist. Nende erisuunaliste mõjutuste ajaline kokkulangemine on aga kahtlemata intrigeeriv.

I aastatuhande teine pool on olnud oluliste muutuste ajaks Eesti muistse usundi arengus, kuivõrd üha enam levisid ettekujutused reaalse (või ideaalse) elu jätkumisest teispoolsuses. Kuna suur osa uutest usundilistest arusaamadest võeti üle Skandinaaviast, siis on usutav, et ka müüt surnu ratsutamisest teispoolsusse ja tema pidulikust vastuvõtmisest seal võeti siinmail vähemalt mingilgi määral omaks. See müüt oli tõenäoliselt sündinud juba palju sajandeid varem kusagil Musta mere piirkonnas ning levinud sealt üle kogu Euroopa. Oma levikuteedel omandas kõnealune legend uusi nüansse ja variatsioone, kohtudes muuhulgas ühe teise müüdiga, mis käsitles koera saatjana surnuteriiki ja selle valvurina. Arheoloogilises aineses väljendub mõlema looma usundiline sümbolism matustes, millele on kaasa antud kas hobune/hobusevarustus või koer. Kõige kujundlikumalt võib seda sümbolismi kohata Sküüdi ja Ojamaa piktograafias, mis annab meile ühtlasi koodi kõnealuse arheoloogilise ainese mõistmiseks. Koera sümboliseeritud kasutamine matmiskombestikus jõudis Lääne-Eestisse 10. sajandil, kuid on raske kindlaks teha, milles see sümbolism õigupoolest seisnes. Peagi ülevõetud ristiusk on tõenäoliselt täielikult minema pühkinud selle võrdlemisi õhukese kihistuse meie muistsest usundist.

VIITED

Allmäe, R., Maldre, L. 2005. Rõsna-Saare I kääbaskalmistu – esialgseid osteoloogilisi andmeid. – Aun, M., Tamla, Ü. (toim). Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Tallinn, 121–137. (Setumaa kogumik; 3).

Andrén, A. 1993. Doors to other worlds. Scandinavian death rituals in Gotlandic perspectives. – Journal of European Archaeology, 1, 33–56.

Bąk, U. 1992. Bronzezeitliche Geweihknebel in Südpolen. – Archäologisches Korrespondenzblatt, 22, 2, 201–208.

Bliujienė, A., Butkus, D. 2007. Armed men and their horses as a reflection of the warrior hierarchy in western Lithuania during the Roman Iron Age. – Archaeologia Baltica, 8, 95–116.

Bradley, R. 2006. Can archaeologists study prehistoric cosmology? – Andrén, A., Jennbert, K., Raudvere, C. (eds). Old Norse Religion in Long-Term Perspectives. Origins, Changes, and Interactions. An International Conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004. Lund: Nordic Academic Press, 16–20. (Vägar till Midgård; 8).

Cassel, K. 1998. Från grav till gård. Romersk järnålder på Gotland. – Stockholm Studies in Archaeology, 16. Stockholms Universitet.

Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., Yablonsky, L. T. (eds). 1995. Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age. Berkeley, CA: Zinat Press.

De Grossi Mazzorin, J., Minniti, C. 2006. Dog sacrifice in the Ancient World. – Snyder, L. M., Moore, E. A. (eds). Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, August 2002. Oxbow Books, 62–66.

Ekengren, F. 2006. Performing death. The function and meaning of Roman drinking vessels in Scandinavian mortuary practices. – Andrén, A., Jennbert, K., Raudvere, C. (eds). Old Norse Religion in Long-Term Perspectives. Origins, Changes, and Interactions. An International Conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004. Lund: Nordic Academic Press, 109–113. (Vägar till Midgård; 8).

Fabech, C. 1994. Reading society from the cultural landscape. South Scandinavia between sacral and political power. – Nielsen, P. O., Randsborg, K., Trane, H. (eds). The Archaeology of Gudme and Lundeborg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991. Akademisk Forlag; Universitetsforlaget i København, 169–183.

Forsåker, A.-L. 1986. Zaumzeug, Reitausrüstung und Beschirrung. – Arwidsson, G. (ed). Systematische Analysen der Gräberfunde. Birka, II: 2. Stockholm: Almquist & Wiksell International, 113–136.

Golubeva 1979 = Голубева Л. А. Зооморфные украшения финно-угров. Moskva: Nauka. (Археология СССР. Свод археологических источников; E1-59.)

Grakow, B. N. 1980. Die Skythen. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.

Gräslund, A.-S. 1980. The Burial Customs. A Study of the Graves on Björkö. Stockholm: Almquist & Wiksell International. (Birka; IV).

Gräslund, A.-S. 2004. Dogs in graves – a question of symbolism? – Santillo Frizell, B. (eds). PECUS. Man and Animal in Prehistory. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9–12, 2002. Rome, 167–176. (The Swedish Institute in Rome. Projects and Seminars; 1).

HCL 1982 = Tarvel, H. (toim). Heinrici Chronicon Livoniae. Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn.

Hedeager, L. 1992. Iron-Age Societies. From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700. Blackwell.

Hensel, W. 1980. Polska starożytna. Wydanie II uzupełnione. Wrocław.

Hirviluoto, A.-L. 1976. Ainolan aselöytö. – Suomen Museo, 83, 59–67.

Jaskanis, J. 1966. Human burials with horses in Prussia and Sudovia in the first millennium of our era. – Antoniewicz, J. Jaskanis, J., Olsztyn, O. (eds). Archaeological Research on North-Eastern Poland and East Europe. Białystok, 29–65. (Acta Baltico-Slavica; IV).

Jennbert, K. 2006. The heroized dead. People, animals, and materiality in Scandinavian death rituals, AD 200–1000. – Andrén, A., Jennbert, K., Raudvere, C. (eds). Old Norse Religion in Long-Term Perspectives. Origins, Changes, and Interactions. An International Conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004. Lund: Nordic Academic Press, 135–140. (Vägar till Midgård; 8).

Jonuks, T. 2006. Koerad Eesti asukate viikingiaja maailmapildis. – Mäetagused, 31, 29–48.

Jonuks, T. 2009. Eesti muinasusund. Tartu Ülikooli Kirjastus. (Dissertationes archaeologiae Universitatis Tartuensis; 2).

Juškaitis, V. 2005. Žirgų kapai Rytų Lietuvos pilkapynuose vėlyvajame geležies amžiuje (IX–XII a.). – Archaeologia Lituana, 6, 139–163.

Kazanski, M. 2007. The armament, horsemen's accoutrements, and riding gear of Long Barrow Culture (fifth to seventh centuries). – Archaeologia Baltica, 8, 238–253.

Kivikoski, E. 1973. Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text. Neuausgabe. Helsinki.

Korol' 2005 = Король Д. А. Мотив 'всадника' и 'встречающей богини' на погребальных камнях Скандинави и Северного Причерноморья. – Yevglevsky, A. V. (ed). Structural and Semiotic Investigations in Archaeology. Vol. 1. Donetsk: Donetsk National University, 331–344.

Kristiansen, K. 1998. Europe before History. Cambridge University Press. (New Studies in Archaeology.)

Kulikauskas, P. 1968. Kurmaičių kapinynas. – Lietuvos archeologiniai paminklai. Lietuvos pajūrio I–VII a. kapinynai. Vilnius, 12–56.

Lang, V. 1996. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, I–II. Tallinn. (Muinasaja teadus; 4).

Lang, V. 2000. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja aereng Vihasoo–Palmse piirkonnas Virumaal. Tallinn. (Muinasaja teadus; 7.)

Lang, V. 2007. The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. Tartu University Press. (Estonian Archaeology; 3).

Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1982. Luistari II. The Artefacts. Helsinki. (SMYA; 82, 2).

Ligi, P. 1993. Vadjapärased kalmed Kirde-Eestis (9.–16. saj). – Lang, V. (toim). Vadjapärased kal-

med Eestis 9.–16. sajandil. Tallinn, 7–175. (Muinasaja teadus; 2).

Lindqvist, S. 1941. Gotlands Bildsteine, I. Gesammelt und untersucht von G. Gustafson und F. Nordin mit Zeichnungen von O. Sörling. Photographien von H. Faith-Ell. Nach erneuter durchsicht und Ergänzung des Materials herausgegeben von S. Lindquist. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Lotman, J. 2001. Kultuur ja plahvatus. Tallinn. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.)

Lõugas, V. 1973. Das mitteleisenzeitliche Steingrab von Lehmja Loo in der Nähe von Tallinn. – Honos Ella Kivikoski. Helsinki, 117–131. (SMYA; 75).

Loumand, U. 2006. The horse and its role in Icelandic burial practices, mythology, and society. – Andrén, A., Jennbert, K., Raudvere, C. (eds). Old Norse Religion in Long-Term Perspectives. Origins, Changes, and Interactions. An International Conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004. Lund: Nordic Academic Press, 130–134. (Vägar till Midgård; 8).

Lundin, A. 2006. The advent of the esteemed horseman-sovereign. A study of rider-motifs on Gotlandic picture-stones. – Andrén, A., Jennbert, K., Raudvere, C. (eds). Old Norse Religion in Long-Term Perspectives. Origins, Changes, and Interactions. An International Conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004. Lund: Nordic Academic Press, 269–374. (Vägar till Midgård; 8).

Mägi, M. 2002. At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th Centuries AD. Tallinn. (CCC Papers; 6).

Mägi, M. 2004. The mortuary house at Lepna on southern Saaremaa. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2003, 45–60.

Maldre, L. 2003. Läänemaa kivikalmete arheozooloogiline aines. – Mandel, M. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed, appendix 2, 263–286.

Maldre, L., Luik, H., ilmumisel. Horse in Estonia in the Late Bronze Age: archaeozoological and archaeological data. – Archaeologia Baltica.

Mandel, M. 2003. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. Appendices 1–2: R. Allmäe, L. Maldre. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum. (Töid ajaloo alalt; 5).

Meljukova 1989 = Мелюкова А. И. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Moskva: Nauka. (Археология СССР).

Müller-Wille, M. 1972. Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter. – Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Jaargang 20-21, 1970–1971, 119–248.

Nowakowski, W. 1996. Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit der römischen Reich und der barbarischen Welt. Warszawa: Marburg. (Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonderband; 10).

Nylén, E. 1983. Vendelryttaren, en länk mellan öst och vast – forntid och medeltid. – Tor, XIX (1980–1982),163–188.

Pedersen, A. 1997. Similar finds – different meanings? Some preliminary thoughts on the Viking-age burials with riding equipment in Scandinavia. – Jensen, C. K., Nielsen, K. H. (eds). Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data. Aarhus University Press, 171–183.

Plenner, S. 2004. Die Wangenscheiben aus Mykene und ihre nordöstlichen beziehungen. – Usačuk, A. N. (ред). Псалии. Элементы упряи и конского снаряжения в древности. Сборник статей. Donetsk, 62–81. (Археологический альманах; 15).

Ränk, G. 1980/2000. Hiiehobune. – Eesti Teadusliku Seltsi aastaraamat, VIII. Stockholm, 1980; Müüt ja ajalugu. Tartu, 2000. (Eesti mõttelugu; 32).

Rundkvist, M. 2003a. Barshalder 1. A Cemetery in Grötlingbo and Fide Parishes, Gotland, Sweden, c. AD 1–1100. Excavations And Finds 1826–1971. University of Stockholm. (Stockholm Archaeological Reports; 40).

Rundkvist, M. 2003b. Barshalder 2. Studies of Late Iron Age Gotland. University of Stockholm.

Rjabinin 1981 = Рябинин Е. А. Зооморфные украшения Древней Руси X–XIV вв. Moscow: Nauka.

(Археология СССР. Свод археологических источников; Е1-60).

Selirand, J. 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn.

Sĭrbu, V. 2006. Thracians: iconography and imagery. – Yevglevsky, A. V. (ed). Structural and Semiotic Investigations in Archaeology, 3. Donetsk, 303–324.

Šnore, E. 1987. Beteļu kapulauks Augšemē. – Arheoloģija un Etnogrāfija, XV. Riga, 68–81.

Staecker, J. 2006. Heroes, kings, and gods. Discovering sagas on Gotlandic picture-stones. – Andrén, A., Jennbert, K., Raudvere, C. (eds). Old Norse Religion in Long-Term Perspectives. Origins, Changes, and Interactions. An International Conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004. Lund: Nordic Academic Press, 363–368. (Vägar till Midgård; 8).

Stenberger, M. 1977. Vorgeschichte Schwedens. Berlin.

Szydłowski, J. 1959. Badania na Ostrej Górce w Kalinowie, pow. Strzelce Opolskie. – Silesia Antiqua, 1, 155–195.

Sõmonovitš, Kravtšenko, 1983 = Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. Moskva: Nauka. (Археология СССР. Свод археологических источников; Д1-22).

Taavitsainen, J.-P. 1976. Joitakin ajatuksia kuolaimista ynnä muista rautakautisista hevoskaluista. Helsinki. (Helsingin Yliopiston arkeologian laitos; Moniste 12).

Tautavičius, A. 1981. Taurapilio "kunigaikščio" kapas. – Lietuvos archeologija, 2, 18–43.

Tautavičius, A. 1996. Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.). Vilnius.

The Selonians 2007. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue. Lietuvos nacionalinis muziejus; Latvijas Nacionālais Vēstures muzejs.

The Semigallians 2005. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue. Lietuvos nacionalinis muziejus; Latvijas Nacionālais Vēstures muzejs.

Thunmark-Nylén, L. 1995. Die Wikingerzeit Gotlands, I. Abbildungen der Grabfunde. Stockholm.

Tkatšjov 2004 = Ткачёв В. В. Погребальные комплексы с щитковыми псалиями в Степном Приуралье. – Usačuk, A. N. (ред). Псалии. Элементы упряи и конского снаряжения в древности. Сборник статей. Donetsk, 7–30. (Археологический альманах; 15).

Tõnisson, E. 1974. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. – Anfang 13. Jhs.). Ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte. Tallinn: Eesti Raamat.

Ullén, I. 1996. Horse and dog in the Swedish Bronze Age. A clouse-up study of the relation of horse and dog to man in the Bronze Age settlement of Apalle. – Archäologisches Korespondenzblatt, 26, 2, 145–166.

Vaitkunskienė, L. 1981. Žirgų aukos Lietuvoje. – Lietuvos Archeologija, 2, 58–77.

Valk, H. 2001. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. 2nd ed. Visby; Tartu.

Varnas, A. 1998. Horse burials in Lithuania. – Archaeologia Baltica, 3, 291–294.

Vilcāne, A. 2007. Tenth to 11th century warrior burials with horse-trappings in the Latgallian area. – Archaeologia Baltica, 8, 273–282.

Wikborg, J. 1997. Sporrar från äldre järnålder i Västmanland, Södermanland och Uppland. – Tor, 29, 199–239.

VASTUPANUNARRATIIV KUI RAHVUSLIK TUNNISTUS JAAN KROSSI "PAIGALLENNUS"

Eneken Laanes
Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus

1998. aastal Tartu Ülikoolis peetud ja 2003. aastal pealkirja all "Omaeluloolisus ja alltekst" avaldatud loengusarjas ütleb Jaan Kross "Paigallennu" kohta järgmist: "...kui ma valisin tema, tähendab Ullo Paeranna, oma "Paigallennu"-romaani peategelaseks, siis teatud määral ka sellepärast, et tahtsin pakkuda lugejale aimu sellest, kui palju kirjanduslikke ideid – aga mispärast üksnes kirjanduslikke?! – IGASUGUSEID loovaid ideid jäi Ullo põlvkonnal Teise maailmasõja ja kahe okupatsiooni roomikute all teoks tegemata. Põlvkonnaromaanina tegelebki Ullo Paeranna romaan tema generatsiooni – aga see on ju peaaegu seesama, mis minugi generatsiooni – meie generatsiooni hoiakuga nende okupatsioonide suhtes. Romaan tegeleb teatud lõigus ka ühe silmapaistvama vastupanukatsega neile okupatsioonidele" (Kross 2003b: 42–43).

Selles artiklis huvitab mind Krossi viide vastupanukatsele kui "Paigallennu" kesksele teemale. Juhatades romaani peategelase Paeranna poliitilise ajaloo lavale ja kujutades vastupanukatseid Nõukogude ja Saksa okupatsioonile, esitab Kross selles põlvkonnaromaanis oma versiooni II maailmasõja aegsetest ja järgsetest sündmustest Eestis. Krossi ajaloopilti iseloomustab siin neutraliteedi ja kolmanda võimaluse eelistamine ning vastupanu sidumine eelkõige Eesti Rahvuskomitee tegevusega Saksa okupatsiooni ajal ja Otto Tiefi valitsuse loomisega septembris 1944. Seejuures vastandub Kross eksplitsiitselt mõnede oma põlvkonna liikmete mälestustele ja implitsiitselt viimastel aastatel populaarsust kogunud mälupoliitilisele doktriinile, mille raames seostatakse vastupanu eelkõige võitlemisega Saksa armees.[1] Arvestades II maailmasõja kui mälutopose üha kasvanud tähtsust nõukogudejärgse Eesti mälukultuuris, kerkib siin küsimus Krossi ajaloopildi seostest mitte ainult põlvkondliku, vaid ka rahvusliku mälu ja identiteediloomega.

Levinud arusaama kohaselt on Krossi romaanides loodud ajaloopildid seotud rahvusliku identiteediloomega juba alates tema varasest proosaloomingust. Kõige markantsemalt on selle seisukoha võtnud kokku Jüri Talvet, kelle jaoks on Krossi loomingu sihiks "Eesti ülesehitamine" (Talvet 2000: 73). Ta näeb Krossi proosat "üheainsa suurejoonelise saagana, mille peategelaseks on Eesti. See on saaga Eesti saamisest "natsiooniks" nii etnilises kui ka poliitilises tähenduses, ent üle kõige ettehaarav kujund Eesti taastamisest rahvusriigina" (Talvet 2000: 80). Ka Toomas Haug juhib tähelepanu Krossi teoste mütologiseerivatele alusstruktuuridele ja nimetab kogu tema loomingut eepiliseks monumendiks (Haug 2005: 162). Nendes käsitlustes korduvad märksõnad "mütoloogia", "monument" ja "ülesehitamine" rõhutavad Krossi romaanide rahvuslikku mälu ja identiteeti loovat tahku. Nii on tõlgendatud ka mineviku meenutamist Krossi hilisemas mälestuslikule materjalile toetuvas loomingus. Näiteks "Paigallennu" kohta kirjutab Haug, et "Ullo Paerannaga on Kross taotlenud ühe põlvkonna, aga

[1] Saksa sõjaväes teeninutele omistatakse vastupanu ja vabadusvõitleja staatus eelkõige seoses taganemislahingutega 1944. aasta sügisel, mil Nõukogude vägede vastu võideldi omal maal (vt nt Laar jt 1989; Pajur jt 2005; Laar 2005ab; Laar 2007). Sama suurt rolli sellise vastupanu kujundi väljakujunemisel on mänginud asjasse puutuvasse mälukogukonna liikmete publikatsioonid (nt Laar 2008; Tulp 2002); mälestusmärkide püstitamise aktsioonid; mälestusüritused ja paraadid ning nende laialdane meediakajastus.

võib-olla – sümboolselt – kogu Eesti saatuse kirjanduslikku üldistust" (Haug 2005: 165).[2] Selles artiklis on minu eesmärgiks uurida lähemalt, milline on "Paigallennu" ajaloopilt II maailmasõjast. Minu lähenemine erineb aga äsja tutvustatutest selle poolest, et loen seda ajaloopilti kui romaani jutustajakuju Sirkli rahvuslikku tunnistust, mis on ajendatud tema isiklikust ja põlvkondlikust suhtest oma biograafilise romaani peategelase Paerannaga.

Vastamaks küsimusele, kuidas saab üksikisiku loost rahvuslikku mälu konstrueeriv jutustus, toetun Aleida Assmanni religioosse tunnistaja mõistele. Assmanni jaoks on religioosse tunnistaja prototüübiks religioosne märter, kes on ohver ja tunnistaja ühes isikus. Märter on tagakiusamise passiivne ohver, kes hukkub füüsilise vägivalla käes. Giorgio Agamben näitab, et märtridoktriin sündis kirikuisade vajadusest põhjendada surma, mis oli iseenesest põhjendamatu ja absurdne: "Viide Luuka 12, 8-9 ja Matteuse evangeeliumile 10, 32-33 [---] pealtnäha *sine causa* surma vaatemängu ees võimaldas tõlgendada märtritegu kui jumala käsku ja anda mõtte mõttetusele" (Agamben 1998b: 25). Märter on tunnistaja selles mõttes, et "kodeerides "surma millegi tõttu" ümber "surmaks millegi eest"" (Assmann 2006: 87), triumfeerib ta sümboolselt selle vägivalla üle. Nii saab tema surmast tunnistus jumala kõikvõimsusest, mis on üle poliitilisest vägivallast. Tunnistajana saab märtrist kui passiivsest ohvrist aktiivne tegutseja. Assmann juhib tähelepanu sellele, et etümoloogiliselt tähendab märtrisurm tunnistust ohvrisurmast ja kujutab endast seega mitte ainult hukkumist, vaid ka jutustust sellest hukkumisest: "Alles jutustus võtab tagakiusavalt võimult otsustava jõu toimunu üle, tähistades füüsilise surma äärmusliku allaheidetuse- ja hävinguhetke ümber seda ületavaks ilmutuse (*Zeugen*) aktiks ja muutes selle ühtlasi üle selle surma ulatuvaks tunnistuseks (*Zeugnis*)" (Assmann 2006: 87). Märter vajab seega alati veel teist tunnistajat, kes avaks tema surma tunnistusliku olemuse sellest jutustamise kaudu.

Assmann näitab, et religioosne tunnistus kannab endas positiivset sõnumit jumala kõikvõimsusest ja on nii religioossete kogukondade moodustamise aluseks. Religioosne tunnistus on seega paradigmaatiline näide mineviku mäletamisest kangelasliku ohverduse semantika võtmes ja on üle kantav ka rahvuslikule tasandile. Surm rahvuse eest ja rahvuslik mälu kui tunnistus neist rahvuslikest märtritegudest on rahvuslikku identiteeti loova jõuga. Sigrid Weigel lisab, et identiteedipoliitilistel eesmärkidel tunnistatakse seda ka erinevate vähemusdiskursuste kontekstis (nt naised, homoseksuaalid, välismaalased jt), kui individuaalset kogemust esitatakse tunnistuses tüüpilise ja kogu gruppi esindavana (Weigel 2000: 113).

Sirkli biograafilise romaani puhul on tegemist rahvusliku tunnistusega selles mõttes, et ta kujutab Paeranna lugu kui põlvkonna ja rahvuse tüüpilist näidet, tõmmates nii paralleeli Paeranna isikliku ja Eesti poliitilise käekäigu vahele. Nii sekkub "Paigallennu" minevikuversioon mitte ainult Krossi eakaaslaste põlvkondliku mäletamise, vaid ka rahvusliku mälu konstrueerimise protsessi. Järgnevalt analüüsin üht narratiivset mustrit – vastupanunarratiivi, mille abil Sirkel Paeranna lugu ja Eesti 20. sajandi ajalugu vastastikuses seoses loostab[3], muutes nii Paeranna loo rahvuslikuks tunnistuseks.

"PAIGALLEND" KUI MONUMENT

"Paigallennu" minevikuversiooni puhul on juba sündmuste valik iseenesest tähenduslik. Kuna II maailmasõja aegseid sündmusi Eestis on kujutatud Paeranna eluloo kaudu, siis ei mängi nende valikul rolli mitte ainult tema põlvkondlik, vaid ka sooline

[2] Vt ka Uibo 1998.

[3] Loostamise (*emplotment*) mõiste pärineb Hayden White'ilt, kes kirjeldab selle abil üht viisi, kuidas ajalookirjutus annab tähendust lugudele, mida minevikust jutustatakse: "Loostamine on viis, mille kaudu looks korrastatud sündmuste jada paljastub järk-järgult kui teatud tüüpi lugu" (White 1973: 7). White eristab nelja loostamise viisi: romanss, tragöödia, komöödia ja satiir. Mina kasutan mõistet tähistamaks kultuurilisi narratiivimustreid ka laiemalt.

ja klassikuuluvus. Poliitilise ajaloopildi juhatab Kross sisse Vares Barbaruse kuju käsitlusega. Järgnevalt on Paerand peaministri käsundusametnikuna 1939. ja 1940. aasta valitsusvahetuste tunnistajaks ja näeb Eesti delegatsiooni liikmena pealt Punaarmee sissemarssi Narva piiril 1940. aasta 17. juunil. Saksa okupatsiooni ajast kujutab Kross peamiselt vastupanuliikumise tegevust, milles Paerand osaleb informaatorina. Üheks Paeranna andmetekogumise objektiks on ka juutide massimõrv Kalevi-Liival. Krossi ajaloopilt II maailmasõjast keskendub aga 1944. aasta septembrisündmustele, Rahvuskomitee tegevusele ja Tiefi valitsuse loomisele. Ainsa sõjasündmusena kujutab Kross admiral Pitka katset luua Saksa vägede taganedes rinne Nõukogude vägede sissetungi takistamiseks, mille tunnistajaks on Paerand Tiefi valitsuse sidemehena. Olulised episoodid on veel Paeranna katki jäänud katse läände põgeneda ja liitlasvägede riigipeade kohtumine Jaltas. See ei ole sugugi iseenesestmõistetav valik. Täiesti kõrvale jäävad okupatsioonide ajal maal toimunu, sõjasündmused rindel, hilisem metsavendade tegevus ja II maailmasõja lõpp Euroopas, kui nimetada vaid olulisemaid II maailmasõja mäletamise toposeid nii Eesti kui ka rahvusvahelises mälukultuuris.

Analüüsin "Paigallennu" minevikuversiooni lähemalt kolme episoodi najal: Paeranna kohtumine Arthur Valdesega, Tiefi valitsuse tegevus ja Paeranna läände põgenemise katse. Need kolm episoodi on "tehtud" erinevast materjalist ja esitatud romaanis erinevat tüüpi kõnena: Valdese-lugu on romaanis Paeranna novell, mille Kross tunnistab teisal oma loominguks (Kross 2003b: 41); Tiefi valitsuse tegevuse kujutus toetub valitsusliikmete Helmut Maandi ja Arnold Susi mälestustele, kuid on esitatud kui Sirkli Paerannalt ja Maandilt kuuldu põhjal loodud kujutlus sellest, mis võis toimuda; Paeranna põgenemise episood toetub Krossi autobiograafilisele mälestusele tema enda põgenemisest; see on esitatud aga Sirkli jutustusena ilma märkideta Paeranna jutustuse vahendamisele.[4] Need kolm episoodi on kõik sarnased monumentaliseeriva mäluretoorilise laadi poolest.[5]

Kui Sirkel juhatab Paeranna poliitilise ajaloo areenile, muutub teksti esimeses osas valitsenud kogemuslik mäluretooriline laad monumentaalseks. Astrid Erlli järgi mõjub kujutatu, mis on esitatud monumentaalses mäluretoorilises laadis, laia kultuurilise (rahvusliku, religioosse) tähendushorisondi kohustusliku koostisosana, siduva kultuurimälu müüdina (Erll 2005: 168). "Paigallennus" mõjutab mäluretoorilise laadi muutumist kogemuslikult monumentaalseks kõige enam jutustuse edasiandmise viis. Kui Paeranna lapsepõlv ja kooliaeg jõudis lugejani tema enda või Sirkli jutustusena, siis II maailmasõja aegsete sündmuste puhul asendub jutustamine sündmuste näitamisega.[6] Näiteks Paeranna läände põgenemise katsest jutustades kehastub tegelane-jutustaja Sirkel ümber varjatud heterodiegeetiliseks jutustajaks.[7] Sirkel ei sekku jutustusse oma selgi-

[4]Sirkel juhatab episoodi sisse nii: "Mis ta, Ullo, tegi tolle päeva, see on 21. septembri õhtul enne kella kaheksat, selle kohta pole mul ei kõnelusemälestusi, ei märkmeid. Isegi kujutlusi mitte. Kella poole kaheksa aegu oli ta igatahes uuesti sõitmas" (322).

[5] Mäluretooriline laad viitab Astrid Erllil neile tekstistrateegiatele, mis mõjutavad kirjandusteose vastuvõttu kollektiivse mälu meediumina (Erll 2005: 168). Ta eristab kogemuslikku, monumentaalset, historiseerivat, antagonistlikku ja refleksiivset laadi.

[6] Mõistepaar näitamine *vs* jutustamine pärineb Henry Jamesi koolkonna romaaniteooriast, mis hindas just näitavat kujutusviisi. Strukturalistliku narratoloogia kontekstis käsitleb Genette neid kui kahte sündmuste esitamise laadi, mis mõlemad on saavutatavad ikka ainult jutustamise kaudu. Näitavat jutustamisviisi iseloomustab detailirohkus ja jutustamisinstantsi varjamine: ""Näitamine" saab olla ainult *jutustamise viis*, ja see jutustamisviis seisneb *ütlemises selle kohta* nii palju kui võimalik ja *selle "palju" ütlemises* nii vähe kui võimalik [en dire *le plus possible, et ce plus,* le dire *le moins possible*]" (Genette 1983: 166). Näitamine kui esituslaad kombineerib seega kaht tahku, mida strukturalistlik narratoloogia käsitleb mõistetega stseeniline jutustamistempo ja heterodiegeetiline jutustaja.

[7] Mieke Bal kasutab siin mõistet väline jutustaja (Bal 1997: 22). Välise jutustaja ja tegelane-fokuseerija kombinatsioon iseloomustab Bali järgi 19. sajandi romaani, mis püüab selle kombinatsiooni abil luua tõe pretensiooni (Bal 1997: 27)

tuste ja kommentaaridega. Jutustatu on fokuseeritud tegelaste Ullo ja Mareti kaudu. Stseenis esineb ka rohkesti siirdkõnet, mis kujutab endast kahehäälset jutustamist (Bal 1997: 50).

Näitamisel on monumentaliseeriv efekt seetõttu, et jutustatu ei ilmne mitte kellegi nägemuse või arvamusena, vaid näib leidvat aset vahetult lugeja silmade all. Seetõttu ei mõju ka minevikuversioon, mis sellises mäluretoorilises laadis esitatakse, mitte kellegi tõlgendusena sellest minevikust, vaid minevikureaalsuse vahetu esitusena. Barthes nimetab sellise diskursuse toimet reaalse efektiks, rõhutades just kirjelduste ja sündmuste arengu seisukohalt tarbetute detailide rolli selle efekti loomisel (Barthes 2002b: 116).[8] Barthes'i järgi on pisiasjade kui "konkreetselt reaalse" vahetu esitamine vastuhakk tähendusele ehk teiste sõnadega tõlgendusele, siinses kontekstis siis ka ajaloo tõlgendusele (Barthes 2002b: 113). Teisal kirjeldab ta ühe referentsiaalsuse illusiooni loova võttena ka igasuguste lausumise märkide allasurumist tekstis, jutustaja hääle tagasihoidlikkust (Barthes 2002a: 91, 96), millega ongi just tegemist näitamise *vs* jutustamise puhul.

Käsitledes ilukirjanduse referentsiaalsuse küsimust selle kui kollektiivse mälu meediumi kontekstis, ei seleta Astrid Erll seda mitte tekstisiseste asjaoludega nagu Barthes, vaid lugeja paradoksaalse retseptsioonihoiakuga. Kirjandustekstid mõjutavad mälukultuuri minevikuverisoone, sest ilukirjanduslikku teksti tajutakse küll kirjandusena, kuid loetakse sellest hoolimata suhtes tegelikkusega (Erll 2005: 159). Kuid kujutatut ei suhestata mitte niivõrd minevikus toimunuga, kuivõrd valitseva kollektiivse mälu tähendushorisontidega (Erll 2005: 159–160). See tähendab, et Valdese-novell, Tiefi valitsuse kujutus ja Paeranna põgenemine mõjuvad monumentaalsena ka seetõttu, et need sobivad valitseva mälukultuuri üldisemate mälumustrite ja ootustega. "Paigallennu" puhul mängivadki reaalse efekti loomisel minu arvates rolli mõlemad, nii tekstisisesed kui retseptsioonist tulenevad asjaolud.

Kuid "Paigallennu" ajalookonstruktsioonid on veelgi keerulisemad. Need monumentaliseerivad stseenid asuvad Sirkli jutustuse raamis, mille mäluretooriline laad on valdavalt kogemuslik. Vahel on see laadivahetus väga järsk ja hakitud. Eelnevalt puudutasin Paeranna põgenemise episoodi, mida on tervikuna jutustanud varjatud heterodiegeetiline jutustaja, kuid ühe erandiga. Episoodi lõpus teeb jutustaja Sirkel end nähtavaks, tuletades justkui lugejale meelde, kellele kuulub see hääl, mis püüdis end selles episoodis nähtamatuks teha.[9] Mis on sellise eklektilise kujutuse eesmärk? Genette seletab kahe nii erineva jutustamislaadi kombineerimist Prousti loomingus tema arusaamaga mälust: "...meil ei ole tegemist looga, vaid loo "kujutisega", selle *jäljega* mälus. Kuid see jälg, nii hilinenud, nii kauge, nii kaudne, on samal ajal kohalolu ise" (Genette 1983: 167–168). Krossi "Paigallend" erineb Proustist selle poolest, et need kaks jutustamislaadi ei esine paralleelselt, vaid vaheldumisi, hakitult.

Erlli arvates kõigub kujutus kogemusliku ja monumentaalse mäluretoorilise laadi vahel romaanis siis, kui kirjandusteos püüab viia kommunikatiivses ehk "elavas mälus" sisalduvat kultuurimällu (Erll 2005: 175).[10] Tõepoolest, sellise kujutuse kaudu loob "Paigallend" ühel tasandil reaalse efekti ja paneb lugeja selle kaudu omaks võtma loodud ajaloopilti. Teisel tasandil tuletab see aga meelde, et ajaloopilt, mis reaalsena lugeja silme ette kerkib, on Sirkli looming. Nii võib öelda, et "Paigallend" küll monumentaliseerib ajalugu, kuid näitab seda monumentaliseerimise protsessi nähtavaks tehes ka selle ajendeid ja eesmärke. Järgnevalt näitan aga, kuidas

[8] Semiootilisest vaatekohast on reaalse efekt katse jätta tähistatav välja märgi kolmikolemusest ja ühitada tähistaja referendiga otse (Barthes 2002b: 113).

[9] "Ullo haaras Mareti käe. Ta ütles (ma kujutlen, nii sisendavalt nagu ta elus oli vaevalt midagi öelnud)..." (326).

[10] Kommunikatiivse ja kultuurimälu eristus pärineb Jan ja Aleida Assmannilt. Kommunikatiivne mälu toetub kogemusele ning igapäevasele suhtlusele perekonnas ja sotsiaalses grupis, kultuurimälu aga sümboolsetele meediumitele (Assmann 2005: 48–56).

isegi siis, kui Sirkel ütleb lugejale, et Valdese-lugu on Paeranna ilukirjanduslik looming; et palju sellest, mida ta 1944. aasta septembrisündmuste kohta jutustab, on vaid tema kujutlus neist sündmustest, mõjutavad need episoodid märkamatult lugeja kujutlust sellest, mis II maailmasõja ajal Eestis juhtus. Samuti toon välja need tähendused, mida Sirkel püüab ajaloosündmusi monumentaliseerides kultuurimällu tuua.

VALDESE NOVELL: FIKTSIOONIST FAKTIKS

Raamatus "Omaeluloolisus ja alltekst" nimetab Kross Valdese episoodi "programmiliseks ja samas poolunenäoliseks sissejuhatuseks" (Kross 2003b: 43) romaani vastupanuliikumist käsitlevasse liini. Tõepoolest, Kross paneb oma suhtumise kahte okupatsiooni paika juba peatüki alguses Feischneri kohviku kirjeldusega: "Selle ruumi rõhuv tume veinipunane ja must oli kuidagi kohatu ja sellisena üpris hetkesobiv värvikombinatsioon. Kohvik oli omandanud need värvid praegusest sootu erinevas maailmas. Kolmekümnendate lõpu tühisuse ja kerglusega olid nad kummaliselt harmoniseeruvas vastuolus: õues, Vabaduse väljakul, tollaste suvede pleekunud sireli karva linna tolmune päikesepaiste – ja siin sees äkitselt – mitte Stendhali rüütellikkuse ja kirglikkuse, vaid tühja matkiva snobismi punane ja must – mis siis äkitselt muutus siin otse ainusobivaks: nõukogulikult tumeveripunaseks. Ja nõukogulikult kivisõemustaks. Värvikombinatsioon, mis jäi sakslaste tulles vankumatult sümboli jõusse: veri ja vägivald" (Kross 1998: 244). Kross ei samasta siin värvisümboolika järjepidevuste kaudu mitte ainult Nõukogude ja Saksa okupatsiooni, vaid kritiseerib ka Eesti Vabariigi lõpuaastate poliitilisi ja ühiskondlikke olusid.[11]

Valdese-episood kujutab sealsamas Feischneri kohvikus aset leidnud Paeranna ja Arthur Valdese kohtumist 1942. aasta juunis. Valdes põikab Eestisse Prantsusmaalt ja jätab Paeranna kätte kirja palvega toimetada see edasi Friedebert Tuglasele. Too leiab talle usaldatud ümbriku avatuna ja loeb kirja läbi. Selles läkituses kutsub Valdes Tuglast üles algatama Saksa okupatsiooni vastast vastupanuliikumist Eestis. Paerand viib kirja Tuglase abikaasa kätte. Kas see ka Tuglaseni jõudis, jääb novelli lõpus lahtiseks. Valdese-novelliga soovib Kross kahtlemata anda oma panuse Eesti kirjandusloo ehk kõige paeluvamasse müstifikatsioonijuhtumisse, mis keerleb Tuglase tegelase ja fiktiivse autori Arthur Valdese ümber.[12] Kross ise tunnistab, et kirjandusloolises mõttes sisaldub Valdese episoodis tema jaoks "teatud isiklikum irooniavirvendus" (Kross 2003b: 43). Haug loebki Valdese episoodi just selles võtmes, kirjutades: "...pisut irooniliselt amüsantses vormis on Kross riivanud eesti intellektuaalkonna apoliitilisi traditsioone" (Haug 2005: 166). Niisiis näib, et kui Kross läkitab Tuglase juurde tema enda tegelase Arthur Valdese tuletama talle meelde ta kodanikukohust, siis peitub selles kriitika nooruses poliitiliselt nii aktiivse Tuglase aadressil. Kuid rohkem kui Valdese episoodi kirjanduslooline tähendus huvitab mind selle roll Krossi ajalookonstruktsioonis. Sellest vaatepunktist ei ole Valdese episood Tuglase kriitika, vaid, vastupidi, novell teeb temast tõepoolest vastupanuliikumise algataja. Järgnevalt näitan, kuidas see aset leiab.

Biograaf Sirkel juhatab Valdese episoodi sisse järgmiselt: "Õnnemoel – või mine tea, võib-olla et käesoleva kirjatüki kompositsiooni seisukohalt hoopis õnnetuseks – leidub mu vanade paberite seas üks Ullo poolt umbes sel ajal kirjutatud tekst. Üks peaaegu, et novell. Ja ma ei näe piisavalt kaalukat põhjust jätta see siin ära toomata. Kui ma käesoleva loo jätku peale mõtlen, pean tunnistama: otse vastupidi" (Kross 1998: 243). Valdese episood on "Paigallennus" niisiis esitatud peategelane Paeranna kirjandusliku tekstina. Tiina Kirss on pakkunud välja idee, et "Paigallennu" keskseks teljeks on just Paeranna avaldamata tekstid, mida Sirkli jutustus peab

[11] Oma põlvkonna hoiakuid 1930. aastate teisel poolel Eestis valitsenud poliitiliste olude suhtes on Kross kujutanud romaanis "Mesmeri ring", mis keskendub vaikiva ajastu suhtes kriitilisele vaimule üliõpilasseltsis Amicus.

[12] Pärast Tuglast on Valdese-lugu edasi kirjutanud veel Gailit, Tassa ja Vint. Valdesiaana kohta vt Mõisnik 2003.

vaid raamima (Kirss 2005: 155). Raamatus "Omaeluloolisus ja alltekst" tunnistab Kross, et on nende tekstide puhul kasutanud osalt Paeranna prototüübi tekste, kuid Valdese-novell on tema enda looming (Kross 2003b: 41). Asjaolu, et Kross on otsustanud olemasolevatele tekstidele mõned juurde kirjutada, osutab kahtlemata nende olulisusele romaanis.

Sirkel paigutab Paeranna ilukirjanduslikud tekstid – luuletused ja novellid – memuaarse jutustuse konteksti. Ometi ei ole nende reaalse efekt sugugi väiksem ümbritsevast kontekstist: lugeja jaoks aitavad nad luua ettekujutust Paerannast ja ajaloost samal viisil nagu Paeranna enda meenutused või Sirkli tähelepanekud. Kui ilukirjanduslike tekstide mõju ei erine Sirkli jutustuse omast, siis milline on nende funktsioon romaanis? Väidan, et põimides Sirkli memuaristlikku jutustusse ilukirjanduslikke tekste, loob Kross mudeli, mis võimaldab mõelda ilukirjanduse suhte üle autobiograafiliste mälestuste, ajalookirjutuse ja kollektiivse mäluga.

Paeranna kirjanduslikud katsetused tõukuvad Paeranna kogemustest, nagu Krossi romaanid tema enda ja ta põlvkonnakaaslaste omaeluloolisest materjalist. Kuid kogemuse ja kirjanduse suhe toimib ka vastupidi: Paeranna ilukirjanduslikud tekstid hakkavad mõjutama lugejate ettekujutust tema elust, samuti nagu Krossi minevikuversioon "Paigallennus" II maailmasõja mäletamist kollektiivses mälus. Sirkli koketeeriv kõhklus, kas pidada Paeranna novelli kaasamist teda käsitleva romaani struktuuri õnneks või õnnetuseks, peegeldab just Paeranna ja Krossi ilukirjanduslike tekstide kaheteralisust. Novelli kaasamine biograafiasse võib tunduda "õnnetusena", sest lugu, mis muidu koorub välja elulooliste intervjuude raames, kaetakse nüüd ühes lõigus hoopis teist liiki – ilukirjandusliku – tekstiga. Sirkli biograafia kontekstis ei ole see fiktsioon aga mitte ainult õnnestunud, vaid tema Paeranna-tõlgenduse seisukohalt isegi hädavajalik lüli loodavas tähendusahelas.

Novelli lõpus jääb lahtiseks, kas Tuglas sai Valdese kirja kätte. Kuigi Sirkel ei tule jutustust jätkates Valdese episoodi juurde enam tagasi, jätab loo edasine käik – Sirkli ja Paeranna värbamine vastupanuliikumise teenistusse – ometi mulje, nagu oleks Tuglas kirja kätte saanud ja otsustanud tegutseda. Kuigi tegemist on Paeranna/Krossi fiktsiooniga, mille vastav staatus on Sirkli/Krossi romaanis markeeritud – tegemist ei ole Paeranna meenutuse, vaid kirjandusliku katsetusega –, hakkab see paratamatult mõjutama lugeja ettekujutust II maailmasõja sündmustest Eestis. Nii ei kritiseeri Kross Valdese-novelliga Tuglast, vaid laseb vastupanu kangelaslikul aupaistel paista ka tema ja teiste Eesti intellektuaalide peale.

Sama toime on ka paralleelil, mille novell tõmbab Prantsuse ja Eesti vastupanuliikumise vahele. Prantsuse vastupanuliikumine oli II maailmasõja järel Prantsuse ja kogu Euroopa mälukultuuris tähtis topos, mis sümboliseeris kogu Euroopa vastupanu natsirežiimile, ja mille mäletamine võimaldas mitme aastakümne jooksul suruda tagaplaanile Vichy režiimiga seotud küsitavused. Tehes Valdesest Prantsuse vastupanuliikumise tegelase, kes tuleb sedasama algatust jätkama Eestis, konstrueerib "Paigallend" Eesti vastupanuliikumise tähenduse osana üleeuroopalisest natsismivastasest vastupanuliikumisest. Kuigi Tiefi valitsuse tegevuse kujutus on "tehtud" hoopis erinevast materjalist kui Valdese-novell, on sellel sarnane mõju kollektiivsele mälule.

OTTO TIEFI VALITSUS: MÄLESTUSTEST AJALOOKS, AJALOOST MONUMENDIKS

Tiefi valitsuse tegevust kujutades on Krossi eesmärgid kõigepealt historiseerivad ja alles siis monumentaliseerivad. Erlli järgi on historiseeriv laad suunatud ajaloolise teadmise vahendamisele kunstiliste vahendite abil (Erll 2005: 177). Historiseerivatest eesmärkidest annab märku ka Paeranna roll 1944. aasta septembrisündmustes, kus ta taandub sündmuste pealtnägija ehk tunnistaja rolli. Sirkel on oma romaani algusest peale rõhutanud Paeranna absoluutset mälu. Ta jäädvustab nähtu ilma pingutuseta. See, mida Paerand on näinud, säilib automaatselt. Ta on tunnistajaks Nõukogude vägede sissemarsile 17. juunil 1940, juutide massimõrvale Kalevi-Liival. Otto Tief saadab ta sidemehena admiral Pitka juurde "endale olukorrast ülevaadet" looma (Kross 1998: 309). Esimesel juhul keelab

Uluots tal fotografeerida ja ülestähendusi teha. Kuid Ullo ei vaja väliseid mälukandjaid. Tema mälu asendab nii fotoaparaati kui pliiatsit ja paberit. Ta jäädvustab toimunu. Aruanded, mis ta sündmuste keerises kirjutab, ei pruukinud adressaatideni jõuda või osutuda enam sündmuste käigust tulenevalt kasulikuks. Kuid tema on näinud. Omamoodi aruanne on nüüd ka Sirkli romaan. Ta aitab Ullol aru anda, tuua jäädvustatu inimesteni.

"Paigallennu" ajaloo tunnistaja missioon Tiefi valitsuse kujutamisel on kindlasti tingitud ka materjali päritolust, mida Kross kasutab. Kujutades 1944. aasta septembrisündmusi, toetub ta Tiefi valitsuse riigisekretäri Helmut Maandi ja haridusministri Arnold Susi mälestustele.[13] Neile allikaile viitab Sirkel ka oma tekstis.[14] Kuid "Paigallennu" mõningate episoodide võrdlus Maandi mälestustega annab täpsemalt aimu Krossi suhtest selle mälestusliku materjaliga. Sõjaminister Holbergi Eestist lahkumisele üles kutsuv kõne Tiefi valitsuse esimesel koosolekul, Riigiteataja trükkimine Eesti Tarvitajate Keskühisuse trükikojas, Eesti Vabariigi valitsuse deklaratsioon eesti rahvale ja selle trükkimata jäämine pommirünnakust tuleneva elektrikatkestuse tõttu ning Riigiteataja eksemplari jõudmine Rootsi pärinevad episoodidena Maandi mälestustest. Kuid Kross võtab need napid teated põhjalikult ette, kujutab neid stseenidena ja selle kaudu puhub neile elu sisse. Valitsuse deklaratsiooni trükkimise kohta leidub Maandi mälestustes vaid kolm lauset: "Tiefi kätte jäi ka korrektuuriäratõmme vabariigi valitsuse deklaratsioonist, mida kavatsesime trükkida 21. septembril ja Tallinnas seintele üles kleepida. See jäi aga tegemata, sest sama päeva õhtupoolikul pommirünnaku ajal oli üks pomm langenud ETK hoovile, kus asus trükikoda. Elektriseadmete purunemise tõttu jäi trükkimine seisma" (Maandi 1988: 1399). Kross kujutab seda episoodi stseeniliselt tubakavabriku trükikojas Ullo ja punavuntsist trükkali vaatepunktist kahel leheküljel, kasutades oleviku vormi ja siirdkõnet, mis loovad kohaloleku tunde.

Materjal, mida Kross siin kirjandustekstiks vormib, on seega neis sündmustes reaalselt osalenud inimeste mälestused. Historiseeriv laad viitab Krossi austusele nende vastu. Ka tema, nagu Sirkelgi, näeb oma ülesannet selles, et tuua need suures osas ajalooteaduse poolt läbi uurimata, vaid asjaosaliste mälestustes säilinud ja alles hilinenult trükki jõudnud sündmused inimeste teadvusesse. Nende episoodide kirjanduslik laiendus ja võimendus teenib esmalt populariseerimise eesmärki. Töötades ümber mälestusi ilukirjandusteoseks, toob Kross seega kommunikatiivses mälus oleva kollektiivsesse mällu.

Tiefi valitsust mälestades keskendub Kross ennekõike inimestele ja dokumentidele. Sirkel alustab valitsuse tegevuse kujutamist esimese koosoleku kokkukutsumisest. Valitsuse käskjalg Paerand külastab järjest Rahvuskomitee liikmeid ja ministreid, viies neile teate valitsuse koosolekust. Need Paeranna käigud annavad Krossile võimaluse portreteerida Tiefi valitsuse liikmeid, kellel puudub koht kollektiivses mälus. Kross maalib oma portree Johannes Klesmentist, Hugo Pärtelpojast, Ernst Kullist, Oskar Männist, Johan Holbergist, Arnold Susist.

Portree, kui rohkem kunsti ja fotograafia valda kuuluv mõiste, on kirjandusteaduses olnud kasutusel tähistamaks tegelasest loodud tervikkujutlust. Portree on tähtis element tegelasele reljeefi andmiseks. Krossi portreed on aga teistsuguse funktsiooniga. Inimesi, keda ta "Paigallennus" portreteerib, võib nimetada tegelasteks vaid tinglikult. Sageli figureerivad nad jutustuses vaid korra ega kanna edasi tegevusliine. Krossi portreede funktsiooni aitab avada portree ajalooline tähendus, mis seostub surnu-

[13] Vt Maandi 1988; Susi 1989.

[14] Vt järgmisi tsitaate: "Keegi pealtnägija on mulle kunagi jutustanud (ja see saab olla ainult üks kahest: kas meie ainsal kohtumisel Stokholmis oktoobris 1990 kunagine riigisekretär Helmut Maandi..." (291). "Kujutan ette, et pärast seda − ja see on ju ka Helmut Maandi üleskirjutustest teada − " (292). "Valitsuse deklaratsiooni siinne tekst on pärit Helmut Maandi hilisemast, ma ei tea, misaegsest üleskirjutusest, aga peamiselt Arnold Susi, haridusministri sõjajärgsest kirjapanekust, nagu see jäi ta surma järel 1984 tema paberite seas ta tütre kätte" (297).

maskiga ja viitab leinale, kaotusele ja mälestamisele (Bickenbach 2001: 448). Portree kujutab inimest, keda pole kohal, ja kelle mälestamise funktsiooni portree täidab. Portree ladina tüvi *portrahere*, mis tähendab esile toomist, rõhutab portree individualiseerivat funktsiooni. Portree püüab tuua välja inimese iseloomulikud jooned ja kindlustada, et jäädvustuks just see inimene oma eripäras ja individuaalsuses. Siit tulebki minu arvates otsida Krossi portreede tähendust.

Krossi portree sisaldab alati lühikest välimuse kirjeldust, viiteid isiku päritolu kohta ja Paeranna ning portreteeritava vahelise dialoogi kaudu edasi antud visandit isiku natuurist ja iseloomust. Sageli võtab portree kokku napisõnaline, dokumenteerivas funktsioonis ülevaade isiku edasisest käekäigust, mis peaaegu kõigi Krossi poolt portreteeritute puhul on traagiline. Näiteks Arnold Susi portree võtab Sirkel kokku järgmiselt: "...Ullo vaatas advokaadihärrale tähelepanelikult silma. Ja oleks vaadanud veel palju pikemalt, kui ta oleks teadnud, et kahe kuu pärast lükkab Suur Lavastaja selle väikese ministri Stalini suure tortuurimasina rataste alla ja valib ta mõne aasta pärast välja – meheks, kes hakkab seal, rataste all, õpetama oma narinaabrile, riigireetjast kahurväekaptenile Solženitsõnile kodanliku demokraatia olemust" (Kross 1998: 289). Ullo vaatab Tiefi valitsuse ministritele silma ja Sirkel peab oma kohuseks talletada seda, mida Paeranna silm on näinud. 2007. aasta septembris tähistati Otto Tiefi valitsuse väljakuulutamise 63. aastapäeva valitsusliikmete portreede näitusega Eesti Pangas. Kross on rahvusliku mälu kujundajatest sammu ees, maalides oma portreed juba 1998. aastal ja tuues need laiemale avalikkusele tundmatud mehed selle kaudu lugeja mällu.

Lisaks inimestele on Krossi Tiefi valitsuse kujutuses tähtsal kohal dokumendid. Ajalooliste dokumentide põimimine ilukirjanduslikesse tekstidesse on olnud Krossi loomingule iseloomulik algusest peale. Tiefi valitsusest jutustades peatub Sirkel just Riigiteataja trükkimisel, mis andis valitsuse väljakuulutamisele juriidilise jõu. Teine osa tegevusest keerleb valitsuse deklaratsiooni ümber, mille Ullo trükikotta viib, hiljem tõlgib ja püüab raadio teel välismaailma läkitada. Sirkel toob ära deklaratsiooni teksti. Deklaratsiooni tekst ei ole säilinud. Selle suuresti kattuvad ümberjutustused leiduvad nii Maandi kui Susi mälestustes, mille põhjal Kross oma redaktsiooni rekonstrueerib. Krossi kirjandusliku esituse mõju rahvuslikule mälule toob esile järgmine kurioosum.

Põhiliselt mälestuslikule materjalile toetuvas, kuid ajalookirjutusliku pretensiooniga raamatus "September 1944" kasutab Mart Laar valitsuse deklaratsiooni allikana just Jaan Krossi romaani "Paigallend". Ilma igasuguste allikakriitilise refleksioonita kirjutab ta: "Jaan Krossi romaanis "Paigallend" avaldatud rekonstruktsiooni kohaselt kõlas Vabariigi Valitsuse deklaratsioon nõnda: ...." (Laar 2007: 169). Sellele järgneb tsitaat. Ühest küljest viitab see seik asjaolule, et ajalookirjutus ei ole ilmselt jõudnud oma uurimistöös kaugemale kirjanik Krossist. Teisest küljest aga annab tunnistust sellest, kui võimas on Krossi kujutuse reaalse efekt. Veelgi enam, seda seika võib näha metafoorina, mis kujustab Krossi lähiajalugu käsitlevate romaanide ja novellide mõju kollektiivsele mälule ja avab tema mäluretoorika mitmekesisuse. Esitades valitsuse deklaratsiooni teksti dokumendina, mida Paerand käes hoiab, on tal kõigepealt historiseerivad eesmärgid. Kuigi see ei ole tegelikkuses säilinud, ei jõudnud kunagi laiema avalikkuse ette ega, nagu ütleb Sirkel, "polnud ka sellest Vabariigi taassünnile enam abi" (Kross 1998: 300), oli see olemas ja on säilinud asjaosaliste mälus. Krossi jaoks näib olevat oluline fakt, et 1944. aastal leidus inimesi, kes panid kirja read "Eesti pole kunagi vabatahtlikult loobunud oma iseseisvusest ega tunnusta ei Nõukogude ega Saksa okupatsiooni omal maal. Eesti on käimasolevas sõjas täiesti neutraalne riik. Eesti tahab elada iseseisvana ja rahus ning sõpruses kõigi oma naabritega ega toeta kumbagi sõdivat poolt" (Kross 1998: 297). Seetõttu on see dokument Krossi jaoks ära teeninud keskse rolli 1944. aasta sündmuste kujutuses. Samas on selline kujutus kahtlemata ka monumentaliseeriv ja teenib identiteeti loovat eesmärki.

Valitsuse deklaratsioon ei jõudnud trükki ja informatsioon sellest levis vaid kitsas ringis. On ebaselge, mil määral mõjutas deklaratsioonis sisalduv

seda, kuidas inimesed 1944. aasta septembrisündmusi kogesid. Nõukogude vägede saabumise järel oli sellise materjali liikumine ka kommunikatiivses mälus takistatud. Deklaratsiooni tähenduse võimendamine mõjutab aga lugeja kujutlust neist sündmustest ja määratleb ühemõtteliselt Tiefi valitsuse koha rahvuslikus mälus. Sellest annab tunnistust ka Tiefi valitsuse fakti üha aktiivsem kasutamine mälupoliitikas. Fakt, et leidus kas või käputäis inimesi, kes mõtlesid tol hetkel Eesti iseseisvusest ja panid rõhku õigusliku järjepidevuse hoidmisele, võimaldab mäletajatel, hoolimata oma isiklikest kogemustest ja valikutest või ka nende täielikust puudumisest, olevikus nende inimestega samastuda ja ehitada nende najal üles vastupanunarratiiv, mis vastab olevikulistele vajadustele. Aleida Assmann kirjeldab seost rahvusliku mälu ja identiteedi vahel järgmiselt: "Rahvuslikud müüdid tekivad nii, et sobivad partsiaalsed mälestused, mis on kogemustega kaetud, võetakse kasutusse ühiste ja ainuõigete mälestustena kogu kollektiivi jaoks, kusjuures ebasobivad mälestused jäävad rahvuslikust diskursusest ja enesepildist välja" (Assmann 2006: 261). Monumentaalses laadis esitatud Tiefi valitsuse tegevusest saab rahvuslik kultuurimüüt.

LÄÄNDE PÕGENEMISE KATSE KUI "KODUEESTLASTE" IDENTITEEDILOOME: JUHUSEST EETILISEKS VALIKUKS

"Paigallennu" minevikupildis on oluline koht ka 1944. aasta septembri põgenemisel. Tähenduslik on ka septembripõgenemise valimine ja kujutusviis Krossi minevikuversioonis. Paeranna ja tema naise Mareti põgenemise episood moodustab romaanis omaette novelli, mis tüürib algusest peale oma puäntliku lõpu poole. Ullo ja Maret sõidavad ratastel lääneranniku suunas, et leida viimasel hetkel paadikohta, kuid otsustavad ootamatult, ajendatuna tõdemusest, et "tuhanded küll lähevad, aga miljon peab jääma" (Kross 1998: 326), ümber pöörata ja jääda Eestisse. Mälestustest "Kallid kaasteelised" saame teada, et põgenemisepisood toetub Krossi autobiograafilisele mälestusele tema enda põgenemisest. Omaeluloolise tausta tugevusele selles episoodis viitab ka asjaolu, et hiljem ilmunud mälestustes jutustab Kross oma põgenemisest "Paigallennu" abil, osundades sündmuse veelkordse jutustamise asemel romaanile. Kuid "Paigallennu" põgenemisnovelli puänteeriva tõdemuse kohta ütleb Kross mälestustes järgmist: "Võibolla ei kulgenud kõik nii sündsalt nagu "Paigallennu"-nimelises romaanis. Tõdemusega, et "tuhanded lähevad, aga miljon peab paigale jääma". See asjaolu oli ka muidugi päevakorral. Aga ma ei tea, kas esiplaanil. [---] Ma ei mäleta enam, kumb esimesena pidurdas. Aga ma ei usu ka, et see oli mõte "tuhandeist, kes küll lähevad, aga miljonist, kes peab jääma", mis oli meie teadvuses esiplaanil. See oli pigem lootusetus leida veel kuskil paadipäral kohta" (Kross 2003a: 145). Selle selgitusega avab Kross oma ajaloopildi konstrueerimise köögipoolt, aga valgustab ka mäletamise mehhanisme üldisemalt. Ta juhib tähelepanu sellele, et sündmuste keerises ei tehta valikuid ega mõtestata neid mitte alati sellistele loosunglikele tõdemustele toetudes. Küll aga kaldutakse mäletades neid selliste tõdemuste ümber koondama.

Vormelit "tuhanded küll lähevad, kuid miljon peab jääma" võib Krossi esseistlikes tekstides kohata ka juba enne "Paigallendu".[15] See tähendab, et see pole võimendus, mille Kross loob ilukirjandusliku teksti tarvis ja selle eripärasest loogikast ja kujutusvõtete kaleidoskoobist lähtuvalt. See vormel on ilmselt aidanud Krossil juba ammu enne "Paigallendu" mõtestada tema enda Eestisse jäämise otsust ja kogemust. "Paigallennus" võimendub see vormel mõtestama kõigi tema Eestisse jäänud põlvkonnaliikmete, aga ka kõigi Nõukogude Eestis sündinute eksistentsi. Alles sündimata inimestele viitab ka Mareti lisandus Ullo tõdemusele, et "tuhanded küll lähevad, aga miljon peab jääma". Maret ütleb nimelt: "Ja kui kõik, kes siin sünnivad, peavad jääma –?" (Kross 1998: 326). Paerand ja Maret jäävad Eestisse seega mitte ainult nende kaasmaalaste pärast, kes ei saa ühel või teisel põhjusel põgeneda, vaid ka nende pärast, kes on määratud sellele maale sündima. Novelli puänti üles ehitav arendus keskendub Ullo ja

[15] Vt nt Kross 1995: 167.

Mareti ööbimisele ühes põhjaranniku talus, mille perenaine ütleb neile olukorra kirjelduseks: "Mis sa ikka teed – ühed lähevad, teised jäävad, kolmas tuleb – " (Kross 1998: 324). Nii Ullo, Maret kui ka lugeja tõlgendavad tulijatena Nõukogude vägesid. Alles järgmistest ridadest selgub, et perenaisest ollakse valesti aru saadud, sest tulijad ei ole mitte ainult Nõukogude väed, vaid ka laps, keda perenaise tütar parajasti ilmale toob.

Selle põgenemisnovelliga loob Kross mitte ainult oma põlvkonna, vaid kõigi kodueestlaste identiteeti. Eestisse jäämine ei ole selles novellis enam juhus, mille määras paadi puudumine, nagu Krossi mälestustes, vaid missioonitundest langetatud eetiline valik. Sellele viitab viis, kuidas on püstitatud Mareti küsimus, mis päädis jäämisotsusega. Maret küsib: "kas – meie põgenemine on õige –" (Kross 1998: 326). Krossi mõtisklus mälestustes annab tunnistust sellest, et sündmuste keerises selliseid küsimusi pigem ei esitata. Ja kui esitataksegi, tähistab "õige" siin pigem pragmaatilise otstarbekuse kui eetilise hinnangu aspekti. Kuid ka püstitatuna otstarbekuse seisukohalt ei oleks olnud sellele küsimusele sündmuste keerises võimalik vastata. Põgenemine sai otsustavaks pöördepunktiks ja seega tajutavaks radikaalse valiku hetkena nii nende elus, kes läksid, kui ka nende omas, kes jäid, alles hilisemate sündmuste valguses. Niisiis saab seda küsimust esitada ja sellele vastata vaid tagasivaatavalt. Ja vastata sellele Ullo tõdemusega saab ainult pärast Nõukogude Liidu lagunemist iseseisva Eesti Vabariigi tingimustes. Alles siis sai selgeks, et miljon pidi jääma, sest vastasel juhul ei oleks olnud kedagi, kelle nimel iseseisvuse poole püüelda. Nii sai alles siis jäämisotsusest ja kõigest, mis see endaga kaasa tõi, hea tahtmise korral mõelda, kui millestki, mis on end ära tasunud. 1987. aasta vestluste käigus jääb Sirklil küsimus jäämise õigsusest Paeranna käest küsimata. Arvestades aga Ullo testamenti, ei saa lugeja olla kindel, et tema jäämine oli "õige" tema isikliku käekäigu seisukohalt. Jutustades Paeranna lugu 1990. aastatel iseseisvas Eestis, kirjutab Sirkel Paeranna ja kogu tema põlvkonna jäämise missioonitundeliseks otsuseks, mis peab tagantjärele, mäletamise protsessis lunastama kõik need kannatused, mida Eestisse jäämise otsus endaga kaasa tõi.

KONKURENTS VASTUPANU FIGUURI ÜMBER

Valdese novelli, Tiefi valitsuse kujutamise ja läände põgenemise katse põhjal võib teha esimesi üldistusi Krossi minevikuversiooni kohta. "Paigallennu", nagu ka Krossi teiste II maailmasõda käsitlevate romaanide ja novellide ajaloopilti iseloomustab Saksa ja Nõukogude okupatsiooni võrdsustamine ja neutraliteedi eelistamine. "Paigallennus" seob ta vastupanu kujundi eelkõige nn kolmanda võimalusega: Rahvuskomitee tegevusega Saksa okupatsiooni ajal ja Otto Tiefi valitsusega 1944. aasta septembris. Oma romaaniga toob Kross minevikust esile need inimesed, kes II maailmasõja segastes sündmustes püüdsid taastada Eesti Vabariiki diplomaatiliste vahenditega. Seejuures sattub Kross varjatult opositsiooni nii mitmete omaenda põlvkonna liikmete mälestuste kui ka viimastel aastatel aktiivselt juurutatud poliitilise mälu doktriiniga, kus vastupanu II maailmasõja ajal seostatakse eelkõige võitlemisega Saksa armees. Nii võiks öelda, et "Paigallennu" mäluretoorikal on ka varjatud antagonistlik mõõde.

Saksa okupatsiooni aegse vastupanuliikumise ja 1944. aasta septembrisündmuste kujutus "Paigallennus" konkureerib Krossi põlvkonnakaaslase Harald Riipalu mälestustega.[16] Riipalu kui 1944. aastal koos Saksa vägedega Eestist taganeva sõjamehe mälestused toetuvad hoopis teistsugustele kogemustele kui Krossi enda mälestused sellest ajast. Kross ja tema tegelased Sirkel ja Paerand istuvad

[16] Mälestustes "Kallid kaasteelised" kirjutab Kross: "Kõik, mis selles [Rahvuskomitee] küsimuses hiljem on kriitilist avaldatud, on minu arvates kas teadmatuse või, antagu andeks, piiratuse tulemus. Piiratuse tulemus ka see, kui muidu arvatavasti teenekas *Haudegen* Harald Riipalu (1912–1961) SOGAB kogu oma teose "Kui võideldi kodupinna eest" arvatavasti teiste poolt juurdekirjutatud peatükiga "Vastupanuliikumise kaksikpale". Sest väidab siin vastupanuliikumise spetsiifiliselt MEIL sootu olematuks. Ja samastab selle kolossaalse sosistamisega ja kuulujuttude levitamisega – ning seltsimees Suurkivi odioosse nimega" (Kross 2003a: 99).

1944. aasta septembris Tallinnas sakslaste käes vangis ja pääsevad vangidena Saksamaale saatmisest vaid tänu õnnelikule juhusele. Kuid täiesti erinev on ka ajalooline moment ja valitsev mälukultuur, milles mehed oma mälestusi kirja panevad. Riipalu mälestused on avaldatud paguluses 1951. aastal tuure koguva külma sõja tingimustes. Kross kirjutab "Paigallennu" nõukogudejärgses Eestis. Krossi ja Riipalu ajaloopiltide võrdlemiseks annab põhjust Krossi otsene viide mälestustes. Selle eesmärgiks on aga tuua konkureerivate mälestuste kaudu esile Krossi ajaloopildi konstrueeritus ja selle konstruktsiooni eripärad ning huvid.

Riipalu käsitleb vastupanuliikumise küsimust oma memuaaride lisas, kirjeldades seda 1944. aastal Eestist taganeva sõjamehe kogemuste vaatepunktist. Tema hinnangul teenis Saksa okupatsiooni aegne vastupanuliikumine Eestis Nõukogude spionaaži huve. 1944. aasta septembris oli see aga Nõukogude propaganda tööriist, mis tekitas "lõhe meie rahvuslikku ühtsusse" (Riipalu 2004: 160) ning kahjustas sellega Eesti rahva "elulisi hüvesid" (Riipalu 2004: 158). Riipalu kirjeldab neid huvisid järgmiselt: "Rahva instinkt ütles, et meil tuleb esmajoones võidelda ida vastu, kõike muud näitab aeg. Sellepärast vaadeldi ja nähti igat aktsiooni kui rinde ohustamist ja sõjalise vastupanu nõrgendamist Eesti territooriumil...." (Riipalu 2004: 160). Riipalu tunnustab küll Otto Tiefi valitsuse loomise fakti ja admiral Pitka tegevust vastupanu organiseerimisel, kuid rõhutab eelkõige nende faktide ärakasutamist Nõukogude propaganda poolt selleks, et õhutada eestlasi sakslaste vastu ja veenda neid Eestisse jääma. 1944. aasta septembris, mil Riipalu järgi oli peaeesmärk takistada Vene vägede sissetungi Eestisse ja püüda korrata Vabadussõja stsenaariumi, tekitasid kuulujutud vastupanuliikumise olemasolust segadust taganevate rahvusväeosade hulgas ja õhutasid asjatuid lootusi tsiviilelanikes, kes oleksid pidanud põgenema, kuid jäid nüüd paigale. Riipalu kirjeldab kohtumist sõjavarju otsivate inimestega, kes rääkisid taastatud Eesti Vabariigist, sõimasid teda "sakslaste sabarakuks" ega allunud tema korraldustele. Nii on Riipalu hinnang vastupanuliikumisele ühene: "...sosistamiskampaania, vastuolude põhjustamine, sõjaliste andmete kogumine ja edasitoimetamine ning rahva juhtimine nii sõna kui ka teoga vastase meelevalda – pole mingil juhul EESTLASTE vastupanuliikumine" (Riipalu 2004: 164). Riipalu valikud lähtusid veendumusest, et Eesti iseseisvuse saab tagada vaid sõjalise võitluse tulemusena. Kriitika vastupanuliikumise aadressil asetub tema mälestustes selle küsimuse konteksti, mis olid need põhjused, miks sõjaline vastupanu ei õnnestunud.

Ka Kross püüab "Paigallennus" rekonstrueerida seda vaatepunkti, millest lähtusid tema tegelased Sirkel ja Paerand 1944. aasta sündmustes osaledes. Nad olid veendunud, et Eesti iseseisvuse saab taastada vaid liidus demokraatlike lääneriikidega. Neil ei olnud mingit kahtlust vastupanuliikumise olemasolus ega õilsates eesmärkides. Dialoogi Riipaluga on "Paigallennus" selgemalt tunda seal, kus Sirkel räägib Saksa ülekuulajate etteheidetest vangistatud vastupanuliikumise tegelastele. Sirkel kirjutab: "Neile käratati peale, et nad on vaenlase spioonid. Nemad väitsid, et nad tegutsesid Eesti Vabariigi välissaadikute ülesandel ning et need on silmapilgul ainsad legitiimsed Eesti valitsuse organid. Selle peale karjuti ...: Need teie Varmad ja Tormad ja Lareteid jooksid teie andmetega ju silmapilk inglaste juurde! Nüüd, kus mingit Eesti valitsust enam ei ole, on nad ju kõik palgalised koerad Inglise lakkel. Aga inglased saatsid teie andmed silmapilk hõbekandikul oma sõpradele Moskvasse! Kas te ei saa siis sellest aru?! Objektiivselt olete te ju kõik, viimne kui üks, punaste spioonid, Moskva spioonid, Stalini spioonid! Ja peab ütlema: üsna raske oli vaielda sellele vastu. Sest objektiivselt oli see (näiteks tänu Mr Philby edukale olemasolule) suuremal määral õigem, kui nad sellal aimata oskasidki" (Kross 1998: 277). Kuigi Sirkel tunnistab siin seda, et nende tegevus ei kandnud neid vilju, millele nad tegutsedes lootsid, ei muuda see hinnangut vastupanuliikumisele. Erinevalt Riipalust, kes 1951. aastal paguluses oma mälestusi kirjutades ei suuda leppida Eesti okupeerimisega ja otsib süüdlasi, kirjutab Sirkel oma romaani 1990. aastate keskel iseseisvas Eesti Vabariigis. 1990. aastate Eesti peamiseks mälupoliitiliseks doktriiniks oli õigusliku järjepidevuse põhimõte, mis pidi legitimee-

rima Nõukogude Liidu lagunemise järel tekkinud riiki kui taasiseseisvunud Eesti Vabariiki (Pettai 2007). Vastupanuliikumine ja Otto Tiefi valitsuse tegevusega seonduv ei ole sellest vaatepunktist tagasi vaadates sugugi kasutu tegevus, nagu ta tundus Riipalule, vaid võitlus selle järjepidevuse eest.

Kuid Krossi olevikuhuvil Rahvuskomitee tegevuse ja kolmanda võimaluse vastu on võrreldes poliitilise mäluga ka olulisi erinevusi. Viimastel aastatel on Otto Tiefi valitsuse tegevust hakatud riiklikul tasandil mälestama eelkõige selleks, et veenda Venemaad, kogu maailma ja vahel tundub, et ka iseend selles, et Nõukogude vägede saabumine Eestisse 1944. aastal ei olnud oodatud ja seda ei tajutud vabastamisena. Sellele viitab ka vastupanuvõitluse päeva sisseseadmine 2007. aastal. Vastupanupäevaks ei valitud mitte Otto Tiefi valitsuse väljakuulutamise, vaid Nõukogude vägede Tallinna vallutamise kuupäev. Krossi jaoks on vastupanuliikumine vastupanu mõlemale okupatsioonile, aga kõigepealt Saksa okupatsioonile.

Ühest küljest on siin kindlasti olulised Krossi enda isiklikud sümpaatiad II maailmasõja ajal ja järel. Kuid olulist rolli ajaloopildi vormimisel "Paigallennus" mängib ka rahvusvaheline mälukultuur, millest Kross on alati palju teadlikum kui enamik Eesti mälupoliitika kujundajaid. Kross rõhutab Rahvuskomitee tegevust, et distantseerida võitlust Eesti iseseisvuse eest natsionaalsotsialismist ja selle kuritegudest. On sümptomaatiline, et kirjeldades Paeranna kooliaastaid, kirjutab Sirkel: "Ja koolis, seda kinnitas Ullo minu ekstra-pärimise peale, polnud Lurje-poisi, mõnusa ja humoorika jõmmi ümber, olnud kõige vähemaidki "antisemiitlikke" pingeid" (Kross 1998: 65). Mis muud põhjust on Sirklil küsida antisemiitlike pingete kohta Eesti Vabariigi aegsetes koolides, kui soov teha selgeks, kuidas siis ikkagi olid lood antisemitismiga sõjaeelses Eestis. Samal põhjusel piirdub Kross 1944. aasta rindesündmuste kujutamisel vaid Pitka meeste tegevusega, puudutamata Sinimägede lahingut, mis on mälutoposena oluline nii populaarses ajalookirjutuses, filmides ja mälestusürituste tasandil. Rõhutades Rahvuskomitee ja Otto Tiefi valitsuse tegevust, leiab Kross tegelikult ainsa rahvusvaheliselt aktsepteeritud tee päästmaks vastupanu figuuri II maailmasõja sündmuste mäletamiseks nõukogudejärgse Eesti mälukultuuris.

Kokkuvõtteks olgu öeldud, et monumentaliseerides ajalugu, muudab Sirkel oma Paeranna-biograafia rahvuslikuks tunnistuseks. Rahvusliku tunnistuse käigus toimub kannatuste kangelasteoks ümberkirjutamine heroilise semantika võtmes. Selles kontekstis ei ole oluline, et vastupanuliikumise tegelased langesid sakslaste kätte vangi, et Otto Tiefi valitsuse valitsemisaeg jäi lühikeseks ja selle liikmete põgenemine ebaõnnestus, et Sirkel sattus osalemise eest Rahvuskomitee tegevuses Siberisse ja Paerand pidi tõmbuma siseemigratsiooni. Rahvusliku tunnistuse kontekstis on kõik need asjaolud võimalik kirjutada ümber õnnestumiseks. Valdese-novelli, Tiefi valitsuse ja põgenemisloo põhjal näitasingi, kuidas Sirkel kirjutab need sündmused ümber rahvuslikuks kangelasteoks, mis paneb aluse rahvuslikule identiteedile. Valdese novell kirjutab rahvuskomitee tegevuse vastupanuks Euroopa mälukultuurist tuttava vastupanunarratiivi võtmes, Tiefi valitsusest saab tugisammas õigusliku järjepidevuse narratiivile, põgenemisnovellis saab Eestisse jäämisest missioonitundeline otsus, mis nõukogudejärgsest Eestist vaadatuna osutub rahvuse säilimise taganud kangelaslikuks vastupanuks.

Kreedo, millele rahvuslik tunnistus toetub ja mida väljendab, ütleb 1944. aasta septembrisündmustes välja Paerand, kuid tema sõnad kujutavad endast Sirkli kujutlust sellest, mida Paerand sel hetkel võis mõelda. Sirkel jutustab: "esimeste murelike meeste juba saali astudes oli Ullo seal akna juures mõtelnud – vähemasti kujutan ma ette, et ta mõtles, sest ta pidi ju mõtlema: "Ma ei suuda uskuda, et see neil õnnestub. Aga mulle tundub – kuigi sellest nii või teisiti sõltub tuhandete saatus –, et üks asi on veel olulisem kui nende kaotus või võit: see on see, et nad teevad katset. [---] Sest elus on vist üldsegi nii, et veel tähtsam kui punkt, milleni me oma valitud teel jõuame, on tee ise, mida mööda me oleme üritanud minna –"" (Kross 1998: 291). Nagu märtrisurma puhul ei ole ka rahvusliku eneseohverduse juures oluline võit või kaotus, vaid valmidus riskida mõlemaga kõrgema idee nimel. Kuid Sirkli poolt

Paeranna suhu pandud sõnades on veel midagi, mille rahvuslik tunnistus tavaliselt välja sulgeb. Ka siin esineb see mõttekriipsude vahele sulustatuna – tuhandete saatus, mille võit või kaotus otsustab. Tuhandete saatus on see, mille rahvuslik tunnistus peab mõttekaks muutma nii võidu kui kaotuse korral. Alati ta seda ei suuda. Esitades minevikuversiooni II maailmasõjast Eestis biograaf Sirkli rahvusliku tunnistusena Paeranna loost, muudab Krossi "Paigallend" rahvusliku identiteediloome protsessi oma kujutuse objektiks, juhtides nii tähelepanu selle piiridele.

VIITED

Agamben, G. 1998b. Quel che resta di Auschwitz. L'archivio e il testimone. Torino: Bollati Boringhieri.

Assmann, A. 2006. Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. München: Beck.

Assmann, J. 2005. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in früheren Hochkulturen. München: Beck.

Bal, M. 1997. Narratology. Introduction to the Theory of Narrative. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.

Barthes, R. 2002a. Ajaloodiskursus. Tõlkinud H. Sahkai. – Tamm, M. (koost). Autori surm. Valik kirjandusteoreetilisi esseid. Tallinn: Varrak, 84–104.

Barthes, R. 2002b. Reaalse efekt. Tõlkinud I. Koff. – Tamm, M. (koost). Autori surm. Valik kirjandusteoreetilisi esseid. Tallinn: Varrak, 105–116.

Bickenbach, M. 2001. Porträt. – Pethes, N., Ruchatz, J. (toim). Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon. Reinbek: Rowohlt, 448–450.

Erll, A. 2005. Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung. Stuttgart, Weimar: Metzler.

Genette, G. 1983. Narrative Discourse. An Essay in Method. Tõlkinud J. E Lewin. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Haug, T. 2005. Poliitiline Kross. "Paigallennu" arvustuse asemel. – Laanes, E. (koost). Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 162–166.

Kirss, T. 2005. Mängides narri mälu territooriumil. Jaan Krossi 20. sajandi autobiograafilised fiktsioonid. – Laanes, E. (koost). Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 141–159.

Kross, J. 1995. Vahelugemised VI. Tallinn: Bibliotheca Baltica.

Kross, J. 1998. Paigallend. Ullo Paeranna romaan. Tallinn: Virgela.

Kross, J. 2003a. Kallid kaasteelised. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kross, J. 2003b. Omaeluloolisus ja alltekst. 1998. a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Laar, M. 2005a. Eesti Teises maailmasõjas. Tallinn: Grenader.

Laar, M. 2005b. Emajõgi 1944. II maailmasõja lahingud Lõuna-Eestis. Tallinn: Varrak.

Laar, M. 2007. September 1944. Otto Tiefi valitsus. Tallinn: Varrak.

Laar, M. 2008. Eesti Leegion sõnas ja pildis. The Estonian Legion in Words and Pictures. Tallinn: Grenader.

Laar, M., Vahtre, L., Valk, H. 1989. Kodu lugu. 2. Toimetanud S. Vahtre. Tallinn: Perioodika. (Loomingu Raamatukogu; 42/43).

Maandi, H. 1988. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Otto Tief. – Looming, 10, 1380–1404.

Mõisnik, M. 2003. Artur Valdes. Eesti Humanitaarinstituudi bakalaureusetöö.

Pajur, A., Tannberg, T., Vahtre, S. (toim). 2005. Eesti ajalugu. VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Tartu: Ilmamaa.

Pettai, V. 2007. Ühe poliitilise doktriini konstruktsioon. Õiguslik järjepidevus Eesti taasiseseisvumispoliitikas. – Vikerkaar, 1/2, 152–161.

Riipalu, H. 2004. Kui võideldi kodupinna eest. Mälestuskilde sõja-aastast 1944. Tallinn: Olion.

Salokannel, J. 2009. Jaan Kross. Tõlkinud P. Saluri. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Susi, A. 1989. Jüri Uluotsa katse Eesti iseseisvust taastada. – Looming, 3, 370–374.

Talvet, J. 2000. "Paigallend" ehk Eesti (üles)ehitamine Jaan Krossi proosas. – Keel ja Kirjandus, 2, 73–83.

Tulp, H. 2002. Minu au on truudus. Pataljon "Narva" ajalugu. I. Tartu: Greif.

Uibo, U. 1998. Paerand Estland. Kaks heidetud imelast. – Postimees, 29. mai.

Weigel, S. 2000. Zeugnis und Zeugenschaft, Klage und Anklage. Die Geste des Bezeugens in der Differenz von *identity politics*, juristischem und historiographischen Diskurs. – Zeugnis und Zeugenschaft. Jahrbuch des Einstein Forums, 1999. Berlin: Akademie Verlag, 111–135.

White, H. 1973. Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.

NAISED JA SÕDA
EESTI NAISTE MÄLESTUSTES JA KIRJANDUSES

Rutt Hinrikus
Eesti Kirjandusmuuseum

Sõjad muudavad miljonite inimeste personaalse ajaloo ja kinnistuvad "suurde ajalukku". Eestis 20. sajandi esimesel poolel sündinud põlvkondade jaoks on II maailmasõda sündmuseks, mis on nende elu kõige rohkem muutnud või oluliselt varjutanud. Koos eelnevate ja järgnevate muutustega ei möödu sõjast oma elulugu jutustades keegi, kes on sündinud enne II maailmasõja lõppu.

"Laupäev 5. juuli 1941 ei ununе. Minu jaoks algas sõda just sellel päeval. Eelnenu on ilus pildirida, järgnev jookseb silme ees "actionfilmina". Oli soe ja pilvitu suvepäev. Mängisin õues. Lilled õitsesid, mesilased sumisesid õitel. Olin leidnud hukkunud pääsukesepoja. Matsin ta lillepeenra kõrvale, kui kostis tugev lennukimürin. Suur hõbedane lennuk lendas madalalt üle minu," meenutab 1935. aastal sündinud tehnilise kõrgharidusega Imbi (KM EKLA f 350: 1640), kes on kahel korral saatnud oma kahes erinevas versioonis kirjutatud eluloo Kirjandusmuuseumi eluloovõistlusele.

Imbi kaotuste rida algas enne sõja vallapääsemist ja ei lõppenud sõja järel. Sõjaga seostuvad sündmused määrasid suure osa ta elust. Kas kuulub ta nende inimeste hulka, kelle jaoks ajalugu, vähemalt nende kaasaegne ajalugu, on tunnete kaudu kogetud aja lugu, see osa suurest pildist, mida üksikisik suudab haarata ja mis pakub talle vastused?

2005. aastal möödus kuuskümmend aastat II maailmasõja lõpust. See võiks olla piisav aeg, et "muru kasvaks mulla peale". Läänes tegeldi sõjamälestuste läbitöötamisega eriti aktiivselt sõjajärgseil kümnendeil. Ka Nõukogude Liidu poolt annekteeritud Eestis tegeldi sellega, kuid nõukogulikul viisil, mis jättis avaliku ja privaatse mälu vahele suure tühiku, vahel lausa kuristiku. Seda kuristikku hakkas avalik mälu täitma mitmesuguste kanoniseeritud vormidega. Paljud inimesed mäletasid veel paljusid tõsiasju, kuid kuna neist ei räägitud avalikult, ei räägitud ka paljudes kodudes paljudest asjadest üldse. Mineviku teema aktualiseerus 1960. aastatel tänu populaarsetele saadetele, eriti Valdo Pandi telesaatele "Täna 25 aastat tagasi", milles möödunud sündmustelt hakati võtma osaliselt katet. Inimesed jälgisid, kui suur osa tõest paljaks võetakse ja kuhu nihutatakse vaikimise piir.

Viimastel kümnenditel, rohkem kui pool sajandit pärast sõda, on uuesti pöördutud sõjaaegsete mälestuste juurde. Mälu uue tulemise tõukeks sai Nõukogude Liidu kokkuvarisemine ja Eesti vabanemisprotsess. Mälestuste kogumise käivitas Eesti Muinsuskaitse Selts 1988. aastal. Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv avaldas esimese üleskutse elulugude kogumiseks 1989. aasta sügisel. Praeguseks on elulugude kogus ümmarguselt 2500 teksti.[1] Kui püüame vaadelda elulugude kogu tervikuna, otsimaks 20. sajandi lõpul laekunud mälestuste keskset teemat, on selleks enne 1940. aastat sündinud inimeste puhul seesama periood, mille kohta andmete kogumine oli juba muinsuskaitse seltsi prioriteediks – sündmusteahel, mis vallandus Molotov-Ribbentropi lepinguga ja lõppes Stalini surmaga, st aastad 1939–1953. Mitte ainult sõjaaeg, vaid ka sõjaeelsed sündmused alates 1939. aasta baaside lepingust ja sõjajärgsed aastad kuni ajani, mil küüditatud hakkasid 1956. aasta paiku tulema Siberist tagasi,

[1] Tekstide täpset arvu saab nimetada, kuid elulugu on nii ujuv mõiste, et parem on täpne arv jätta nimetamata, sest mõni memuaarne tekst sisaldab mitut elulugu, vahel saadetakse terveid pakette (nt klassi elulood).

oli sõjast varjutatud ja paljudele eesti naistele ja meestele hirmus ja ohvriterohke aeg. Käesolevas ülevaates meenutatakse sõja käsitlemist eesti ilukirjanduses ja vaadatakse, kuidas ja millest räägivad naised, kes on sõjasündmustega ühel või teisel viisil kokku puutunud seetõttu, et nad juhtusid elama sellel ajal.

MÄLETAMISE KULTUURIDEST

Möödaniku sündmused kaugenevad meist pidevalt, alati on osa neist väljaspool indiviidi mälu ulatust ja kollektiivsete kujutluste meelevallas. Järgmised põlvkonnad pärivad mälestuste mälestused. Ometi on raske uskuda, et eredad ja kohutavad pildid, eriti sõjaga seotud sündmused, mis klammerduvad mälusse nõnda, et ei lase end kuidagi kustutada, võiksid mäletaja vabaks lasta, alludes ametlikele tseremooniatele. Isegi teades, et mälupildid ei ole möödunud sündmustega identsed, on oht mäletamise ja unustamise ühiskondlikku ja kultuurilist loomust vahel liiga lihtsalt esitada. Mälu aeg ja reaalne aeg asuvad lahus ning on üldiselt teada, et hilisematele sündmustele antakse mälus vähem tähendust. "Arvatavasti vaatavad paljud inimesed vanemaks saades oma lapsepõlve heldimusega. Nii ka mina," alustab Leelo Tamm oma mälestusi sõjaajast (Tamm 2006: 61). Mäletamisel ja mittemäletamisel on peale mäletajate vanuse ka muid põhjusi, mille hulgas ei tohi alahinnata ühiskonda kui mälu keskkonda. Mäletamine muutub eriti aktuaalseks, kui kollektiivne mälu ei funktsioneeri või on häiritud.[2] On raske leida sõjast kollektiivsemat sündmust, seega võiksid samast sündmusest osavõtjad jagada üht ja sama mälu, sõjasündmuste meenutamine võiks olla ühtne. Ometi on viimase suure sõja mäletamise mallid ja tõlgendused olnud väga erinevad ja muutlikud.

Erinevate mälude kujundamine algas juba sõja nimetusest: Nõukogude Liidus kasutati II maailmasõja selle osa kohta, mis algas Saksamaa kallaletungist 22. juunil 1941, nimetust Suur Isamaasõda. Hitleri-vastase koalitsiooni liikmeil oli ühiseks sihiks purustada fašism, kuid liitlasmaade sõduritel oli ka teisi eesmärke. Eesti sõdureil oli eesmärgiks taastada Eesti riiklik sõltumatus. Ligilähedaste kogemuste kogumeist on moodustunud teatud mälupesad, mis üksteisest erinevad. Vabatahtlikuna Soome armeesse läinud sõdurite kogemused erinevad Nõukogude mobilisatsiooniga värvatute omast jne. Ajal, mil ühed oma kogemustest vaikisid, olid teiste läbielamised representatiivsed ja vastupidi. Ühistest kogemustest ja ühisest mälust võiks sündida ühised jutustused, ent jutustused pole kunagi ainult personaalsed, vaid järgivad ühiskonnas kehtestatud mäletamise malle. Kui need kinnistuvad, võiks rääkida teatud sündmuste mäletamise kaanonitest, millest paljud isiklikud mälestused võivad erineda.

Märksõna *Suur Isamaasõda* Eesti Nõukogude Entsüklopeedias selgitab: "Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda, nõukogude rahvaste sõda sotsialistliku kodumaa vabaduse ja sõltumatuse kaitseks fašistliku Saksamaa ja ta liitlaste (Itaalia, Ungari, Rumeenia, Soome ja 1945 Jaapani) vastu 22. VI 1941 – 2. IX 1945, Teise maailmasõja tähtsaim ja otsustavaim osa" (ENE 7: 332).

Nõukogude ajaloodiskursuses oli sõjaajalool eriline koht. Nii nagu kogu Nõukogude Liidus, läbis ka Nõukogude Eestis möödunud sõja teema sõjajärgse põlvkonna kasvatust ja kujunemist. Nõukogude ladvik mõistis varakult, et tegemist on sündmusega, mille mäletamine vajab suunamist ja kontrolli. Võidetud sõjast sai alusmüüt nii nende jaoks, kellele sõda jäi lapsepõlve mälestustesse, kui ka nende jaoks, kelle unenägudes elustusid pildid läbielatud õudusest.

1941. aasta detsembris moodustas Moskva parteikomitee komisjoni Moskva kaitsmise kroonika koostamiseks, aastal 1942 nimetati see ümber Suure Isamaasõja ajalookomisjoniks (Scheide 2004: 216). Kroonikamälu kõrval kultiveeriti ka rituaalset mälu, mille keskseks vormiks sai langenute matmine ühishaudadesse ja matmiskohtade tähistamine. Mä-

[2] Kollektiivse mälu mõiste pärineb Maurice Halbwachsilt (1980), mäletamise mehhanismidega on tegelenud paljud autorid (Jan Assmann jt). Eestis on kollektiivsest mälust kirjutanud Ene Kõresaar (2001), Toomas Gross (2002) jt.

letamise teine laine, mis tegi esmasega võrreldes teatavaid korrektiive, aktiviseerus Stalini surma ajal, kolmas Hruštšovi sula ajal 1956–1964. Brežnevi aeg oli uute, varasemast pompoossemate memoriaalide avamine (nt Volga ääres), samuti tähistas see uut mälestuste lainet, mida kroonis juhi enda "Väike maa" – raamat, mille käsitlemine oli mitte ainult koolides, vaid ka töökollektiivides peaaegu kohustuslik. Individuaalset mälu puudutas see minimaalselt.

Riikliku identiteedi südamikuks saanud võit Hitleri-Saksamaa üle oli võrdsustatud Euroopa rahvaste vabastamisega. Seda, mida riiklik müüt ei mahutanud, ei olnud olemas. Ei olnud GULAGi ega riiklikke massimõrvasid, ei olnud tööpataljonides mõttetult hukkunud tuhandeid sõdureid.

Ajal, mil Läänes ilmus arvukalt mälestusi, avaldati Eestis sõja järel vähe memuaare (erandiks olid pagulased, kelle raamatud olid kodumaal valdavalt keelatud). Lühikesi mälestuste katkendeid oli küll kogumikes, sest valitud kangelased said õiguse sõjast kirjutada. Nõukogude ajalookäsitlus oli konstrueeritud terava vastandumise peale. Eestlased olid võidelnud Eesti Laskurkorpuse ridades ja aidanud koos teiste nõukogude rahvastega kodumaa vabastada, peale selle olid üksikuid reetureid, kes olid teinud koostööd hitlerliku Saksamaaga, muud ei olnud olemas.

Esimesed koguteosed eesti võitlustahte õhutamiseks anti välja sõja ajal Moskvas ja Leningradis. Eesti sõjameeste võitlusteest andis kaanonit korrastava pildi 1945. a Vassili Külaotsa koostatud. "Eesti Tallinna Kaardiväe Laskurkorpuse võitlustee", järgnesid teised poliitiliselt õiged käsitlused, nt Lembit Pärna "Kuidas purustati fašistlik Saksamaa ja imperialistlik Jaapan 1941–1945" (1948). Kindral Lembit Pärna mälestused "Sõjakeerises" ilmusid kakskümmend aastat hiljem (1968). Esimene sõjamälestuste kogumik "Võitluse radadel" (koostanud N. Vanaselja) ilmus 1960. aastal, teisi järgnes suhteliselt aegamööda.[3] Kõik need raamatud olid enne ilmumist läbinud kontrolli, tavaliselt mitmeastmelise, et tõrjuda valesti mõtlemist. Vaenlast kardeti kõikjal. Nii kirjutatakse P. Pusta ja P. Izmestjevi raamatus "Lahingutes nõukogude kodumaa eest": "/---/ kodanlik propaganda levitas Nõukogudemaa kohta kõikvõimalikke valelikke kuuldusi ja andmeid. Isikulise koosseisu seas leidus neid, kes olid kodanlike, väikekodanlike või usuliste eelarvamuste kütkeis" (Pusta, Izmestjev 1964: 17).

Avalik mälu ja privaatsed kogemused olid sageli drastiliselt erinevad, mistõttu ei lõdvenenud kontroll avaliku mälu üle ka 30–40 aastat pärast sõda, läbielatust aga vaikiti või paotati suud ainult kinniste uste taga. Juhan Peegel, kes kogu sõjatee kaasa teinud ja lugejaid raputanud oma sõjaromaaniga "Ma langesin esimesel sõjasuvel" (1969), meenutab oma hilises lindistuste põhjal valminud mälestusteraamatus "Otsides" (2006: 61): "Tuli olla ettevaatlik, sest kõigis väeosades toimis vastuluure, kes jälgis meelsust, suhtumist, hoiakut. Näiteks oli meil suur pahandus sellega, et tehti muudatus ka sõdurite toitlustamises /---/ nuhk kaebas, korrapidaja, ajateenijaseersant läks tribunali alla."

Mäletamise institutsiooni nurgakivideks olid sõjasangarid. Eesti NSV kaitselahinguis sai Nõukogude Liidu kangelase aunimetuse 8, nn vabastuslahingutes 30 inimest. Kui juurde arvata need eestlased, kes said Kuldtähe kavaleriks teistel rinnetel, tuleb kokku 45 nime.

1978. aastal ilmunud raamatus "Sõjasangarid" on fotod ja lühibiograafiad 245 sõjamehest, kes said Nõukogudemaa kõrgeima autasu Eesti NSVga seotud lahingutes Suure Isamaasõja aastail. Nende hulgas on kõigest 10 eestlast, nendest üks naine – Leen Kullmann. Leen Kullmann sai NSV Liidu kangelaseks postuumselt 8. mail 1965. Eestlasest ja naissoost kangelase tegemine võttis 20 aastat.

Seni oli Nõukogude Liidus arvukate meessoost kangelaste kõrval erilisel kohal üksainus naissangar. Alistamatu vastupanu sümboliks oli Moskva lähistel

[3] Kogumikest nimetagem P. Larini raamatut "Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas" (1962) ning kogumikke "Karastustules" (Kiljako, Sepp 1963) ja "Vabastamislahingutes" (Utt 1966).

tabatud ja poodud partisan Zoja Kosmodemjanskaja. Jutustused Zojast kuulusid algklasside õppekavadesse ja koolipidude programmidesse.

Näiteks oli 1954. a Tartu V keskkooli olümpiaadi kavas katkend Margarita Aligeri poeemist "Zoja". Aligeri meisterliku poeemi apoteoos on märtrisurma ülevuse poetiseerimises: "Tahtsin Zojast kirjutada nõnda, / et sa lämbuks ühes temaga, / tahtsin nõnda kirjutada temast, / et ta ilmsi seisaks teie ees, / et saaks vene kannatavast emast / vihas vankumatu sõjamees /---/ Jõudu meil anna, tõe teele meid juhata kaua, / ülev nagu su surm olgu me truuduse tee."

Kirjanik Frida Vigdorova toimetatud Ljubov Timofejevna Kosmodemjanskaja raamatus "Jutustus Zojast ja Šurast" (1952: 184) ütleb Zoja: "Ma ei karda surma, seltsimehed. On õnn surra oma rahva eest! /---/ Võidelge, ärge kartke! Meiega on Stalin!" See on märtri retoorika. Noore tütarlapse surm teenib nõukogude ideoloogiat aastaid, raamatu eestikeelne teine trükk ilmub veel 1987. aastal. Sõjas hukkunud Zoja ja Šura ema Ljubov Kosmodemjanskaja jutustus on asetatud rahuvõitluse raami: langenud rajasid tee võidule ja õnnele. Retooriliste mallide hulka kuulub iseloomulikult nõukogude inimeste suurem eneseohverdus: inimkonna päästmiseks orjusest, häbist ja hävingust andis Nõukogude Liit mitte kulda, vaid verd. Vastandamine kuld: veri võimaldab tuletada teisi sisendusjõulisi vastasseise: kullaga maksavad neetud imperialistid, verega – tõelised inimesed. Need kaanonit loovad retoorilised mudelid korduvad mitmetes teisendites.

Mahukas kogumik Nõukogude väeosades võidelnud u 90 eesti mehe ja ühe naise mälestustega ilmus alles 1963. aastal pealkirjaga "Karastustules: Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlejate mälestusi Suurest Isamaasõjast" (Kiljako, Sepp 1963). Koguteos oli ette valmistatud EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudis, mis oli NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal. Tiitlil oli kirjas, et tegemist on esimese köitega, kuid teist ei järgnenud, tõenäoliselt oli mälestuste kooskõlastamine keeruline. 1983. aastaks oli avaldatud 23 Eesti sõjaväelase mälestusi Suurest Isamaasõjast (vt Ruutsoo 1983). Oma raamatud olid Nõukogude Liidu kangelastel Lembit Pärnal, Karl Arul (1967), Albert Repsonil (1978) jt.

Esimese naise kirjutatud sõjateemalise raamatu "Kõige pikem tuusik" (1972) autor on Ethel Aesma, kelle jutustus on peamiselt lastele adresseeritud ja räägib, kuidas talle 12-aastasena langes osaks õnn minna Musta mere äärde pioneerilaagrisse. Sõja tõttu sai ta koju alles 4 aastat hiljem. Selles tugeva ideoloogilise laenguga teoses meenutatakse, kuidas poodud Zoja foto sisendas võitlustahet.

SÕJA KUJUTAMISEST EESTI ILUKIRJANDUSES

Võitjate ja kaotajate mälud on erinevad. Mäletamise dikteerivad võitjad. Sõjajärgse mälupoliitika vahenditeks olid eriti kirjandus ja filmikunst, kuid kaasa tõmmati ka teisi kunstiliike, eriti kujutavat kunsti. Eestis alustasid sõja käsitlemise kaanoni kehtestamisega August Jakobson oma näidendites ja eriti Eduard Männik novellistikas. Need teosed kirjeldasid kangelase kujunemist nõukogude inimeseks ja tõeliseks võitlejaks, nõukogulikku karastumist. Fookuses oli inimese sotsiaalse teadvuse muutumine ja peamine tähelepanu oli pööratud positiivse kangelase kujunemisele. Kirjanduse lühivormide kõrvale ilmus panoraamne sõjaromaan alles 1957. aastal. See oli Hans Leberechti "Sõdurid lähevad koju", mis vaatleb Eesti Laskurkorpuse ühe jao sõjateed, keskendumata üksikute tegelaste psüühikale. Märksa kunstilisema tulemusena hindas sünkroonne kriitika 1961. aastal ilmunud Paul Kuusbergi romaani "Enn Kalmu kaks mina". See on Eesti Laskurkorpuse rindemehest nimitegelase ümberkasvamise lugu, tema kujunemine sihiteadlikuks võitlejaks sotsialistliku ühiskonna eest. Põlvkonna saatust markeeriv peategelase Enn Kalmu sõjatee ja kujunemislugu, kodanlike nõrkuste ületamine ei ole enam ebaloomulikult sirgjooneline. Enn Kalmu kahe konstrueeritud mina sisedialoog tipneb dilemmaga, kas alanduste tõttu vastase poolele üle minna või mitte. Ta üks kehastus küsib, kas oleme vangid või punaarmeelased, julgedes tuua valguse ette mahavaikitud tööpataljonide teema. Kõhkleja ümberkasvamisel tõeliseks võitlejaks on oluline roll

naistegelasel, kelle argumendid veenaksid vähem, kui neid ei võimendaks naiselik veetlus ja hoolitsus.

Väljaspool nõukogude kirjanduse sõja kujutamise kaanonit avaldati pagulaskirjanike poolt mitu sõjaainelist romaani. Neist ühe silmapaistvama autoriks on Aino Thoen. Romaan "Võlaraamat" (1951) on valminud Aino Thoeni abikaasa Erik Thoeni jutustuse järgi, kes mobiliseeriti 1941. aastal reservohvitserina Nõukogude armeesse. Teekond viis üle Leningradi Siberisse tööpataljoni, sealt 1942. aastal rindele, kus ta end Velikije Luki all sakslastele vangi andis.

See on tugevasti tõsielulisele materjalile toetuv realistliku narratiivina valminud kirjandusteos, mille üheks eesmärgiks on kujutada ausalt, ühtlasi siis ka paljastavalt 1941. aastal Nõukogude armeesse mobiliseeritud reservohvitseride jt Nõukogude mobilisatsiooni alla kuulunud meeste käekäiku. Tegevuse arenduses, kesksete tegelaste valikus jms on "Võlaraamat" paralleelne "Enn Kalmu kahe minaga", ent peategelaste arenguteed viivad eri suundadesse. (Sõda on teemaks ka Aino Thoeni teises romaanis "Igaviku veskid" (Lund, 1952), mille tegevus toimub Saksa okupatsiooni ajal Tallinnas.)

Paul Kuusbergi "Enn Kalmu kaht mina" võib lugeda ka kui nõukogude ideoloogiast tuge otsivat vastust Aino Thoeni "Võlaraamatule". Mõlemas romaanis näidatakse, mis toimub võitlejate hinges, mõlemas kõigub Nõukogude mobilisatsiooniga värvatud ja nüüd tööpataljonis üle jõu käivat tööd tegev ja nälgiv peategelane põgenemise ja jäämise vahel. Kuusbergi peategelase vaidlevaid minasid aitab sotsialistlikult ümber kasvada algselt sanitar, hiljem poliittöötaja Kristi, kelle vastu peategelases tärkab armastus. Samuti aitab Thoeni romaani medõde Kaarin tõrjuda peategelase meeleheidet ja sisendab talle elutahet. Kuusbergi romaanis viib elutahe lahingusse sakslaste vastu, Thoeni romaanis ülemineküle sakslaste poole. Mõlemas romaanis interpreteeritakse eestlaste valikuruumi II maailmasõjas.

Uue teema seoses sõjaga tõi Lilli Prometi "Meesteta küla" (1962), mis äratas romaanivõistluse järel poleemikat. Prometi romaan räägib peamiselt naistest koosneva eesti sõjapõgenike rühma üleelamistest mahajäänud tatari külas. Kriitika heitis teosele ette, et kodanlikku päritolu kangelanna ümberkasvamist nõukogude inimeseks on pealiskaudselt kujutatud.

Prometi teine sõjaromaan "Tüdrukud taevast" (1979) laseb luurajaist naislangevarjureil lennata kohale kui liblikail ja maalib impressionistliku pintsliga nende hirme ja julgustükke. Autori taotluseks on sõjas oleva noore naise näitamine erinevalt ajast, mil positiivne kangelane pidi sõjast jutustavas teoses olema veendunud võitleja või selleks kasvama. Prometi tüdrukud on pigem eluvõõrad ja hämmeldunud, otsekui kogemata taevast alla sadanud. Jääb selgusetuks, miks nad õieti tulid.

Sõja mäletamise nõukogude poliitika keskendus meestele; naistele jäeti ennastsalgav töö tagalas, ka vastupanuliikumises (partisaniliikumises) osalemine, kuid Promet kujutab taevast tulnud tüdrukuid ambivalentselt, nad nagu mängiksid sõda, mitte ei oleks sõjas. Edukam ja töökindlam oli naise kujutamine rindeõe rollis (Luise Vaheri romaanitriloogias "Rindeõde" (1965), "Tormipöörises" (1982), "Põlev pärisosa" (1987)). Nõukogude mäletamispoliitikat, mille kinnistumises oli kirjandusel ja filmikunstil suurem osa kui mälestustel, hakkasid vene kirjandus ja kinokunst revideerima 1960. aastatel.[4] Eesti ilukirjandusse tõid väikese inimese vaatekoha, tagala argipäeva ja eriti sõja destruktiivse mõttetuse teema Juhan Peegli "Ma langesin esimesel sõjasuvel" (1979) ja Erni Krusteni "Okupatsioon" (1969), mille sõlmituse genereerivad ürgsed instinktid ja mehe aumõiste tärkamine, mis paradoksaalselt viib seni küünilise mehe hukatusse.

Naine sõjas, ema, kallim, tütar või õde, on keegi, kes ootab, ja keegi, kes leinab. Erni Krusteni okupeeritud Eestis toimuv kontsentreeritud lugu toob esile hoopis teistsugused naistegelased – kodanliku

[4] Filmikunsti tõid väikese inimese vaatepunkti G. Tšuhrai "Ballaad sõdurist" (1959), A. Tarkovski "Ivani lapsepõlv" (1962) jt; kirjanduses tõstatasid humanismi teema ja tekitasid elevust Juri Bondarevi, Vassil Bõkavi, Grigori Baklanovi jt teosed.

proua ja lõbutüdruku, kes on sattunud võrreldavaisse rollidesse. Moraalituks peetud naine käitub omakasupüüdmatult, kaaludes üles alevi eliiti kuuluva proua, kes oma mainega ei riski. Krusteni lühiromaanis ohverdatakse mees, kelle alibi jääb tõestamata. Sõjas on kõik ohvrid, kuid ohvriks osututakse erinevatel asjaoludel.

Tsiviilelanikkonna üleelamised tõi eesti kirjandusse Ülo Tuuliku "Sõja jalus" (1974). Dokumentaalse põhjaga romaan jutustab Sõrve elanike küüditamisest Saksamaale sõja lõpul. "Täpselt nagu loomi aetakse meid ja loomade kombel võime aimata, et kuskile meid viiakse, ja täpselt loomade kombel ei tea meist ükski, mis meid ees ootab" (Tuulik 1974: 21).

Sõrulaste retke kirjeldamisel kasutatakse Sõrve naise Liine Hüüdma autentset päevikut ja esitatakse katkendeid meeste päevikuist. Siin seguneb elu kirjandusega, autor ise on kunagine küüditatu, kes meenutab, selgitab ja mõtestab minevikusündmusi, otsides tähendusi. Nii võiks Ülo Tuuliku teost, kus seotakse mälu ja dokument, minevik ja kirjutamise aeg, pidada omamoodi siirdevormiks ilukirjanduse ja mälestuste, fiktsionaalse ja dokumentaalse vahel.

MÄLESTUSED

Pärast mitut kümnendit, mil sõda meenutati vastavalt sellele, kuidas ta ajas kaugenes, peamiselt tähtpäevadel, ja sõjaveteran tähendas automaatselt punaveterani, on sõjateema ja sõjamälestused muutunud avalikkuse jaoks taas oluliseks. Spetsiaalselt on kogutud sõja meenutamisele keskenduvaid elulugusid 2003/2004. aastal eluloovõistlusega "Minu ja mu lähedaste elu Saksa ajal" (tulemuseks 194 teksti ja 10 intervjuud, tekstide autoritest 95 on naised ja 98 mehed; 76 autori sünniaeg on 1920. aastail; 4 on sündinud enne 1920. aastat ja ülejäänud 1930. aastail. Valdav osa saadetud eluloolistest mälestustest on detailirohked.[5] 2004/2005. aasta võistlusega "Sõja mõjud minu ja meie pere elus" täienes kogu samuti paarisaja uue tekstiga.

Elulugude kogus üldse on naiste kirjutatud tekste ligikaudu 70%, ent mida varasemad on autorite sünniaastad, seda suurem on nende hulgas meeste osakaal. 1920. aastatel sündinuist moodustavad mehed enam-vähem 50%. Kõigi vahemikus 1905–1940 sündinud autorite mälestustes on dominantsel kohal sõjasündmused või sõjast põhjustatud elumuudatused. Kõiki selle perioodi kohta kirjutatud elulootekste ühendab personaalselt kogetud või pealtnähtud vägivald. Paljud kirjutajaist on suutnud oma kogemuse objektiivselt, ilma liigsete targutuste ja heietusteta kirja panna. Paarisaja inimese mälestuste kogu Saksa aja kohta on oluline täiendav või isegi allikmaterjal selle kohta, mis dokumentides ei kajastu: suhtlemine okupatsioonivõimu ja inimeste vahel, suhted sakslaste ja kohalike vahel, majanduslik toimetulemine, aga ka andmed tapetud ja kadunud inimeste kohta ja lahingute kohta läbi sõja jalus inimeste silmade.

Ligemale 50 aastat moodustasid eesti lugemisvarast suure osa II maailmasõja teemalised raamatud, milles ülistati Nõukogude armee humaansust ja teenitud võitu. Elulugudes, eriti sõjaajast jutustavates elulugudes, prevaleerib kas kogemus või selgitus, sageli rahvuslik tõlgendusmudel. Sündmustele osutamise kõrval põhjendatakse oma seisukohti ja otsuseid sageli viidetega oma isiklikule kujunemisloole, mis sõjaeelsetel generatsioonidel esindab jõuliselt rahvuslikku diskursust. Alates 1988. aastast kogutud mälestustes ja elulugudes pöördutakse tagasi sõja-aastate või neist aastaist lähtunud sündmuste poole, sageli varasemast radikaalselt erinevate tõlgendustega, ja esitatakse arvukalt seni mahavaikitud fakte.

Bonnie S. Anderson ja Judith P. Zinsser (2000) juhivad tähelepanu sellele, et naiste roll II maailmasõjas oli varasemate sõdadega võrreldes täielikult teisenenud. Enam ei säästetud naisi ja lapsi, vaid nad olid tsiviilelanikkonna osana pommide märklauaks. Sõja ajal kaasati esmakordselt ajaloos massiliselt naisi, et panna nad võidu heaks tööle, asendama rindele läinud mehi sõjatehasteks muude-

[5] Selle eluloovõistluse kohta vt: Tiina Kirss (2006); Ene Kõresaar (2006); Olaf Mertelsmann (2006).

tud vabrikutes või sõjaväele leiba tootvas põllumajanduses. Sõda ei olnud enam ainult sõjameeste sõda, sõda oli kõigi sõda, ka kojujäänute sõda, laste ja naiste sõda. Nicole Ann Dombrowski on kogumikus "Women and War" (Dombrowski 1999) osutanud, et naised on sõjas kas sõdurid, pühakud või ohvritalled (*Soldiers, Saints, or Sacrificial Lambs*). Dombrowski järgi kuuluks suurem osa eesti naisi pühakute kilda, kes ootasid oma mehi, vendi ja isasid koju. Eesti naiste mälestused räägivad küll ootamisest, ent samuti tööst, mis ootamise ajal oli tavaliselt mitmekordne: "Kui mees sõjas oli, ei olnud minul ka kerge, püüdsin kõigi töödega hästi toime tulla. Õppisin käsitsema heinaniidu- ja külvimasinat. Niitsin masinaga kogu meie heina ja vilja. Kesapõld sai korralikult haritud ja väetatud" (Soovere 2000: 43).

Eesti naisi oli sõja ajal meditsiiniteenistuses ja meelelahutuses (ansamblites, mis rindel esinemas käisid), neid oli Saksamaal tööteenistuses, kodudes töötamine oli sageli võrdne mitmekordse tööteenistusega. Samas aegruumis elanud inimeste elud võivad olla väga erinevad.

Sõdureid oli eesti naiste seas vähe. Heljo Liitoja meenutab, et oleks soovinud sündida poisina, eriti tugevnes see soov, kui poisid said minna kodumaad kaitsma. (Et kaitsmine tähendab ka lihtsat elu käigus hoidmist, sellele noorena ei mõeldud.) Läinud tõlgina väesalga juurde, liitus ta "Erna" pataljoniga, kus võeti reamehena pataljoni koosseisu. Hiljem pakuti talle juhtida viie tuhande sõjapõgeniku toitlustamist. "19-aastane mina, kes ma toitlustamisest rohkem ei teadnud kui siga lusikast," kommenteerib ta oma mälestustes (Liitoja 2000: 390). Ta saab hakkama, kuid rikub tervise.

Saksamaale viidud tööteenistuslaste arvuks pakutakse 7 kuni 11 miljonit. Tööteenistus kestis okupeeritud alade noortele aasta, kuid erinevate okupeeritud maade jaoks olid reeglid mõnevõrra erinevad. Eestlasi oli tööteenistuses tuhande ringis, värvati vabatahtlikke, samuti oli tööteenistus eelduseks edasiõppimisel. Eesti tütarlapsi arvatakse tööteenistuses olnud saja ringis. Eri rahvustest tööteenistuslaste ränkade töötingimuste kirjeldusi on üsna rohkesti, ent eesti tütarlaste mälestused erinevad paljude teiste omadest. Tartu haiglas põetajana töötanud ja Saksamaale tööteenistusse läinud Heida Adele Pann meenutab, kuidas ta jõudis 1943. aastal Saksamaale, kus ta ülesandeks said abitööd köögis. Probleemiks polnud mitte töö raskus, vaid pommitamised, napp taskuraha ja teadmatus. Ta kirjeldab oma retke pigem seikluse kui raske kohustusena. Sarnaseid mälestusi on üsna mitmel tööteenistuses käinud naisel.

Alli Kaar-Vähi meenutab tööteenistust Saksamaal: "Jõulude paiku 1943 sain suure üllatuse osaliseks. Sakslannad sõitsid jõuludeks koju, kuid Eesti kodud olid liiga kaugel lühikeseks jõuluvaheajaks, seepärast eestlannad kutsuti saksa perekondadesse" (Kaar-Vähi 2005: 56). Tööteenistuse kõrval oli noori naisi ja tütarlapsi ka lennuväe abiteenistuses. Mai Raud-Pähn on meenutanud, kuidas ta oli udustajate kompaniis nr 24. Rohkem kui 300 tüdrukut toodi 1944. a detsembri alguses Rügeni saarelt Stettini ja õpetati kunstudumasinat kasutama, et õhurünnakuid häirida. Ülesanne oli kardetav, kasutatav hape mürgine, noored tütarlapsed aga ei tajunud neid varitsevaid ohte, vaid tundsid ainult väsimust, vahel ka põnevust. Autor meenutab, kuidas sakslannast ülem nad reaalselt päästis ja Nõukogude vägede lähenedes kiiresti Rügeni saarelt ära saatis.

Nicole Ann Dombrowski jaotuse järgi said paljudest naistest ohvrid. Ohvritele tuntakse kaasa, kuid sõjas on ohvreid liiga palju, kõigi jaoks ei jätku kaastunnet. Sõja lõppu ja Nõukogude armee kättemaksu Ida-Saksamaal ei meenutatud aastakümneid, see ei oleks mingil juhul mahtunud mäletamise nõukogulikku kaanonisse. Võis vaid lubada nappe vihjeid, näiteks leiame "Sõja jalus" lause: "Kõik kolm, räägiti hiljem, läksid tribunali alla ja neid ootas välikohtu karm otsus" (Tuulik 1974: 127). Lugeja peab ise aimama, miks läksid kolm sõdurit tribunali alla.

Kangelase ja ohvri teemad on seotud paljude tabudega. Iga juhtumiga tuleks tegelda eraldi, et tajuda seda sageli halvasti märgatavat ülevat mõõdet, mis käib kaasas kangelasteoga või kasvab süüta ohvri kannatustest, sest mõlemal puhul on kaastunde kõrval põhjust imetluseks. Kangelased ei saa eksistee-

rida massiliselt. Nõukogude sõjakangelased, nagu on avalikustatud viimasel ajal ilmunud käsitlustes, muutusid sõja lõpul Saksamaale jõudes meeletuks, sest nad olid elanud päevani, mil kõik oli lubatud. Nad liikusid Berliini suunas, külvates õudust, jättes endast maha rüvetatud ohvreid ja otsides uusi. "Vägivald oli liiga laiaulatuslik, et kellelgi oleks õnnestunud sellest mööda vaadata, ent ometi kadus see nõukogude teadvusest. Tunnistajad nagu Kopolev olid peagi kahjutuks tehtud, sakslastest ohvrid kõrvale heidetud või vaikima sunnitud. Läks vaja välismaa vaatlejaid, iseäranis ajaloolasi, et seda avastada, tunnistusi koguda ja kirjeldada, kuidas mõnes Ida-Preisimaa linnas vägistati peaaegu kõik naised" (Merridale 2007: 320). Mälestustes, mis valdavalt kümneid aastaid hiljem kirjutatud, on naistevastase vägivalla kohta vaid nappe vihjeid.

Mälestuste kumuleerumist viimasel kümnendil võime hinnata kui avaliku mälu hilinenud kohorti, sageli kui vastumälestusi. Vahel toimusid otsekui vahetustehingud: kui varem räägiti nõukogude sõdurite vaprusest, siis nüüd asendati see saksa sõdurite vaprusega jne. Harvad pole juhud, kus kinnitatakse, et räägitakse lõpuks, "kuidas kõik tegelikult oli".

Kui mälestustele on ette heidetud nii tahtlikke moonutusi kui ka mälu nõrgenemisest tulenenud vigu, siis on sageli rõhutatud päeviku kui vahetu kroonika osatähtsust. Vello Raigo raamat "Sinule, Tiu" (1997) sisaldab laskurkorpusesse mobiliseeritud mehe kirju oma naisele juulikuust 1941 kuni oktoobri lõpuni 1944. Kuna kirjad jäid saatmata, on tegemist pigem päeviku kui kirjadega. Abikaasa kuju, mille Vello Raigo kirjutades silme ette manas, aitas taluda sõjameheelu ja trotsida surma. Ka truu ootamine on üks naise rollidest.

Nicole Ann Dombrowski näeb naisi ka kodumaa kaitsjaina ja küsib: kuidas muudab sõjaväeteenisus naisi? Sõja mäletamise nõukogude diskursus ei küsinud nõnda, niisugune küsimus oli kaua välistatud. Zoja Kosmodemjanskaja ütleb ta ema mälestuste põhjal kirjutatud raamatus: "On õnn surra oma rahva eest!"

Eesti elulugudest leiame küll soovi oma rahva heaks midagi teha, kuid kordagi ei räägita eneseohverdamisest sõjas. Hitlerliku Saksamaa ja stalinistliku Venemaa heitlus polnud eestlaste sõda, ent eestlaste positsioon kahe suurvõimu vahelises sõjas oli komplitseeritud, nn Saksa aeg asetus Nõukogude okupatsiooni taustale. "Arvestades seda, kui palju halba oli punane võim jõudnud ainult ühe aasta jooksul teha, oli üldine suhtumine nõukogude aega ja süsteemi eitav, tauniv" (Viires 2006: 107). Eestlaste mälestustes domineeriv kahe okupandi võrdlemine ja erinev ajalooline kontekst eristab eesti (ja balti) mälestusi selgesti teiste rahvaste selle perioodi mälestustest. Privaatsed mälestused ja ametliku mäletamise poliitika on harva eksisteerinud sedavõrd lahus.

Eesti naiste ja meeste mälestused sõjast moodustavad lehekülgede arvult päris suure lademe. Avaneb kirev ja mitmekesine pilt, millel pole kuigi palju ühist nõukogude ajal kanoniseeritud ajaloomäluga, mida järgisid tolleaegsed avaldatud mälestused, aga ka kirjandusteosed. "Sotsiaalses mälus valitses, nagu igal pool Ida- ja Kesk-Euroopas, tegeliku mineviku süstemaatiline elimineerimine, sotsiaalselt kujundatud unustus" (Paju 2006: 13). Ka viimastel kümnenditel kirjutatud mälestused ei ole *eo ipso* objektiivsed ja süütult tõetruud, puutumata teiste poolt kirjutatud ja avaldatud mälestustest. Autorid on kirjutades olnud mõjutatud avalikust diskussioonist ajaloo teemadel ja nooruses omandatud ning taasleitud rahvuslikust diskursusest, aga ka nõukogude ajalookaanoni jääknähtudest.

Mälukultuuri muutudes räägitakse ka sellest, millest varem ei räägitud. Imbi Paju palju tähelepanu saanud film "Tõrjutud mälestused" ja samanimeline raamat rõhutavad mälutööd, allasurutud traumaatilise mälu vabastamist vaikimise koormast rääkimise läbi. Traumaatiline mälu sarnaneb näiliselt kinnikasvanud haavale, milles tuikab põletik, paranemiseks tuleb mäda haavast eemaldada, et algaks paranemine. Sama sõnumit minevikust vabaks rääkimisest kannavad paljud naiste elulood, ka siis, kui nad seda ei deklareeri, vaid lihtsalt jutustavad oma mineviku rasketest aegadest. Kuigi naiste mälestuste põhiosa käsitleb mitte rindeelu, vaid tagalat, valitses ka tagalas hirm, mida nooremad sageli ignoreerisid, kui vanemad neid ettevaatusele manitsesid.

Rohkem kui sõda lõhkus 1935. aastal sündinud Imbi perekonna elu Nõukogude okupatsioon. Oma käsikirjaliste mälestuste I osa on ta pealkirjastanud "Õnnelikud lapsepõlveaastad". Enne kommunistide võimuletulekut võttis koolijuhatajast isa reservohvitserina osa Kaitseliidu tööst, tegeles "Noorte Kotkaste" organisatsiooni juhtimisega, vabal ajal joonistas ja maalis. Ema töötas õpetajana. Sõja puhkedes algas Nõukogude terror. Isa tulid otsima NKVDlased ja hiljem ta ei riskinud koolimajas pikalt olla. Imbi mällu on sööbinud hirmuäratavaid pilte: "Ühel hommikupoolel kuulsime kaugusest võikaid karjeid. Mõni aeg hiljem jooksis õue lõhkirebitud riideis naine. Leemendas verest ja higist. Hingetult vajus õuemurule. Toibunult hakkas rääkima. Tuli külast, mis jäi kahe rinde vahele. Inimesed pääsesid metsa varjule, loomad jäid lautadesse. Mõned perenaised otsustasid minna lehmi lüpsma ja välja laskma. Külas pidasid vene sõdurid nad kinni. Piinasid, süüdistasid, et on sakslaste salakuulajad. Naisi peksti ja torgiti tääkidega. Nähes ees ootavat surma, võttis see naine kokku oma jõu ja sööstis kõrvalolevasse metsa. /---/ Teiste naiste moonutatud laibad leiti peale venelaste taganemist. 1941. aasta suvel tapsid hävituspataljoni mehed Sonda ja Uljaste kandis süütuid inimesi. Paaril juhul ei halastatud lastelegi. Peale kõiki eelnenud sündmusi võeti sakslasi vastu kui päästjaid" (Tomberg 2006: 139). Sama sündmust on meenutatud veel mõnel korral teiste autorite mälestustes.

Saksa ajal töötasid Imbi vanemad Sonda alevikus, ema õpetajana, isa koolijuhatajana. Pärast sõda, kui uuesti algas Nõukogude okupatsioon, lagunes perekond. Ema suri, vanaisa mõrvati, isa varjas end arreteerimise ees metsas. Imbi lahutati nooremast õest ja kasvas sugulaste juures. 1950. aastal leiti isa metsast surnuna. Kas ta sooritas enesetapu või tabas teda kellegi kuul, seda tütar ei tea. Imbi mälestused räägivad mitte niivõrd sõjast kui võimu võtnud okupantide tekitatud parandamatutest haavadest. Kuigi Imbi sai kõrghariduse, teda hinnati tööl ja tal on hooliv perekond, on isa traagiline saatus varjutanud ta elu. Kas eluloo kirjutamisel on Imbi jaoks ravitoime? Ta ise arvab seda. Või ei ole igas haavas põletikulist mäda, millest on võimalik vabaneda, vaid organism on muutustega kohanenud ja kinnikasvanud luude lahtimurdmine tekitab uue trauma?

Kas ei tõrju traumakeskne käsitlus paljude eesti naiste nostalgilisi mälestusi nende noorusest? Ka maailmasõja aeg on olnud kellegi jaoks nooruseaeg, nende elu kõige erutavam ja sündmusrohkem aeg, esimese või viimse romantika aeg. Kõik toimus ühel ja samal ajal, romantika ja noorus ja sõda, mis lõhkus elud, võttis kodu, kodumaa, perekonna, juurdepääsu haridusele, andis elule kavandatust hoopis erineva suuna. Tavaliselt ei ole tuldud teadlikult avalikkuse ette oma mälestustega sõjaajast kui nooruse kõige põnevamast ajast, kuid 1927. aastal sündinud eesti pedagoogikateadlane selgitab oma eluloos erineva tähendusega sündmuste üheaegse toimumise kogemust: "Igale inimesele on antud ainult üksainus noorus. Hoolimata alatoitlusest, üldisest viletsusest, olime meie 15–16-aastased enamasti muretud ja lõbujanused. Võimalik, et niisugust meelsust võib seletada alateadliku enesekaitsega. Võib-olla kõneles miski meie sisemuses: "Ära usu seda, mida näed enese ümber, tegelikkus on teistsugune!"" (Tamm 2006: 74).

Naiste mälestustest keskendub oluline osa siiski mitte sõjale, vaid toimetulekule – elule okupeeritud territooriumil või tagalas, toidu hankimisele, riietusele, majutamisprobleemidele ja laste eest hoolitsemisele. Meenutagem, et samasse ajavahemikku jäävad ka kõik küüditamismälestused. Kui varasemates saadetud mälestustes domineerisid traagilised ja traumaatilised sündmused, peresid tabanud vägivald ja kodude hävitamine – see, millest oli kaua vaikitud, siis hiljem saadetud lugudes on rohkem ruumi antud ka koomilistele detailidele. Ka kahe okupandi võrdlusel ei väldita naljakaid seiku, võrdlused on küll sageli välised (pikad versus lühikesed mehed), kuid ei unustata ka ülekavaldamise juhtumeid. Nii meenutab näiteks Juta Pihlamägi, kuidas saksa ohvitserile esitleti Valga lehmatüdrukut vene vürstinnana (Pihlamägi 2006: 245).

Ülo Tuulik arutleb oma teoses "Sõja jalus": "Selle sõja vallapäästmisest, iseloomust ja käigust on kõik selgesõnaliselt ära kirjutatud. Ma olen vaba naiivsest unistusest lisada uusi fakte sõjaajalukku. Ja

kirjutamagi ei hakanud ma niivõrd sõjast, kui just südant ängistavast imelikust valust, millest ma enam lahti ei saanud" (Tuulik 1974: 21). See *südant ängistav imelik valu* võiks olla üks vastuseid küsimusele, miks kirjutavad eesti naised ikka veel mälestusi sõjast, mille lõpust on möödunud 60 aastat. Osa neist olid sõja ajal lapsed, paljud oli teismelised. Nende elus võiks olla palju hilisemaid sündmusi, mis on olulisemad nii kaugetest mälestustest, kuid neil on oma lood südamel, sest neid ei lastud varem rääkida. Sündmusi meenutatakse kolme ajalise perioodi lõikes: Nõukogude okupatsioon; Saksa okupatsioon; Nõukogude okupatsioon (annektsioon).

Enne kui nõustuda või vaielda kirjanik Ülo Tuulikuga selle üle, kas sõjaajaloole on võimalik lisada uusi fakte, peab meenutama "Sõja jalus" ilmumisaega, mil paljudest asjadest sai rääkida vaid mõistu, oli asju, mida ametlikult ei olnud olemas ja teisi, mis olid peaaegu kohustuslikud. Ajaloolaste tööd on viimastel kümnendeil toonud päevavalgele arvukalt mahavaikitud või päris uusi fakte. Neid on aidanud osaliselt leida ka nn suuline ajalugu ja mälestuste kogumine. Vahel aga tuletab materjal meelde, et mälestused ei ole ajaloodokumendid, vaid nende kasutamine nõuab ettevaatust ja veidi teistsugust lähenemist. Saarlase Maimu meenutused rõhutavad mõlema okupandi sarnasust: "Selgusid mitmed nõukogudeaegsed kuriteod. Anseküla algkooli juhataja, kelle punaväelased olid kodust ära viinud, jäi kadunuks. Kuressaare lossis oli mõrvatud ligi 100 inimest. Koolijuhataja Jaak Vapperi laip leiti alles järgmisel aastal. Sakslased ei jäänud venelastest maha. Sõrves Hänga teeristil asuvas sõjaväe klubis põletasid sakslased elusalt üle 100 Nõukogude ohvitseri. Inimesi vangistati ja lasti maha Põri männikus, Järve luidetel, Loode tammikus, Türimetsa koolimaja õues" (Jõgi 2006: 183).

Pärast nende mälestuste ilmumist saatis üks Saaremaa naine kirja, milles väitis, et Maimu ei mäleta õigesti, ei tea või ei kirjuta kõike: haavatud ohvitserid põletas elusalt taanduv Nõukogude sõjavägi, nähes, et neid ei õnnestu kaasa võtta.

Kummal on õigus? Täpse vastuse leidmine ei ole lihtne vist ka ajaloolastel. Siin põrkame kokku tuntud murega suuliste allikate ja mälestuste ebausaldatavuse pärast, mis on ka põhjuseks, miks ajaloolased sageli väldivad mälestusi. Nende probleemide üle arutledes viidatakse sageli Alessandro Portelli klassikalisele esseele "The Death of Luigi Trastulli" (1991). Jorma Kalela selgitab memuaristika kasutamisel tekkivaid probleeme pingega isikliku ja üldise, privaatse ja avaliku vahel, mis on kollektiivse mälu võtmeküsimusi: "/---/ memory as such is not discussed, it serves as a kind of instrument. The issue in focus is our understanding of what we are doing as historians" (Kalela 1999: 139). Ta selgitab, et piiritlemaks isiklikku kogemust peab uurija olema teadlik žanrierinevustest, et mitte tulla valedele järeldustele. Samuti märgib Kalela, et naised dateerivad sündmusi teisiti kui mehed, ja rõhutab, et mälu kasutamisel allikana tuleb rekonstrueerida informandi mõtlemisviis ja kultuur, milles informant viibis.

Seda on kergem võtta arvesse 1950. aastatel ilmunud kanoniseeritud mälestuste puhul, mille retooriliste mudelitega oleme harjunud. Keerulisem on allikakriitikat silmas pidada hilisemate mälestuste massiivi puhul. Naiste mälestused sõjast on mitte ainult tunnete kaudu kogetud ajalugu, vaid ka tunnete kaudu nähtud ajalugu, kus ohvri mõiste sõltub mitte ainult faktidest, vaid ka tõlgendustest. Ohvrina võime käsitada nii elu kaotanud partisan Zojat kui ka vanemad kaotanud Imbit. Mälu kõnetamine on tee valu vähendamisele, ehk Ülo Tuuliku sõnadega: "Ma ei oska seda valu seletada ega ümber jutustada. Võib-olla on seetõttu minu ainuke võimalus taasluua maastik, segiminevalt sarnane teiste poolt ammu nähtuga, võpatusega äratuntav, ja siis aegamisi, nagu ligineb kumav taevakeha külma horisondi tagant, lähendada see minevikunägemus inimese silmadele, ikka lähemale, nii et ta ei saa pilku toimuvalt lahti ja vaistlikult sammu tagasi astub, et sündivas hirmus kangestuda: kas see siis tõepoolest võimalik on?"

VIITED

Aesma, E. 1972. Kõige pikem tuusik. Tallinn: Eesti Raamat.

Aliger, M. 1946. Zoja. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Anderson, B. S., Zinsser, J. P. 2000. A History of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present. Vol. I–II. Oxford – New York: Oxford University Press.

Aru, K. 1967. Suurtükiväelasena sõjatandril. Tallinn: Eesti Raamat.

Dombrowski, N. A. 1999. Soldiers, saints, or sacrificial lambs? – Women and War in the Twentieth Century. New York: Garland Press, 2–37.

Gross, T. 2002. Anthropology of collective memory: Estonian national awakening revisited. – Trames, 6, 4, 342–354.

Halbwachs, M. 1980. The Collective Memory. New York: Harper & Row Colophon Books.

Hinrikus, R. (koost). 2000, 2003. Eesti rahva elulood. I–III. Tallinn: Tänapäev.

Jõgi, M. 2006. [Mälestused]. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud: Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist. Koostanud R. Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 182–192.

Kaar-Vähi, A. 2005. [Mälestused]. – Labida ja relvaga. Eestlastest tööl ja võitluses II maailmasõjas. Koostanud L. Kosenkranius. Esto RAD-i Ajaloo toimkond. Tallinn: Elmatar, 55–61.

Kalela, J. 1999. The challenge of oral history – the need to rethink source criticism. – Ollila, M. (ed). Historical Perspectives on Memory. Helsinki: Finnish Historical Society, 139–154.

Kiljako, D., Sepp, F. (koost). 1963. Karastustules: Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlejate mälestusi Suurest Isamaasõjast. 1. kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kirss, T. 2006. Mälujäljed ja tõlgendamisvõimalused: eestlaste elulood Saksa okupatsiooni ajast. – Vikerkaar, 4–5, 136–149.

Kosmodemjanskaja, L., Vigdorova, F. 1952. Jutustus Zojast ja Šurast. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Krusten, E. 1969. Okupatsioon. Jutustus. Tallinn: Eesti Raamat.

Kuusberg, P. 1961. Enn Kalmu kaks mina. Tallinn: Eesti Raamat.

Kõresaar, E. 2001. Kollektiivne mälu ja eluloouurimine. – Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale. Tartu, 42–58. (Studia ethnologica Tartuensia; 4).

Kõresaar, E. 2006. Mäletamise kultuurist eestlaste elulugudes: Nõukogude okupatsioon kui "mälufilter". – Vikerkaar, 4–5, 150–159.

Külaots, V. (koost, toim). 1945. Eesti Tallinna Kaardiväe Laskurkorpuse võitlustee. Tallinn: Poliitiline Kirjandus.

Larin, P. 1962. Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas. Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee, 1941–1945. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Leberecht, H. 1965. Sõdurid lähevad koju. Tallinn: Eesti Raamat.

Liitoja, H. 2000. [Mälestused]. – Eesti rahva elulood I. Koostanud R. Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 386–397.

Merridale, C. 2005. Ivani sõda. Punaarmee aastatel 1939–1945. Tallinn: Tänapäev.

Mertelsmann, O. 2006. Mälu ajaloo allikana? – Vikerkaar, 4–5, 129–135.

Paju, I. 2006. Tõrjutud mälestused. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Peegel, J. 1979. Ma langesin esimesel sõjasuvel: Fragmentaarium. Tallinn: Eesti Raamat.

Peegel, J. 2006. Otsides: Meenutusi pikalt teelt. Tallinn: Tänapäev.

Pihlamägi, J. 2006. [Mälestused]. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud: Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist. Koostanud R. Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 240–256.

Portelli, A. 1991. The death of Luigi Trastulli and other stories. – Form and Meaning in Oral History. Albany: State University of New York Press.

Promet, L. 1962. Meesteta küla. Tallinn: Eesti Raamat.

Promet, L. 1979. Tüdrukud taevast. Tallinn: Eesti Raamat.

Pusta, A., Izmestjev, P. 1964. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest: Mälestusi Eesti Laskurkorpuse lahingupäevilt Suures Isamaasõjas. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

Pähklimägi, A. (koost). 1978. Sõjasangarid. Tallinn: Eesti Raamat.

Pärn, L. 1948. Kuidas purustati fašistlik Saksamaa ja imperialistlik Jaapan 1941–1945. Tallinn: Poliitiline Kirjandus.

Pärn, L. 1968. Sõjakeerises: Mälestused. Tallinn: Eesti Raamat.

Raigo, V. 1990. Sinule, Tio. Tallinn: Eesti Raamat.

Raud-Pähn, M. 2000. Lobbe – Rügen. – Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas. II raamat. Koostanud ja toimetanud V. Kallas. Pärnu: Eesti Lennuväepoiste Klubi, 167–176.

Repson, A. 1978. Seni, kuni elame. Tallinn: Eesti Raamat.

Ruutsoo, R. 1983. Eesti memuaarkirjandus 1944–1982. – Keel ja Kirjandus, 11, 640–643.

Scheide, C. 2004. Collective and individual models of memory about the “Great Patriotic War” (1941–1945). – Ab Imperio, 3, 211–236.

Soovere, H. 2000. [Mälestused]. – Eesti rahva elulood I. Koostanud R. Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 36–45.

Tamm, L. 2006. [Mälestused]. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud: Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist. Koostanud R. Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 61–77.

Thoen, A. 1952. Võlaraamat. Toronto: Orto.

Tomberg, I. 2006. [Mälestused]. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud: Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist. Koostanud R. Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 137–152.

Tuulik, Ü. 1974. Sõja jalus. Romaan. Tallinn: Eesti Raamat.

Utt, O. (toim). 1966. Vabastamislahingutes: Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlejate mälestusi Suurest Isamaasõjast. Tallinn: Eesti Raamat.

Vaher, L. 1965. Rindeõde. Romaan. Tallinn: Eesti Raamat.

Vaher, L. 1982. Rindeõde. Tormipöörises. Romaanid. Tallinn: Eesti Raamat.

Vaher, L. 1987. Põlev pärisosa. Romaan. Tallinn: Eesti Raamat.

Vanaselja, N. (koost). 1960. Võitluse radadel: Mälestuste kogumik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Viires, H. 2006. [Mälestused]. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud: Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist. Koostanud R. Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 106–121.

KUIDAS SAI TEOKS RIIKLIK PROGRAMM "EESTI KEEL JA RAHVUSKULTUUR" (KRONOLOOGIAT JA MEENUTUSI)

Arvo Krikmann

MÄRKUS**:** Alljärgnev on kunagise "Teadusfondi insaideri" nägemus, mis faktoloogia osas kordab suuresti Jaan Rossi kirjutises "Humanitaarsete teaduskogude rahastamisest viimasel aastakümnel" (Seminar «Humanitaarsed teaduskogud». Eesti TA, 2002, lk 15–16) juba räägitut. Hea üldülevaate Eesti teaduse finantseerimisest aastail 1991–1996, sh tehtud vigadest, juriidilistest segadustest ning Eesti Teadusfondi, Haridusministeeriumi, Teaduste Akadeemia jt institutsioonide võitlusest rahastusõiguste eest teadusreformi ning teadus- ja arendustegevuse korralduse seaduse uue versiooni ettevalmistamise taustal saab ETFi tolleaegse teadusdirektori Helle Martinsoni kriitilisest artiklist "Seadusest seaduseni" (Teaduslugu ja nüüdisaeg X. Tallinn, 1997, lk 84–98).

1990ndate alul nägi Eesti teaduse juhtimis- ja rahastusstruktuur välja hoopis teistmoodi kui praegu. Praegusest palju kaalukamat, õieti: põhilist rolli neis struktuurides etendas 1990. aasta suvel asutatud Eesti Teadusfond (praegu: Sihtasutus Eesti Teadusfond, 1990ndate keskpaiku mõnda aega Eesti Teaduse Sihtasutus). Teadus- ja arendustegevuse seaduse uue, 1997. aasta versiooni jõustumiseni jagunes Eesti teaduse rahastus kahte põhitüüpi: 1) nn baasraha ja 2) nn sihtraha (selle sõna praegusest sisust sootuks erinevas tähenduses), mis omakorda jagunes kahte alltüüpi: 2a) uurimistoetused e grandid ja 2b) Haridusministeeriumi kaudu toimuv teaduse infrastruktuuri rahastus e nn infraraha. ETFi nõukogul, kuhu kuulusid tollal veel administratiivstruktuuri kvaliteedis toimiva Eesti Teaduste Akadeemia, kõrgkoolide, asjassepuutuvate ministeeriumide jm ametkondade esindajad, olid suured volitused Eesti riigieelarvelise teadusraha proportsioneerimiseks mitmes lõikes: 1) ülalmainitud rahatüüpide lõikes; 2) administratiivstruktuuride lõikes: kõrgkoolid, TA jne; 3) grandiraha ka erinevate teadussuundade lõikes.

ETFi kaudu toimuva rahastuse põhivormiks said 1991. aastast peale (ja on jäänud tänini) teadusgrandid. Grantfinantseerimine oli Eesti teaduses täiesti uus ja enneolematu rahastusliik, mis oli mõeldud ühelt poolt toetamaks n-ö kõike uut ja innovatiivset, "kõrgetasemelisi teadusuuringuid, uusi ideid ja otsinguid", teisalt kehtestas uuringutele (samuti enneolematu) projektsuse põhimõtte ja kolmandaks individuaalse suhte grandiprojekti juhtiva teadlase ja ETFi vahel. Sellega püüti tekitada senise ajast aega jätkuva edasinokitsemise kõrvale (ja ka asemele) kiirem tsükkel, kus uurija oleks mõneti vabastatud võimalikust ülemustepoolsest diktaadist, saaks tegelda probleemidega, mis just teda huvitavad, kuid teisalt kannaks ka isiklikku vastutust seatud konkreetsete eesmärkide täitmise eest suhteliselt lühikese ajaperioodi (maksimaalselt 4 aasta) jooksul. 1990ndate alul oli grant juba kui sõna ja mõiste meil uus ja harjumatu, seda kalduti häädlama inglisepäraselt "graant" ja selle ainsuse omastav oli alul (2. vältes ebamugav) "granti" (vrd ka allpool järgnevais tsitaatides).

Granditaotluste ekspertiis toimus teadussuundade kaupa kaheksas ekspertkomisjonis, igas 10 ametlikku liiget, esimees kaasa arvatud. Humanitaarteaduste komisjon, mille esimeheks mind 1993. aasta sügisel valiti, leidis end juba 1994. aasta ekspertiisis üsnagi raskest ja vastuolulisest situatsioonist.

Eesti oli alles veidi enam kui aasta tagasi saanud oma raha, seda raha nappis kõikjal, sh teaduses. Grandiraha lõigati niigi kokkukuivanud baasraha arvelt. Teave ETFi grantide taotlemise korra ning võimalikkusegi kohta oli jõudnud teadusasutustes levida alles väga puudulikult. 1993. aasta grantidele ei saanud enamik humanitaarteaduslikke asutusi üldse "pihta", kuid mõned siiski said ja neis tekkis samahästi kui konkurentsitult kättekukkunud grandirahade arvel märgatav finantsleevendus. Täiesti ootuspäraselt viidi seal grantfinantseerimisele mitmeid monumentaalseid ja pikaajalisi projekte, mis olid teoksil juba ammu enne grandiajastu algust ja tõotasid veel pikka aega jätkuda, mille kuludes töötasu osakaal oli samuti reeglina väga kõrge ning mille otsesteks tulemiteks polnud uurimuslikku laadi tooted. Juba 1993. aastaks oli saanud grandirahastuse (31 734 kr) K. Martinsoni "Eesti teadlaste biograafiline leksikon", Eesti Keele Instituudi projektidest oli Anne Rometi (tänini pooleliolev) "Eesti-vene sõnaraamat" saanud 65 000 krooni, Lembit Vaba (tänini ilmumata) "Eesti keele etümoloogiline sõnaraamat" 166 718 krooni ning Ülle Viksi "Eesti keele automaatne morfoloogiline analüüs" koguni 236 028 krooni, mis oleks ka ETFi praeguste, 16 aastat hilisemate standardite järgi igati tubli eraldis. Nimetatud sõnastikud figureerisid jätkuvasti ka 1994. aasta taotlusvoorus, lisandusid veel keelekorraldussõnaraamat (T. Erelt), eesti keele seletussõnaraamat (M. Langemets), vadja keele sõnaraamat (M. Leppik), saarte murdetekstide köide (V. Lonn) jm, edaspidi pikenes see nimistu veelgi. Komisjonile oli esmapilgust selge, et enamik taolistest projektidest on ühest küljest eesti keele ja rahvuskultuuri seisukohalt nii fundamentaalsed ja tähtsad, et nende finantseerimise katkestamine oleks mõeldamatu; teisest küljest oli niisama ilmne, et humanitaarteaduste grandiosak (9,6% ETF grandirahast, vähim kõigi teadussuundade hulgas) ei ole õige allikas selliste üliolulistе js osalt suisa rahvusatribuutikasse kuuluvate teatmeteoste finantseerimiseks. Selliste tähtsate hiidprojektide osalus ekspertiisis jagas kogu lingvistika-alaste taotluste hulga konkureerivaks ja konkurentsiväliseks osaks ning tegi raskeks võrrelda tegeliku konkurentsi suurust eri allharudes, panna paika rahakvoote jne.

Armetus seisus oli ka humanitaarinstituutide infrastruktuuri rahastus, mis liiatigi pidanuks katma mitmete suurte keele-, folkloori-, arheoloogia-, kunstijm teaduskogude hoolde ja arenduse. Eesti 1994. aasta teaduseelarvest moodustas baasraha 72%, grandiraha 24% ja sihtfinantseerimine ainult 4%. Seetõttu polnud üllatav leida oma ekspertiisilaualt ka mitmeid projekte, mis muude võimaluste puududes üsna avameelselt taotlesid grandiraha oma arhiivide vm teaduskogude tehnilisteks hädavajadusteks. Osa neistki olid nii ilmselt pakilised, et 1994. a humanitaargrantidest eraldati üle 100 000 krooni nt Kirjandusmuuseumi ja Eesti Keele Instituudi folkloori- ja keelefonoteekide päästmiseks; tegelik vajadus oli muidugi veel kordi suurem.

Meie ekspertkomisjonis sugenes mõte, et nende mahuka ja pakilise, kuid ETFi grandi-ideoloogiaga sobimatu rahatarbe leevendamiseks oleks vajalik käivitada spetsiaalne (riiklik vm) sihtprogramm. Edastasime oma probleemi ETFi nõukogu 7. veebruari 1994. a koosolekule, kus mõte leidis üksmeelset toetust. Koosoleku protokollis on nt järgmine märge: "J. Aaviksoo: Rahvuskultuuri sihtprogramm on vajalik Eestile ja humanitaarteaduste ekspertnõukogu on kompetentne seda tegema ettepanekuna Valitsusele". Samal koosolekul leiti, et sihtrahade eraldamise senine praktika – n-ö juhuaukude lappimiseks ja/või neile, kes kõvemini karjuvad – ei ole mõttekas, ning määratleti sihtrahastuse edaspidiste prioriteetidena kõik, mis puudutab 1) raamatukogusid, 2) teadusalast elektronsidet, 3) teadusajakirju ja -ajakirjandust, 4) doktoriväitekirjade publitseerimist.

Riigikantselei veebilehel
http://www.riigikantselei.ee/?id=4959 leidub 2009. a 8. septembri seisuga järgmine absurd: "Eesti Teadusfond loodi 1990. aastal ning 1995. aastal reorganiseeriti see Teadus- ja arendusnõukoguks." Aadressil http://www.riigikantselei.ee/id=4957 leidub teine, ilmselt paikapidav märge: "Eesti Teadus- ja Arendusnõukogu eelkäija Eesti Teadusnõukogu

loodi 1990. aastal peale Eesti Vabariigi Valitsuse reorganiseerimist kui valitsuse juures olev nõuandev kogu, mis esindaks erinevaid huvigruppe ja aitaks langetada teadus- ja arendustegevuse ning kõrgharidusega seotud otsuseid." 1990ndate alul olid ETF jt teadust korraldavad organisatsioonid ja teadusasutused igatahes pidevalt hädas sellega, et too ETN või TAN ei suutnud ega suutnud hakata täitma talle pandud funktsioone. 27. märtsil 1994 sai Eesti Teadusnõukogu igatahes järgneva läkituse:

Eesti Teadusnõukogule

Olgugi et teaduse arenguprotsess tervikuna on loomuldasa globaalne ja mõeldamatu väljaspool rahvusvahelisi interaktsioone ja kontakte, olgugi et suur osa Eesti teadlaskonnast on teadvustanud need tõigad endale nii sügavasti, et sõna "rahvusteadused" kannab juba ilmseid pejoratiiv-obstsöönseid konnotatsioone, on teisalt kummati ilmne, et Eesti ajalugu, eesti keel, folkloor, kirjandus ja kunst, samuti Eesti ühiskond ja majandus, lõpeks ka Eesti loodus pakuvad uurimisobjektidena huvi esmajoones või ainult Eesti teadusele. S.t. teadusel on vaieldamatult olemas ka rahvuslik aspekt.

ETFN humanitaarteaduste ekspertkomisjonile oli esitatud 1994. aastaks rohkesti teadusgrantide taotlusi:
a) projektidele, mis on eesti rahvusidentiteedi ja -kultuuri seisukohalt nii fundamentaalsed ja esmatähtsad, et nende finantseerimisest keeldumine olnuks mõeldamatu, sh. mitmeid selliseid, mis on ETF praegusest maksimaalsest grantiperioodist (4 a.) kordselt pikema kestusega;
b) töödele, mis puudutavad Eesti rahvusteaduslike kogude tehnilist hoolet või päästmist, näit. keele- ja rahvaluulefonoteekide konserveerimist ja restaureerimist.

ETF humanitaarteaduste grantiosak, vähim kõigi teadussuundade hulgas, on selgelt piisamatu allikas selliste ülioluliste ja osalt suisa rahvusatribuutikasse kuuluvate tööde rahastamiseks. Kõrvuti nendega on rahapuudusel toppama jäänud hulk muid rahvusliku endajaatuse jaoks tähtsaid projekte ja väljaandeid.

Nimetame mõningaid seesuguseid töösuundi, projekte, publikatsioone, mille praegune finantseerimismoodus ja/või -määr pole meie arvates adekvaatsed (loetelu on kindlasti mittetäielik).
1. Eesti keele baassõnaraamatud ja -andmepangad (EKI, TÜ): eesti kirjakeele seletussõnaraamat, murdesõnaraamat, etümoloogiline sõnaraamat, keelekorraldussõnaraamat, vanema kirjakeele sõnaraamat jt.; eesti sõnastike arvutiandmebaas (Ü. Viksi rühm) ja eesti keele tekstide arvutikorpus (H. Õimu rühm).
2. Eesti keele teaduslik grammatika (EKI).
3. Sarja "Monumenta Estoniae Antiquae" kuuluvad folklooriväljaanded ("Vana Kannel", mõistatused, muistendid jm.) ja eesti folkloristlikud andmebaasid.
4. Eesti kultuuritegelaste epistolaarse pärandi publikatsioonide sari (Kirjandusmuuseum): Fr. R. Kreutzwaldi ammu ilmunud kirjavahetuse järel on valmis, kuid ilmumisvõimetud O. W. Masingu kirjad J. H. Rosenplänterile (2 k.) ja pooleli L. Koidula kirjavahetus (kavandatud 6 k., 1 neist valmis).
5. Printsiibis kõik Eesti üld-, kultuuri-, kunsti-, muusika- ja teadusajalugu puudutavad kapitaalsed ülevaated ja teatmeteosed (AI, TÜ, arhiivid jt.), sh. "Eesti teadlaste biograafiline leksikon" (TTEÜ).

Eesti Teadusnõukogu poolt käivitatud teadusekspertiisi ja -reformide käigus oleks ilmtingimata vajalik:
1) möönda eksplitsiitselt "rahvusliku mõõtme" osalust ja tähtsust Eesti kaasaegses teaduspildis;
2) määratleda, millised ülalmainitud jt. rahvuslikult tähtsatest teadustöösuundadest ja -projektidest millist järku prioriteedi (sh. rahastusalase) saavad ja millist tüüpi finantseerimisele kuuluvad: riiklikud programmid / baasfinantseerimine asutuste kaudu / sihtfinantseerimine vm.;
3) katta rahvuslikult prioriteetseiks loetud projektid piisava hulga piisavalt kvalifitseeritud täitjatega ning tagada neile tööks vajalikud seadmed ja materjalid; kehtestada neile projektidele jäigalt ranged ajagraafikud ning kõigi võimalike meetmetega vältida tagatult hea äraolemise rutiinide teket neid teemasid viljelevais rühmades;
4) tagada eesti ajaloo-, keele-, folkloori- ja kultuuriarhiivide jt. rahvuslike teaduskogude ning nende juurde kuuluvate abiinfoteekide füüsiline säilimine, jooksev hoole, materiaalne varustatus ja normaalne tehniline funktsioneerimine.

Tartus, 27. märtsil 1994. a.
Mait Klaassen
Eesti Põllumajandusülikooli rektor
Eesti Teadusnõukogu liige
Eesti Teadusfondi Nõukogu liige
Arvo Krikmann
Eesti Keele Instituudi peateadur
ETFN humanitaarteaduste ekspertkomisjoni esimees

Tõsi küll, meie murelapsed hakkasid peatselt saama ka – minimaalset, kuid siiski mõningast – finantsilist leevendust, küll mitte ETNi, vaid ETFi poolt.

ETFi nõukogu koosolek 4. mail 1994 kuulas ära Martin Zobeli ja minu ülevaated Eesti loodus- ja humanitaarteaduslike kogude vajadustest. 13. juunil tegi ETFN rea konkreetseid otsuseid prioriteetsete sihtrahastusobjektide kohta. Eraldati 380 000 krooni ka humanitaarteaduslike kogude hooldeks, sh Kirjandusmuuseumile uute kartoteekide hankimiseks 170 000 kr, Eesti Ajalooarhiivile keldrihoidla põranda remondiks ja kompaktriiulite hankimiseks 180 000 kr, Eesti Keele Instituudile murdehelindite ümberlindistamiseks 30 000 kr.

31. oktoobri koosolekul teavitas ETFi tegevdirektor Helle Martinson koosolijaid lepingust, mis oli sõlmitud 14. oktoobril 1994 ISFi (*International Science Foundation*) ning Vabariigi Kultuuri- ja Haridusministeeriumi vahel, mille järgi KHM võttis endale kohustuse olla ISFi grantide kaasfinantseerijaks. Edasise kohta on koosoleku protokollis märge: "J. Allik [toonane sotsiaalteaduste ekspertkomisjoni esimees] ja A. Krikmann juhtisid tähelepanu sellele, et sotsiaal- ja humanitaarteaduste osakaal uurimistoetustes langeb, kuna ISF toetused tulevad eeskätt loodusteadustele, mille osakaal seetõttu suureneb." ETFi nõukokku kuulus tollal ka Jaak Aaviksoo, kelle teotsemine ETFNi koosolekutel (TÜ prorektori, hiljem haridusministrina) oli nii hüperaktiivne ja ülijõuline, et jättis vahel lausa deemonliku mulje: mida iganes ta ette pani, selle nõukogu enamasti ka heaks kiitis. Nüüd reageeris ta meie protestile ootamatu ettepanekuga: mitte suurendada sotsiaal- ja humanitaarteaduste 1995. aasta grandiosakut, kuid eraldada neile ETFi sihtrahast 1 miljon krooni mingite kindlate projektide rahastamiseks vastavate ekspertkomisjonide äranägemisel. Ka see otsus – meie jaoks tegelikult veel positiivsem kui too, mida taotlesime, – tehti ladusasti ära. Miljon jagati pooleks ja meie komisjon otsustas kasutada oma 500 000 krooni põhiliselt teadustööde (sh sõnastike) kirjastamise toetuseks.

Kummatigi jätkus hiidsõnaraamatute jt mitteprojektsete taotluste surve grandirahale ka edaspidi. 1995. aastaks taotleti raha nt 6 kapitaalse sõnaraamatu, "Eesti murrete" 4. järjekordse köite, "Emakeele Seltsi Aastaraamatu" järjekordse numbri, "Vana Kandle", Kirjandusmuuseumi epistolaarsarja jätkamise jmt tööde tarvis. Me püüdsime nende osalust oma grandimaastikul vähendada, kuid tekkinud lisavahendid olid selgelt piisamatud nende täielikuks ümbersuunamiseks.

Olen kirjutanud 1995. aasta grandiekspertiisi kokkuvõttes nõnda:

> Endiselt on tõeliseks nuhtluseks (eriti lingvistika-alaste taotluste ekspertiisis) nn. suurte sõnastike jm. fundamentaalsete ning pikka aega tehtavate teatmeteoste viibimine grantfinantseerimisel: oma tähtsuse tõttu ei osale nad praktiliselt üldse grantiprojektide vahelises konkursis, st. nende tagasilükkamine on praktiliselt mõeldamatu, ning teevad raskeks ja ebaobjektiivseks humanitaaria harude vaheliste grantirahaosakute määramise. Sisuliselt on neile loovutatav grantiraha baasfinantseerimise varjatud vorm. Selle aasta ekspertiisis tõi mõningast leevendust kirjastamistaotluste (sh. sõnastike jätkuköidete jm. fundamentaalteoste kirjastamise) suunamine humanitaarteadustele määratud erisihtrahale. Kuid see leevendus on pelgalt ühekordne. Endiselt näen siin ainsa võimaliku väljapääsuna Eesti Rahvuskultuuri Riikliku Arenguprogrammi (ERRA) peatset käivitamist ning väljendan siiraimat heameelt selle üle, et Eesti Teadusnõukogu on aktsepteerinud või aktsepteerimas ERRA-programmi äsja lõppenud teadusevalvatsiooni ühe väljundina. ERRA planeeritav rahaline maht on esialgu küll üsna naeruväärne, kuid *Beßer ichts als nichts*, nagu vennalik saksa rahvas tavatseb ütelda.

Jumala veskid jahvatasid sel hetkel päris jõudsasti. Pärast Teaduste Akadeemia muutumist teadusministeeriumist personaalakadeemiaks (1994–1995), üha jätkuva teadusreformi ning teadus- ja arendustegevuse seaduse uue, radikaalselt muudetud versiooni ettevalmistamisprotsessi taustal ning eriti pärast Jaak Aaviksoo asumist haridusministri kohale 1995. aasta novembris kasvas pinge ETFi ja HMi kui teadust rahastavate jõukeskuste vahel ning ETF hakkas minetama oma seniseid positsioone teadusraha ainupädeva jagajana.

1996. aasta alul eraldas uus haridusminister omakäeliselt aasta teadusrahast 6 miljonit krooni. Osa sellest kasutati Eesti kõrghariduse toetuseks jm otstarbel, 3 miljoniga aga käivitati eelarverida "Haridusministeeriumi sihtfinantseerimine", mille komponentideks osutusid:

1) programm "Muukeelse elanikkonna integratsioon" – 800 000 kr;
2) programm "Eesti keel ja rahvuskultuur" – 800 000 kr;
3) programm "Rahva tervis 1996. a" – 200 000 kr;
4) TÜ strateegilise tehnoloogia keskus – 400 000 kr;
5) TTÜ strateegilise tehnoloogia keskus – 400 000 kr;
6) reserv – 400 000 kr.

Programmi "Eesti keel ja rahvuskultuur" käivitamismehhanismi kohta valitses esialgu suur teadmatus, kuid pärast korduvaid järelepärimisi ja meeldetuletusi andis minister 27. märtsil 1996 välja käskkirja nr 58, mis käskis programmi "Eesti keel ja

rahvuskultuur" käivitamiseks moodustada programmi juhtkomitee koosseisus Jaan Ross (Tartu Ülikool), Arvo Krikmann (Eesti Keele Instituut) ja Jaan Undusk (Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus) ning juhtkomiteel formuleerida programmi eesmärgid, ülesanded ja etapid ning esitada ministeeriumile 10. aprilliks k.a programmi täitmise kava ja eelarve; ühtlasi teha ettepanek programmi juhtasutuse kohta.

Suuliste lisasuuniste järgi pidid programmi 1. aasta konstituentideks saama teemad, mis on ühest küljest tähtsad ja/või puhtteaduslikus mõttes head ning teisalt lubavad juba aasta lõpuks reaalseid resultaate.

Sestpeale juhtiski kogu võitlust programmi tegeliku ja täiemõõtmelise käivitumise nimel Jaan Ross, kes aastail 1996–1999 töötas TÜ filosoofiateaduskonna dekaanina.

Kogusime humanitaarasutustelt asjaomast teavet ja esitasime oma ettepanekud 1996. aasta eelarve jaotuse kohta. Need aktsepteeriti ja rahastusele võeti 6 üldteemat: 1) "Eesti vanem kirjakeel" (TÜ ja EKM); 2) sari "Eesti ja läänemeresoome keelte sõnaraamatud" (EKI); 3) sari "Eesti murdetekstid" (EKI); 4) sari "Monumenta Estoniae Antiquae" (EKM ja EKI); 4) W. Andersoni sümpoosiumi kogumiku kirjastamine (TÜ rahvaluule õppetool); 6) UTKK mitmete üllitiste kirjastamine.

Edasise sündmustiku kohta toon taas katkendi oma kirjast humanitaarteaduste ekspertkomisjonile 11. novembrist 1996:

> Suve lõpupoole, kui uued grantitaotlused olid tulnud ja sõnastiku-uputus ootuspäraselt koos nendega, kerkis selge praktiline küsimus: mis saab edasi? 13. septembril kirjutasime Jaan Rossiga ministrile kirja, kus palusime vastust kolmele küsimusele (tsitaat):
>
> 1. Kas võib loota rahvuskultuuri alase sihtprogrammi finantseerimist Haridusministeeriumi valitsemisalas ka tuleva aasta riigieelarvest?
> 2. Kui jah, siis kas kavatsete teha muudatusi selle programmi toimkonna koosseisus?
> 3. Kui ei, siis kas Teile on vastuvõetav meie vaatekoht, et selle programmi põhikomponendiks lähiaastatel peaksid olema suurt rahvuslikku kaalu omavad, kuid pigem arendust kui teadusteooriat esindavad pikaajalised tööd, mille väljunditeks on sõnaraamatud jm. kapitaalsed teatmeteosed, Eesti ajalugu puudutavad ülevaated, eesti kirjakeele ajaloo ja folkloristika alased publikatsioonisarjad jmt.?
>
> Üsna varsti pärast seda kutsuti grupp seltsimehi Haridusministeeriumi vestlemisele, kus peremeeste poolt esindasid hr. Ain Heinaru ja pr. Maie Toimet. Meile toodi eeskujuks Marju Lauristini ilusa akrostihhoniga pealkirjastatud programmi VERA ("Venelane Eesti Rahvuslikus Areaalis") ja selgitati, et meie poolt pakutu on liiga kitsalt teaduskeskne ega anna väärika riikliku programmi mõõtu välja. Kuna aga nende programmide väärikamaid variante nagunii ei saa käivitada enne 1998. aastat, siis lepiti, et EKRK-programm veedab oma 1997. aasta veel teadusprogrammi staatuses ja endisel toimkonnal on voli teha pakkumine ta järgmise aasta koostise kohta.

15. novembrist 1996 pärineb Jaan Rossi ja minu poolt allkirjastatud ja Haridusministeeriumile adresseeritud dokument "Haridusministeeriumi projekti "Eesti keele ja rahvuskultuur" töörühma ettepanekud vastava riikliku programmi sisu, ülesehituse ja eelarve kohta aastatel 1997–2000", millest mitmeid lõike on kandunud ka programmi 1998. aasta lõppversiooni. Kirjas selgitatakse vajadust asjaomase programmi järele, selle eesmärke, sotsiaal-poliitilisi, kultuurilisi ja teaduslikke lähtekohti ning skitseeritakse neljaks järgmiseks aastaks nn arendusprogramm, mille põhikomponentideks peaksid saama:

1) krestomaatiliste, eesti keele ja kultuuri seisukohalt oluliste (sh eesti-vene ja vene-eesti kontrastiivsete leksikograafiliste) suurteoste, sh teatmeteoste koostamine;
2) eestikeelse terminoloogia arendamine;
3) eesti keele kasutussfääride laiendamine ja eesti kultuuri tutvustamine elektroonilistel infokandjatel, sh Internetis.

9. detsembri "Päevalehes" avaldas Jaan Ross programmi vajalikkust selgitava ning selle eellugusid ja hetkeseisu tutvustava kirjutise "Eesti keel ja kultuur vajavad jätkuvalt toetust".

Hetkeseis ise oli sel hetkel tõesti otse enneolematult segane. Teadusreform oli jõudmas oma kulminatsiooni, suur hulk endisi TA instituute liideti ülikoolidega, mõned likvideeriti sootuks. Käisid tulised diskussioonid uue teaduskorralduse seaduse ümber. Seaduse järgi oli ETFi nõukogu siis veel raha üldjaotuste tegija ja ka sihtraha jagaja, kuid oli ette teada, et peatselt lähevad need hoovad HMi kätte. 1997. aasta riigieelarve väljakuulutamine venis. Liiati lahkus Jaak Aaviksoo 1996. aasta novembris haridusministri kohalt ja uueks ministriks sai Rein

Loik. Võis loota, et ministeerium ei sule kord juba käivitatud riiklikke programme või nende eelastmeid kergekäeliselt. Kuid eeldatavasti vajas uus minister asjusse sisseelamiseks aega ning ta täpsemat hoiakut Aaviksoo poolt algatatud programmide suhtes me ei teadnud. Ehk veelgi tõsisem praktiline probleem oli, kust võetakse nonde programmide jätkamiseks tarvilik raha. Mitmest suunast oli juba kostnud mõtteavaldusi, et ETF on oma rahastuspoliitikas ajanud liialt grandilembest joont, st grandiraha protsentuaalne osakaal teadusrahas on liiga jõudsalt kasvanud ja põhiraha (mis tolleks ajaks kandis juba sihtraha nime) on hakanud kannatama. ETFNi koosolek 11. jaanuaril 1997, kus teadusrahaliikide proportsioonid ja sihtraha jaotus (H. Martinsoni hinnangul kiirustamise ja surve õhkkonnas kolme nurjunud hääletusvooru järel aritmeetiliste keskmiste abil) 1997. aastaks paika pandi, oli dramaatilisim kõigist, mida mäletan, ja kestis 11 tundi.

Kummati seisis meie komisjon oma grandiekspertiisiga ligikaudu endise pildi ees ja oli sunnitud omal jõul lähitulevikku ennustama. Olen 1996. aasta detsembri keskpaiku kirjutanud oma ekspertkomisjoni liikmetele:

> Ma annan endale täielikult aru sellest, et kui siin midagi läheb täbarasti, siis ma vastutan selle supi eest igal mõeldaval viisil. Kuid ma ei saaks ka säilitada mingit lugupidamist enda vastu, kui pärast 4-aastast viljatut karjumist "pahade projektide" üle meie grantimaastikul (esmajoones lingvistikas) nüüd, mil on esmakordselt tekkinud reaalne šanss asja lahendama hakata, loobuksin seda kasutamast. Seepärast teen teile järgmise ettepaneku 1997. a. grantieelarve jagamiseks. [- - -] Kuna 1) pole oodata, et meile jäänud minimaalse varuaja jooksul selguks lõplikult iga konkreetse riikliku programmi 1997. a. eelarve suurus, 2) eesti keele ja rahvuskultuuri programmi selle aasta rahastus oli 800 000 kr., seega võiks oletada, et järgmisel aastal tõenäoliselt mitte alla 1,1–1,3 miljoni, 3) on ilmne, et riiklike programmide rahastamine ei alga parimalgi juhul aasta absoluutsest algusest, kuid II kvartalist võiks alata, st. meil tuleks igal juhul vältida grantireast eemaldatud projektide täitjate näljasurma aasta esimestel kuudel, siis eraldaksime oma 1997. a. grantirahast u. 3 kuu palgafondi suuruse reservi järgmistele projektidele (neil, kel palgaraha pole taotletud, on see reserv 0) – kokku 303 000 kr [järgnes eemaldatavate projektide nimistu].

Tegime selle raske ja riskantse otsuse ära ja ETFNi koosolekul 23. detsembril 1996 see otsus ka aktsepteeriti. EKI "suured sõnastikud", "Vana Kannel", "Eesti teadlaste leksikon" ja mõned muud projektid olid tagatud 3-kuise palgarahaga, edaspidise suhtes valitses jätkuvasti teadmatus.

HMi sihtprogrammide 1996. a tulemused esitati esialgseks hindamiseks ETFi nõukogu 10. veebruari 1997 koosolekule. Koosolek otsustas moodustada kõigi 1996. a käigus olnud programmide tulemuste hindamiseks erikomisjoni ja see andis EKRK raames tehtud tööle igati hea hinnangu ning 1997. aastaks rahastuse 1 225 000 kr (mis kõigi programmide 1996. a tulemusi arvestades oli nivelleeriv, kuid siiski märksa suurem kui eelmisel aastal).

1997. aasta kevadel pidas EKRK juht Jaan Ross konsultatsioone HMi teaduse ja kõrghariduse osakonna töötajatega, kes sellal uskusid, et eesti rahvuskultuuri programmi käivitamine riikliku programmi staatuses on võimalik juba alates 1998. aastast, kui 15. maiks 1997 on olemas vastav projektdokument. EKRK laiendatud toimkond koosseisus Jaan Ross, Jaan Undusk, Valter Lang, Krista Aru ja allakirjutanu töötasid selle dokumendi nimetatud tähtajaks ka tõepoolest välja ja esitasid HMi teaduse ja kõrghariduse osakonnale. Sellele ei järgnenud HMi poolt muud reageeringut peale suulise vestluse programmide EKRK ja VERA ("Venelane Eesti Rahvuslikus Areaalis") juhtide J. Rossi ja M. Lauristini ning nende programmide mõnede toimkonnaliikmetega HMs 28. mail 1997, kus vahepeal taas vahetunud haridusminister Mait Klaassen märkis nende programmide jätkamise vajalikkust ja ütles nende kohta muid sooje sõnu.

Nende positiivsete eellootuste taustal tekitas äärmist hämmastust 1998. a riigieelarve projekti algversiooni mitmete punktide lugemine 1997. aasta sügisel:

1) EKRK-programmi (nagu ka VERA-programmi) 1998. a kuludeks oli kirjutatud 550 000 kr eelmise aasta 1 225 000 kr vastu;
2) riigiteadusasutuste infrastruktuurikuludes oli ette nähtud avamata hulk raha müütilise "loodava Rahvuskultuuri Teaduskeskuse infrastruktuurikulude katteks".

See keskus oli hr Ain Heinaru meeltes tekkinud idee – megainstituut, mis pidi loodama Eesti Keele Insti-

tuudi, Kirjandusmuuseumi, Ajaloo Instituudi ja vist veel mõnede humanitaarinstituutide ühendamise tulemusena. HM ei söandanud õnneks mõtet teoks teha, vastav rahaeraldis ristiti aga humanitaarseil rohujuuretasanditel "Heinaru tagataskuks" või "Heinaru sukasääreks". Järelepärimiste peale ja mitmesugustel foorumitel esinedes seletasid HM esindajad (A. Heinaru, M. Toimet jt) seda müsteeriumi umbes järgmiselt: 550 000 krooni on ette nähtud nimetatud programmide puhtteaduslike kulude katteks; Rahvuskultuuri Teaduskeskuse jaoks mõeldud infrastruktuuriraha (selle suurusena nimetati enamasti summat 2,6 milj kr) tulebki käsitada kui EKRK-programmi "infrakomponenti".

EKRK juhi J. Rossi kirjas haridusminister M. Klaassenile 8. detsembrist 1997 on juhitud tähelepanu humanitaarteaduste rahastuse drastilisele vähenemisele perioodil 1993–1996, mis selgus materjalis "Eesti teaduse lühianalüüs 1993–1996" toodud statistikast, ning palutud vastuseid ka mõistatustele, mis puudutavad EKRK-programmi rahastamist, "loodavat Rahvuskultuuri Teaduskeskust" jm, ning minister oli pidanud suusõnal vajalikuks humanitaarteaduste finantseerimise langus peatada.

1998. aasta riigieelarve lõppvariandis oli teaduse sihtfinantseerimine tervikuna kasvanud algvariandiga võrreldes u 4,5 milj kr võrra ja riigiteadusasutuste infrastruktuuri finantseerimine u 1,2 milj kr võrra, kuid oli ebaselge, mitu riigiteadusasutust jääb neile rahadele pretendeerima. Selles lõppvariandis ei leidunud programmi EKRK (nagu ka programmi VERA) mitte mingil ilmutatud kujul ja oli jätkuvasti ebaselge, kas HM loeb teda lõppenuks või jätkuvaks, ja kui jätkuvaks, siis millisest reast või millistest ridadest peaks hakkama toimuma selle rahastamine. Mitmed suured ja hästi kulgevad projektid, mis 1997. aastal olid olnud EKRK-programmi rahastusel (EKI sõnastikud, "Eesti teadlaste biograafiline leksikon", TÜ eesti vanema kirjakeele projekt jm), ähvardasid jääda paremal juhul 1998. aasta alguskuudeks igasuguse rahalise katteta või halvemal juhul katkeda hoopis.

EKRK toimkonna arvamust 1998. aasta rahajaotuse kohta ei küsitud, kuid Jaan Ross tegutses 1997. aastal moodustatud sihtraha jaotava uue organi – Teaduskompetentsi Nõukogu – aseesimehena ning tal oli võimalik teha mõningaid sihtrahaproportsioone mõistlikustavaid korrektiive.

Jaan Ross kirjeldab oma 4. märtsiga dateeritud ringkirjas EKRK toimkonnale 1998. aasta kevadtalvel toimunud sündmusi:

Et luua meie programmile pisut laiemat kõlapinda, tegin veebruarikuus TAN-i aseesimehele prof Peeter Tulvistele ettepaneku, et TAN-i järgmise istungi päevakorda võetaks eesti keele ja rahvuskultuuri programmi täitmise arutelu ja hinnang sellele. Nii ka sündis. TAN-i istung toimus 2. märtsil, kus mul avanes võimalus selles asjas 10 min sõna võtta. TAN kiitis meie tegevuse üldiselt heaks, kuid pidas vajalikuks soovitada (1) asetada enam rõhku kaasaegse eestikeelse terminoloogia ja sõnastikebaasi väljaarendamisele, (2) kavandada programmi täitmine tulevikus ühiselt HM ja Kultuuriministeeriumi haldusalasse, (3) HM-l kujundada programm ümber Eesti seadusandlusele vastavaks riiklikuks programmiks ning (4) esitada programm ümbertöötatud kujul veelkord TAN-ile heakskiitmiseks. Haridusminister prof Mait Klaassen omalt poolt lubas 1999. a riigieelarvesse programmi mahuks kavandada 3,5 milj kr.

Protsessi lõppfaas kulges enam-vähem häireteta.

Programm oli arutlusel Vabariigi Valitsuse 3. oktoobri istungil, kuid saadeti muudatuste tegemiseks HMile tagasi.

4. novembril on riigikontrolör Juhan Parts edastanud HMile oma märkused programmi kohta.

8. detsembril kinnitas Vabariigi Valitsus programmi "Eesti keel ja rahvuskultuur" ning selle eelarve aastateks 1999–2003.

Haridusministri käskkirjaga nr 15 27. jaanuarist 1999 moodustati riikliku sihtprogrammi "Eesti keel ja rahvuskultuur" 8-liikmeline juhtkomitee, kästi sel läbi vaadata 1999. aasta konkursivooru esitatud projektid ning 10. veebruariks 1999 teha ettepanekud nende finantseerimiseks.

Programm oli käivitunud.

AUTORITEST

(Ülikoolide ja asutuste nimed on toodud tänapäeval kasutataval kujul)

Krista ARU (1958)
Lõpetanud Tartu Ülikooli ajakirjanduse erialal 1981. Eesti Rahva Muuseumi direktor.

Martin EHALA (1963)
Lõpetanud Tallinna Ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal 1990. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna erakorraline professor ja vanemteadur.

Mati ERELT (1941)
Lõpetanud Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal 1965. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna emeriitprofessor, erakorraline vanemteadur.

Tiiu ERELT (1942)
Lõpetanud Tartu Ülikooli soome-ugri keelte erialal 1965. Eesti Keele Instituudi vanemkeelekorraldaja.

Rutt HINRIKUS (1946)
Lõpetanud Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal 1970. Eesti Kirjandusmuuseumi teadur.

Arvo KRIKMANN (1939)
Lõpetanud Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal 1962. Eesti Teaduste Akadeemia liige. Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur.

Birute KLAAS (1957)
Lõpetanud Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal 1981. Tartu Ülikooli õppeprorektor.

Irina KÜLMOJA (1946)
Lõpetanud Tartu Ülikooli vene keele ja kirjanduse erialal 1970. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna professor.

Eneken LAANES (1972)
Lõpetanud Eesti Humanitaarinstituudi kirjandusteooria erialal 1998. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse teadussekretär.

Valter LANG (1958)
Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1981. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna professor, dekaan.

Andres LOOPMANN (1960)
Lõpetanud Tartu Ülikooli teoreetilise füüsika erialal 1987. Eesti Keele Instituudi tarkvaraarendaja.

Meelis MIHKLA (1955)
Lõpetanud Tallinna Tehnikaülikooli automatiseeritud juhtimissüsteemide erialal 1978. Eesti Keele Instituudi vanemteadur.

Sirje RAMMO (1953)
Lõpetanud Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal 1979. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna assistent.

Jaan ROSS (1957)
Lõpetanud Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia muusikateaduse erialal 1980. Eesti Teaduste Akadeemia liige. Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia ning Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna professor.

Maarika TERAL (1972)
Lõpetanud Tartu Ülikooli eesti keele võõrkeelena erialal 1997. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna doktorant.

Ülle VIKS (1948)
Lõpetanud Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal 1971. Eesti Keele Instituudi vanemarvutilingvist.

Kinnitatud
Vabariigi Valitsuse 8. detsembri 1998. a
korraldusega nr 1187-k

RIIKLIK PROGRAMM "EESTI KEEL JA RAHVUSKULTUUR" AASTATEKS 1999–2003

1. PROBLEEMI ANALÜÜS

Riiklik programm "Eesti keel ja rahvuskultuur" lähtub probleemist, et tänapäeval on ligikaudu ühe miljoni suurune eesti keelt emakeelena kõnelevate inimeste hulk võrdlemisi lähedal sellele piirile, millest alates omakeelse ühiskonna sajaprotsendiline funktsioneerimine muutub võimatuks.

Kahe maailmasõja vahel soodustas Eesti Vabariigis eestlaste identiteedi ja kultuuri säilimist riigi homogeenne rahvuslik koosseis, sest rohkem kui 90% rahvastikust kõneles emakeelena eesti keelt. Enamgi veel, muukeelne rahvastik (rootslased, venelased jt) elunes enamasti kompaktselt riigi äärealadel ning seega ei saanud ohustada eestlaste rahvuslikku identiteeti ega olulisel määral mõjutada eesti keele ja kultuuri vallas toimuvaid protsesse. Pärast Teist maailmasõda alanud ning umbes 50 aastat kestnud Nõukogude okupatsiooni rahvuspoliitika põhisuunaks Eestis oli teatavasti eestlaste assimileerimine venelastega. Selles olid võimud edukamad Põhja-Eestis, kus tekitati ulatuslikud eesti-vene segaasustusega alad (nt Kirde-Eestis, Ida-Tallinnas, Loksal) ja tõrjuti eesti keel käibelt välja kohati pea kogu avalikust elust. Teatud valdkondades (sõjandus, lennundus, merendus, raudtee) kadus eesti keel kasutuselt kogu Eesti territooriumil. Eesti ajalugu kirjutati ümber marksistlik-nõukogulikus vaimus. Terve hulga eesti kirjanike jt kultuuritegelaste tööde avaldamine, esitamine, käsitlemine, nende nimede nimetaminegi oli keelustatud.

Kuigi eestivenelaste motivatsioon eesti keelt õppida on okupatsiooniajaga võrreldes mõnevõrra tõusnud, pole segarahvastikuga alad Põhja-Eestist kuhugi kadunud. Neil aladel on eestlaste ja venelaste vaheline eeldatav suhtlemiskeel endiselt vene keel. Teisalt on meie kultuurikeskkonda viimase viie aasta jooksul piiride avanemise ja arenevate majandussidemete tõttu end jõuliselt sisse murdnud inglise keel ja lääne massikultuur. Teatud elualadel on inglise keel valmis eesti keelt välja tõrjuma ka eestlaste omavahelises kommunikatsioonis (riigivalitsemine, pangandus, mitmed teadusharud, meelelahutusäri). Eesti peatse ühinemise järel Euroopa Liiduga on oodata selle surve jätkuvat tugevnemist.

Kahest võimalikust tulevikustsenaariumist – sattuda uuesti Venemaa mõjusfääri või integreeruda Euroopaga – on Eesti valinud teise, mis tähendaks tegelikult 1940. aastal vägivaldselt katkestatud protsessi jätkumist. Sidemete taastamine ja arendamine Euroopaga nõuab investeeringuid ka kultuuri ja hariduse valdkonnas, sest euroopaliku ühiskonnamudeli kultuuripoliitika on suunatud sellele, et kodanikud saaksid osaleda vabas kultuurivahetuses, säilitades ja arendades samal ajal oma kultuurilist ja keelelist identiteeti. Eesti Vabariik on küll alla kirjutanud ja ratifitseerinud Euroopa kultuurikonventsiooni ja arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsiooni, kuid nendest lepingutest tulenevate riiklike kohustuste täitmisele pole seni pööratud piisavalt tähelepanu, eriti mis puudutab kultuuripärandi säilitamist ja kättesaadavaks tegemist.

Arenenud riigid liiguvad kõrvalekaldumatult ning üha kiirenevalt suunas, mida iseloomustab arvutite ning muude infotehnoloogiavahendite, sidevõrkude ja -teenuste ning elektroonselt ligipääsetavate inforessursside küllus kõigis valdkondades. Tees üleminekust infoühiskonda, kus kõigi sotsiaalsete ja majanduslike protsesside kulgu määrab otsustavalt teabe kättesaadavus infotehnoloogiavahendite varal, on saanud riikide ja valitsuste tegevusjuhiseks. Ollakse üksmeelel selles, et informatsioon on otsustava tähtsusega vahend majanduse arendamiseks ja selle efektiivsuse tõstmiseks, rahvusvahelise konkurentsivõime säilitamiseks ja suurendamiseks, koha

kindlustamiseks maailmamajanduses. Kultuuri alal teenib informaatika samu põhieesmärke. Kultuurivahetuse laienemine elektronteabekanalite kaudu on hädavajalik meie lähendamiseks rahvusvahelisele kultuuriruumile. Ei tohi ka unustada, et demokraatia eelduseks on informatsiooni paljusus ja kättesaadavus võimalikult laiale avalikkusele.

Eesti arengut ja konkurentsivõime kasvu pidurdab praegu hariduse suutmatus kohaneda välistingimuste muutustega. Haridussektor ei suuda anda piisavalt tarviliku kvalifikatsiooniga tööjõudu, kes peale kitsalt professionaalsete oskuste eviks ka kõrget üldist ja erialast töökultuuri. Haridussüsteemis peegeldub ja võimendub samuti ühiskonnas leviv üldine väärtushinnangute ja käitumisnormide kriis, mille üheks põhjuseks on pakutava informatsiooni tasakaalustamatus ja noorte oskamatus eraldada teadmist väärteadmisest ja olulist ebaolulisest. Eesti kultuuriväärtused on hariduslikuks otstarbeks halvasti avatud ja eksponeeritud ning eesti keele ebakindel seisund ühiskonnas kujundab noortes nihilistlikku suhtumist omakeelsesse kultuuri üldse.

Kaks tegurit, eesti keelt emakeelena kõnelejate nappus Euroopa kontekstis ning tugev indoeuroopa (vene ja inglise) interferents seavad meie riigi olulise valiku ette. Kui riik soovib vältida eestlaste identiteedikriisi ja soodustada vene kogukonna integreerumist Eesti ühiskonda ning näeb Eestit tulevikus harmoonilise multikulturaalse ühiskonnana, on senisest jõulisemad investeeringud eesti keele ja kultuuri arengusse möödapääsmatud, sest sel juhul peavad eesti keel ja kultuur olema suutelised funktsioneerima hästi kõigis valdkondades. Kui riik soovib loobuda sekkumisest ühiskonnas toimuvatesse kultuuri- ja keeleprotsessidesse, võib prognoosida eesti keele kasutussfääride jätkuvat ahenemist, võõrkeelte – inglise, vene ja soome keele – laialdast levikut kõigis avaliku elu valdkondades, internatsionaalse massikultuuri võimutsemist ning eestlaste kultuurilise ja keelelise identiteedi hägustumist, mis teeb meid haavatavaks ida poolt lähtuva surve suhtes.

Eeldused kirjeldatud probleemi lahendamiseks annab 26. märtsil 1997. a vastuvõetud teadus- ja arendustegevuse korralduse seadus (RT I 1997, 30, 471), mille paragrahvi 14 lõige 2 ja paragrahv 17 sätestavad teadus- ja arendustegevuse finantseerimise riiklike programmide kaudu. Eesti Teadusfondis (ETF) on ammu tunnetatud selle sätte vajalikkust. ETF-i põhiülesandeks on anda uurimistoetusi (grante) suhteliselt lühikese, kõige enam neljaaastase kestusega projektidele. Samas esitati ETF-i humanitaarteaduste ekspertkomisjonile igal aastal taotlusi krestomaatiliste suurteoste (nt baassõnaraamatute, akadeemiliste folkloori- jm allikapublikatsioonide), õppematerjalide jt laiale avalikkusele suunatud publikatsioonide grantfinantseerimiseks, mis ei ole kooskõlas Eesti Teadusfondi tegevust piiritlevate normdokumentidega. Samal ajal pole sisulistel kaalutlustel mõeldav olnud nende finantseerimisest keeldumine.

Teadusfondi humanitaarteaduste ekspertkomisjon on kõigis aastate 1994–1996 grandiekspertiisi kokkuvõtetes jm pöördumistes alla kriipsutanud vajadust leida seda laadi fundamentaalprojektidele teised rahastamisallikad. Ka komisjon, kes 1995. aasta kevadel tegi kokkuvõtteid Eesti sotsiaal- ja humanitaarteaduste evalvatsioonist, soovitas humanitaarteaduste olukorra parandamiseks Eesti rahvuskultuuri riikliku programmi käivitamist. Probleemi tõsidust on mõistnud Haridusministeerium, kus 27. märtsil 1996. a moodustati ministri käskkirjaga nr 58 komisjon koosseisus Arvo Krikmann, Jaan Ross ja Jaan Undusk, kellele tehti ülesandeks sõnastada ettepanekud Haridusministeeriumi programmi "Eesti keel ja rahvuskultuur" sisu ja eesmärkide kohta 1996. aastal. Komisjoni ettepanekud aktsepteeriti ministri poolt ja nimetatud programm käivitati haridusministri 20. mai 1996. a käskkirjaga nr 105 (esialgu Haridusministeeriumi sihtprogrammina). Programmi juhtasutuseks oli Tartu Ülikool, programmi juhiks Jaan Ross ja 1996. aasta eelarveks 0,8 miljonit krooni. See raha kulutati eeskätt kirjastamisele, finantseerides kokku 12 raamatu trükkimist või trükivalmis seadmist Eesti Keele Instituudis, Eesti Kirjandusmuuseumis, Tartu Ülikoolis ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuses. Programmi edukat täitmist tõendab ka asjaolu, et Haridusministeerium jätkas selle finantseerimist 1997.

aastal eelarvega 1,25 miljonit krooni. 1997. aasta kevadel valmis komisjoni (J. Ross, A. Krikmann, J. Undusk) eestvedamisel riikliku programmi "Eesti keel ja rahvuskultuur" projekt, mis esitati kooskõlastamiseks Haridusministeeriumile. 1998. aastal finantseeriti programmi vanema eesti keele uurimiseks (550 000 krooni) ning teadustöö tugistruktuuri ülalpidamiseks (2,4 miljonit krooni).

Rahvuskultuuri programmi kuuluvate ülesannete lahendamist on peale Haridusministeeriumi ja Eesti Teadusfondi toetanud Kultuurkapital, Rahvuskultuuri Fond, Kultuurifond ja Avatud Eesti Fond. Ometi pole mõeldav, et omakeelse kultuuri arendamine sedavõrd piiratud demograafiliste ressursside juures nagu meil võiks pikemaks ajaks jääda vaid üksiku ministeeriumi ja sihtasutuste rahastada. Eesti keele ja rahvuskultuuri programmi rahastamises peab toimuma kvalitatiivne nihe, milleks oleks programmi muutmine riigieelarvest finantseeritavaks riiklikuks programmiks.

2. PROGRAMMI EESMÄRGID JA OODATAVAD TULEMUSED

Programm seab põhieesmärgiks eesti keele ja kultuuri täisväärtusliku funktsioneerimise tänapäeva demokraatliku ühiskonna kõigis valdkondades. See tähendab eesti keele kasutussfääride kindlustamist ja laiendamist, eesti keele funktsioneerimist täismõõtmelise kirjakeelena, sealhulgas piiranguteta toimimist riigi-, kõrgharidus- ja teaduskeelena ja Eesti eri rahvustest elanike vahelise suhtlemiskeelena. Eesti kultuuri mineviku- ja tänapäevasaavutused peavad olema väärtustatud ja kättesaadavad kõigile Eesti elanikele ja huvilistele mujal maailmas. Eesti keele ja kultuuri täisväärtuslik funktsioneerimine säilitab eestlaste identiteedi, mis omakorda kindlustab eesti rahvuse ja Eesti Vabariigi staatust.

Põhieesmärgist tulenevad alameesmärgid:
1) eesti keelele ja kultuurile sedavõrd väärika ja atraktiivse staatuse loomine, et Eesti ühiskonda integreerumine muutuks suurema osa mitte-eesti kogukonna liikmete jaoks loomulikuks ja vajalikuks tarbeks, milleta täisväärtuslik eksistents oleks Eestis võimatu. Lähitulevikus peaks riigis tekkima olukord, kus eesti kogukonda kuulumist (või vähemalt sidemeid eesti kogukonnaga) hakatakse väärtustama ka suure osa eestivene kogukonna liikmete poolt. Seega aitab programm kaasa eesti ja vene kogukondade vaheliste potentsiaalsete pingete maandamisele;
2) eesti keele arendamine sellisele tasemele, et see oleks võimeline funktsioneerima ühena Euroopa Liidu keeltest. Teatavasti pole ükski Euroopa Liidu liikmesriik loobunud Liidu-siseses asjaajamises oma riigi- või ametikeelest mõne rahvusvahelise keele kasuks. Eesti liitumisel Euroopa Liiduga on selle sammu üheks vajalikuks eelduseks eesti oskuskeele ja tõlkeleksikograafia kõrge tase;
3) eesti kultuuripärandi säilitamine ja kättesaadavaks tegemine Euroopas aktsepteeritud tasemel hariduslikuks, teaduslikuks ja kultuurivahetuslikuks otstarbeks. See tähendab eeskätt kaasaegse tehnoloogia rakendamist nii kogude hooldamisel, läbitöötamisel kui ka neis sisalduva informatsiooni levitamisel;
4) haridusreformi toetamine eesti keele ja kultuuri alaste õppeotstarbeliste materjalide ettevalmistamise, eksponeerimise ja levitamise kaudu. Haridusuuendus Eestis ei saa jääda ainult koolide ja haridusametnike ülesandeks, vaid selleks peavad andma oma panuse kõik ühiskonna institutsioonid, kaasa arvatud teadus- ja arendusasutused.

3. TEGEVUSPLAAN

3.1. PROGRAMMI JUHTIMINE

Programm planeeritakse ja üldised strateegilised eesmärgid püstitatakse viieks aastaks.

Programmi juhib ja koordineerib Haridusministeeriumi poolt määratud juhtkomitee vastavalt rahandusministri 29. jaanuari 1998. a määrusele nr 7 "Riigieelarvest finantseeritavate riiklike programmide koostamise korra kinnitamine".

Juhtkomitee:
– kuulutab iga kalendriaasta alguses välja avaliku konkursi programmi üldeesmärgiga vahetult seotud teadus- ja arendusasutustele järgnevaks aastaks programmi täitmiseks vajalike konkreetsete projektide saamiseks;
– organiseerib konkursile esitatud projektide hindamist, lähtudes programmi üldeesmärgist;

– otsustab finantseerimisküsimused programmi eelarve raames ning teostab jooksvalt eelarve korrigeerimist, täpsustades õigeaegselt järgmise aasta kulutuste mahu;
– koostab lõppeva aasta aruande, võttes aluseks programmi täitjate aruanded;
– hindab programmi täitmise tulemuslikkust;
– organiseerib programmi koostamist ja vahendite sihtotstarbelist kasutamist.

3.2. PROGRAMMI TÄITMINE

Programm hõlmab nelja põhisuunda:

3.2.1. Krestomaatiliste, eesti keele ja kultuuri seisukohast oluliste suurteoste, sealhulgas teatmeteoste koostamine ja väljaandmine

Mistahes keele ja kultuuri täisväärtusliku funktsioneerimise aluseks on seda keelt ja kultuuri kirjeldavate ning teiste keelte ja kultuuridega siduvate krestomaatiliste suurteoste – mitut laadi sõnastike, grammatikate ja akadeemiliste kommenteeritud allikväljaannete olemasolu. Selliste teoste koostamine on aja- ja töömahukas ülesanne, mille lahendamise pikkust ka suuremate rahvaste keelte puhul saab mõõta aastakümnetega. Näiteks Eesti murrete sõnaraamatu koostamisele suunatud töö algas Eestis 1930-ndatel aastatel; praeguseks on trükist ilmunud sõnaraamatu viis esimest vihikut. Eesti folkloori saripublikatsiooni "Monumenta Estoniae Antiquae" on eelmisel sajandil algatanud Jakob Hurt ning sarja väljaandmine jätkub praegu kolmes harus. Kui ühiskonnas on kord käivitatud niisuguste suurteoste koostamise ja väljaandmise protsess, siis oleks selle protsessi peatamine rahvuskultuuri seisukohast hukatuslike tagajärgedega.

Programmi raames tuleb jätkata viit tüüpi krestomaatiliste suurteoste koostamist ja väljaandmist:

3.2.1.1. Tänapäeva eesti keele baassõnaraamatud

3.2.1.2. Eesti kirjakeele, kultuuri ja teaduse ajalugu (allikpublikatsioonid, ülevaated, teatmeteosed)

3.2.1.3. Eesti murdetekstide publikatsioonid

3.2.1.4. Eesti folkloori fundamentaalväljaanded

3.2.2. Keelekorraldus ja terminoloogia arendamine

Ilma pideva keelekorralduse ja kvalifitseeritud terminiloometa pole eesti keele täisväärtuslik funktsioneerimine võimalik, kuna eesti keel asub tugevas inglise, vene ja soome keele mõjuväljas. Eesti Vabariigi kahel alguskümnendil loodi hästi funktsioneeriv terminoloogiasüsteem ning esmakordselt ajaloos suutis eesti keel olla nii riigi-, kõrghariduskui ka teaduskeel. 1940. aastast kuni 1960-ndate aastate keskpaigani oskuskeeletöö peaaegu seiskus, pärast seda aga elavnes taas ning võib väita, et eesti oskuskeele traditsioon ei katkenud, vaid tema järjepidevus säilitati ideoloogilisest survest ning vene keelele allutamise püüdest hoolimata.

Uus iseseisvus avas meile integreerumisvõimaluse läände ja kiire ning möödapääsmatu vajaduse ümber orienteeruda näiteks majandus- ja õigusterminoloogias. Kuid tavakohase kitsama asjatundjate ringi asemel tegeleb nüüd oskuskeelega väga palju inimesi, kel tihti ei puudu mitte üksnes teadmised oskuskeelekorraldusest ja selle töö järjepidevusest, vaid kes ei oska ka head eesti keelt ega suuda lahus hoida eesti ja inglise keele süsteemi, mis on kutsunud esile slängilike parasiitterminite vohamise. Levima on hakanud ekslik ettekujutus, nagu poleks keelekorraldus demokraatliku ühiskonna tingimustes vajalikki.

Keelekorraldustöö peab olema järjepidev. Ühe viieaastase programmi raames saab lahendada esialgsed pakilised ülesanded, nagu keelenõustamise süsteemi tugevdamine, õigekeelsus- ja terminoloogiakeskuse väljaarendamine Tartu Ülikooli juures ning esmavajalike keelekasutuskäsiraamatute koostamine ja väljaandmine.

3.2.3. Eesti humanitaarteaduslike ja museoloogiliste kogude säilitamine, täiendamine ja kättesaadavaks tegemine, sealhulgas ekspositsiooni vormis

Rahvusliku kultuurimälu kandjaks ja peaaegu igasuguse rahvuskultuurilise tegevuse aluseks on kogud: dokumendid, trükised, käsikirjaline ja pildimaterjal, helisalvestised, esemelise kultuuri näidised. Trükiste ja käsikirjade kogude kohta kehtib kõikides Euroopa Liidu maades kultuuripärandi kaitse konventsioon, mis eeldab kogu seisundi kirjeldamist üldtunnustatud Stanfordi testi abil. Haridusminis-

teeriumi valitsemisalas olevate kogude seisund on üldjuhul uurimata ja hindamata. Kogudes sisalduva informatsiooni säilitamine ja kättesaadavaks tegemine on praeguse teadusasutuste finantseerimise süsteemi juures kujunenud ületamatuks raskuseks, sest infrastruktuurikulude katmine ja aastail 1994–1997 ETF-ilt saadud eritoetuste suurusjärk ei ole olnud piisav rahuldamaks kapitaalsemaid vajadusi, nt sisseseade osas, samuti kõiki suurte kogude hooldamise ja eksponeerimise kulutusi nii töötasude kui ka töövahendite osas. Siht- ja grandiraha kasutamine selleks otstarbeks oleks üheselt seadusevastane.

Kultuuriministeeriumi valitsemisalas olevate muuseumide seis on parem, sest kultuuriväärtuste kogumine ja säilitamine on nende põhitegevus. Olukord, kus üks osa muuseume ja teisi kogusid omavaid asutusi saavad oma ülesandeid täita normaalselt, teine osa aga mitte, tekkis Kultuuri- ja Haridusministeeriumi lahutamisega. Käesolev programm aitaks muu hulgas ka seda disproportsiooni kõrvaldada.

Programmi raames finantseeritavad kogude hooldustööd on järgmised:
1) hoidlate, laborite, ekspositsiooniruumide väljaehitamine ja haldus;
2) materjali alanud destruktsioonide peatamine või pidurdamine, hävivate säilikute konserveerimine, tagatis- ja kasutuskoopiate loomine;
3) kogude jooksva juurdekasvu kindlustamine: teabe kogumine, ostud, välitööd, talletusseadmete, andmekandjate ja paigutite tagamine;
4) kogudes sisalduva teabe võimalikult kiire, mugav ja täielik kättesaadavaks tegemine huvilistele: kopeerimine, süstematiseerimine, registrite ja kataloogide koostamine, ekspositsioonide koostamine, info- ja reklaamväljaannete publitseerimine.

3.2.4. Eesti keele kasutussfääride laiendamine ja eesti kultuuri tutvustamine elektroonilistel infokandjatel, sealhulgas internetis

Raamatukogudes, arhiivides ja muuseumides on paljude aastakümnete, kohati aastasadade vältel kogutud teavet traditsioonilistel paberkandjatel. Nende väärtuste paremaks kasutamiseks ning tulevastele põlvedele säilitamiseks on hädavajalik viia nad nüüdisaegseile digitaalseile andmekandjaile, eeskätt laserandmeplaatidele.

Tänapäeval toodetav info on üha suuremal määral juba algselt digitaalses vormingus, kuid selle info organiseerimine säilitamiseks ja hõlpsaks taasleidmiseks nõuab täiendavaid kulutusi.

Keele- ja kultuurialast teavet sisaldavatel üldkasutatavatel infopankadel ja elektronpublikatsioonidel on riigi informatsioonilises infrastruktuuris oma kindel koht. Viie aastaga on võimalik talletada ning teha kõigile huvilistele kättesaadavaks suur osa rahvuskultuuri mineviku- ja tänapäevasaavutusi. Peatähelepanu tuleb suunata üldharidusliku suunitlusega materjalide (elektroonilised keele- ja kultuuriajaloolised lugemikud, teatmeteosed, ajakirjad ja interaktiivsed programmid) ettevalmistamisele, sest noored, kaasa arvatud vene noored, on kaasaegse infotehnoloogia kasutamise suhtes kõige altim elanikkonna rühm. Sellega aitaks programm "Eesti keel ja rahvuskultuur" realiseerida ühtlasi programmi "Tiigrihüpe" kaudu loodavaid võimalusi.

Lai tarbijaskond oleks kindlasti Eesti perioodika koondserveril, kuhu talletataks iga päev internetis publitseeritavad ajalehed ja ajakirjad. Samuti kantakse lähiaastatel moodsaile andmekandjaile väärtuslikum osa säilitatavate fondide sisust, näiteks eesti kirjakeele vanimad allikad, vanem perioodika, vanem Eesti kirjandus, olulisemad arhiividokumendid, muuseumide valitud eksponaatide visuaalkujutised jne.

4. 1999. AASTA EELARVE 3 500 000 KROONI.

5. PROGRAMMI ELLUVIIMISE TÄHTAEG: AASTAD 1999 KUNI 2003.

6. VÕIMALIKUD RISKITEGURID PROGRAMMI TÄITMISEL

Mitmete programmis ettenähtud projektide teostamine, eeskätt informatsiooni levitamine interneti kaudu, sõltub sellest, kas Eestis suudetakse välja arendada nii riigisisene kui ka Eestit välismaail-

maga ühendav piisava võimsusega andmesidevõrk. Muid riskitegureid programmi täitmisel ei ole.

7. PROGRAMMI TÄITMISE EDUKUSE NÄITAJAD

Programmi täitmist ja selle edukust on võimalik hinnata, arvestades:

1) publitseerimise mahtu ja taset, kuna enamiku tegevusplaanis loetletud tööde väljundiks on trükised või elektroonilised väljaanded;
2) kodu- ja välismaiste asjatundjate eksperthinnanguid;
3) kultuurialase teabe säilitamisvormide kaasaegsust ja info kättesaadavuse astet, sealhulgas:
– teadus- ja kultuurikogude hoiutingimuste vastavust Euroopa kultuurikonventsioonile ning arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsioonile;
– vastavust Euroopa Liidu maades kogude seisundi, säilimistingimuste ja kogudes sisalduva info kättesaadavuse kirjeldamiseks kasutatavate testide (Stanfordi, NLE, TUL) nõuetele;
– osalemist Euroopa Liidu ja rahvusvaheliste organisatsioonide kultuuripärandi kaitse ja avatud ühiskonnale suunatud projektides (ENA 301, UNESCO).

Lisa 1

RIIKLIKU PROGRAMMI "EESTI KEEL JA RAHVUSKULTUUR" AASTATEKS 1999–2003 JUURDE

PROGRAMMI EEST VASTUTAVA HARIDUSMINISTEERIUMI VALITSEMISALAS ASUVAD OLULISED RAHVUSKULTUURI- JA TEADUSKOGUD

Ajaloo Instituut

1. Arheoloogiline üldkogu (1,2 miljonit säilikut)
2. Osteoloogiline kogu (21 000 säilikut)
3. Antropoloogiline kogu (9500 säilikut)
4. Numismaatiline ja väärismetallist esemete kogu (224 000 säilikut, sealhulgas 95 289 ühikut hõbemünte ja -esemeid)
5. Käsikirjaliste ja kaardimaterjalide arhiiv

Eesti Keele Instituut

1. Eesti murdearhiiv (üle 5 miljoni sõnasedeli, 150 000 lehekülge murdetekste)
2. Eesti kirjakeele arhiiv (üle 4 miljoni sõnasedeli)
3. Heliarhiiv (üle 4000 tunni soome-ugri keelte helilindistusi)
4. Varia: nimearhiiv, eesti keele etümoloogia kartoteek, vadja keele kartoteek, terminoloogia koondkartoteek

Eesti Kirjandusmuuseum

1. Arhiivraamatukogu (üle miljoni arvestusüksuse, sealhulgas ajalooline kaardikogu, Baltica ja Estica kogud)
2. Eesti Rahvaluule Arhiiv (1 300 000 lehekülge käsikirjalisi säilikuid, 8300 pala helilindistusi, 200 tundi videomaterjali)
3. Eesti Kultuurilooline Arhiiv (560 fondi, neis kokku 150 600 säilikut ja 120 000 fotot ja negatiivi)

Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskond

1. Vana kirjakeele (XVII saj) sõnavarakartoteek (500 000 sõnasedelit)
2. Eesti keele murdearhiiv (33 000 lehekülge murdetekste ja -ülevaateid, 420 tundi helilindistusi)
3. Sugulaskeelte murdematerjalid (8000 lehekülge tekste, 160 tundi helilindistusi)
4. Arheoloogia kabineti kogud

Tartu Ülikooli Raamatukogu

1. Eesti teadlaste isikuarhiivid (56 000 säilikut)
2. Ajalooline graafikakogu (10 000 teost)
3. Ajalooline kaardikogu (3000 kaardilehte, 600 atlast)
4. Vana võõrkeelse kirjanduse kogu (518 000 arvestusüksust)
5. Estica (Eesti kohta välismaal ilmunud kirjanduse) kogu (34 000 arvestusüksust)

Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus

Underi ja Tuglase majamuuseumi kogu (38 000 arvestusüksust raamatuid, kunstiteoseid jm).

Lisa 2

RIIKLIKU PROGRAMMI "EESTI KEEL JA RAHVUSKULTUUR" AASTATEKS 1999–2003 JUURDE

RIIKLIKU PROGRAMMI "EESTI KEEL JA RAHVUSKULTUUR" EELARVE 1999. AASTAKS
(TUHANDETES KROONIDES)

Tegevussuunad	*1999*
1. Krestomaatilised suurteosed, sealhulgas	1160
1.1. Tänapäeva eesti keele baassõnaraamatud	450
1.2. Eesti kirjakeele, kultuuri ja teaduse ajalugu (allikpublikatsioonid, ülevaated, teatmeteosed)	380
1.3. Eesti murdetekstide publikatsioonid	90
1.4. Eesti folkloori fundamentaalväljaanded	240
2. Keelekorraldus ja terminoloogia	440
3. Rahvuskultuuri kogud	1400
4. Eesti kultuur elektroonilistel andmekandjatel	500
Kokku	3500

Lisa 3

RIIKLIKU PROGRAMMI "EESTI KEEL JA RAHVUSKULTUUR" AASTATEKS 1999–2003 JUURDE

RIIKLIKU PROGRAMMI "EESTI KEEL JA RAHVUSKULTUUR" KOONDEELARVE AASTATEKS 1999–2003
(TUHANDETES KROONIDES)

Tegevussuunad	*1999*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*Kokku*
1. Krestomaatilised suurteosed	1160	1392	1670	2004	2405	8631
2. Keelekorraldus ja terminoloogia	440	528	634	760	912	3276
3. Rahvuskultuuri kogud	1400	1680	2016	2419	2903	10418
4. Eesti kultuur elektroonilistel andmekandjatel	500	600	720	864	1037	3721
Kokku	3500	4200	5040	6047	7257	26044

Kinnitatud
Vabariigi Valitsuse 24. detsembri 2003. a
korraldusega nr 866-k

RIIKLIK PROGRAMM "EESTI KEEL JA RAHVUSLIK MÄLU (2004–2008)"

Eesti riigi üks põhiseaduslikke eesmärke on tagada eesti rahvuse ja kultuuri säilimine läbi aegade. Sel eesmärgil on kavandatud ka riiklik programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)", mis on jätkuks riiklikule programmile "Eesti keel ja rahvuskultuur (1999–2003)". Riiklik programm "Eesti keel ja rahvuskultuur" on saavutanud seatud eesmärgid ning osutunud seeläbi väga oluliseks vahendiks eesti keele ja rahvuskultuuri alaste tööde finantseerimisel. Programmi tähtsust on raske ülehinnata Eesti humanitaarteaduslike asutuste, nagu Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna, Eesti Keele Instituudi, Eesti Kirjandusmuuseumi, Ajaloo Instituudi ning Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse tegevuses.

Programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" jätkab lõppevat riiklikku programmi "Eesti keel ja rahvuskultuur" ning sellesse on integreeritud Haridus- ja Teadusministeeriumi poolt aastatel 2002 ja 2003 finantseeritud programm "Keeletehnoloogia ja Eesti Keele Instituudi sõnaraamatud" ning ettevalmistamisel olnud riiklik keeletehnoloogia programm.

Uue programmi koostamisel analüüsiti põhjalikult eelmise riikliku programmi struktuuri ja käiku ning mõtestati ümber mõned programmi aspektid. Haridus- ja Teadusministeeriumi programmi "Keeletehnoloogia ja Eesti Keele Instituudi sõnaraamatud" sõnaraamatute osa on integreeritud programmi "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" eesti keele moodulisse. On täpsustatud rahvuskultuuri rolli, seades esile selle mälulised aspektid, millest tuleneb ka programmi uus nimetus "Eesti keel ja rahvuslik mälu". Seega on uuel programmil kaks moodulit:
1) eesti keel,
2) rahvuslik mälu ja identiteet.
[RTL 2006, 48, 878 – jõust. 8.06.2006]

Erinevalt oma eelkäijast ei kavanda programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" humanitaarteaduslike teaduskogude rahastamist, kuna selleks otstarbeks on koostatud omaette riiklik programm "Humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud".

Programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" jätkab programmi "Eesti keel ja rahvuskultuur" poolt paikapandud põhimõtteid:
1) olla mitte teadustööd kui sellist, vaid teadustöö tugistruktuure finantseerivaks institutsiooniks;
2) suunata põhitähelepanu olulistele, konkreetsete, kompaktsete väljunditega suurtele projektidele;
3) mitte kehtestada jäiku proportsioone programmi moodulite vahel, säilitades võimaluse reguleerida rahastamise intensiivsust programmi jätkuaastatel olenevalt reaalsete vajaduste ajalisest dünaamikast, üksikprojektide edukusest jne.

Programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" on kavandatud viieks aastaks. Kuna programm peab täitma põhiseadusest tulenevat strateegilist ülesannet, siis on selle koostamisel arvestatud mitmete strateegiliste dokumentidega. Üleriigiliselt kavandatav strateegia "Säästev Eesti 21" aastani 2030 seab oma esmaseks eesmärgiks Eesti kultuuriruumi elujõulisuse tagamise. Eesti keel on eesti kultuuri keskne funktsionaalne kriteerium. Kultuurimälu peab tagama eesti kultuuri ajalise pidevuse. Peamised ohud eesti kultuuri säilimisele on seotud eesti keelt ähvardavate ohtudega. Kavandatava "Eesti keele arendamise strateegia (2004–2010)" eesmärgiks on tagada eesti keele kestmine läbi aegade, eesti keele areng ja täisväärtuslik toimimine riigikeelena kõigis eluvaldkondades kogu riigi territooriumil. Programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" on plaanitud täitma mitmeid keelestrateegiast tulenevaid ülesandeid eesti keele ja keeletehnoloogia vallas. Eesti teadus- ja arendustegevuse strateegia "Teadmistepõhine Eesti" aas-

taiks 2002–2006 sätestab Eesti teaduse võtmevaldkonnad. Paralleelselt võtmevaldkondade arendamisega tagatakse eesti keele, rahvuskultuuri ja ajaloo ning veel mõnede lähivaldkonnaga seotud uuringute järjepidevus ja edendamine.
[RTL 2006, 48, 878 – jõust. 8.06.2006]

Programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" on koostatud nii, et seda saaks siduda rahvusvaheliste programmidega. Eriti soovitav on, et programmi juhtkomitee liituks ERA-NETiga (*European Research Area* võrgustik).

Programmi koostamisel oli arutluse all kaks lähenemist. Esiteks institutsionaalne, mille puhul oleks ette kirjutatud programmi ülesanne ja selle täitja. Programmi ettevalmistavas komisjonis jäi peale teine lähenemine, mille puhul lähtutakse vaba konkurentsi põhimõttest ning formuleeritakse ülesanded.

Programmi ülesandeid hakatakse täitma avaliku konkursi korras. Siiski on ette näha, et:
– eesti keele mooduli põhitäitjad on Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond ning Tallinna Ülikooli filoloogiateaduskond. Eesti keele ja kultuuri populariseerimise ja keelehoiakute arendamise alammooduli täitja võib olla ka Eesti Keele Sihtasutus;
– rahvusliku mälu ja identiteedi mooduli põhitäitjad on Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond ning Tallinna Ülikooli filoloogiateaduskond.
[RTL 2006, 48, 878 – jõust. 8.06.2006]

Paljudel juhtudel on programmis töö valmimise aeg märgitud, paljudel juhtudel langeb see kokku programmi lõppemisega, mõnel juhul (nt Eesti keele murrete sõnaraamat) võtab töö valmimine rohkem aega.

1. EESTI KEEL

Eesti keele säilimise ja arengu aluseks on selles vallas toimuvate protsesside järjepidevus. Nii oleks meie suurimaks eksimuseks programmi "Eesti keel ja rahvuskultuur" raames määratletud tegevussuundade katkestamine või ahendamine. Nagu viis aastat tagasi, nii on ka nüüd põhisuundadest olulisim krestomaatiliste suurteoste – sõnastike, grammatikate ja allikväljaannete – jätkuv ettevalmistamine ja väljaandmine. Samuti on eesti keele funktsioneerimise ja arengu seisukohalt väga oluline keelekorraldus ja oskuskeeletöö. Nende põhisuundadega on lähedalt liitunud eesti keele, kultuuri ja identiteedi populariseerimine. Selle suuna vajalikkus tuleb ilmsiks eriti nüüd, kui lõimumine Euroopaga ja üleilmastumine on järsult suurendanud inglise keele ja angloameerika massikultuuri pealetungi.

1. KRESTOMAATILISTE SUURTEOSTE ETTEVALMISTAMINE JA VÄLJAANDMINE

Krestomaatiliste suurteoste olemasolu on kultuuri järjepidevuse aluseks. Programm "Eesti keel ja rahvuskultuur" on seda tegevussuunda edukalt arendanud ja viimaste aastate jooksul on ilmunud "Eesti murded VI. Võru murre" (2002), "Eesti murded VII. Saarte murre" (2002) ja "Eesti murded VIII. Lääne murre" (2000). Nüüdseks on sari "Eesti murded I–VIII" (1961–2002) valmis. On alustatud ettevalmistusi "Eesti keele etümoloogilise sõnaraamatu" väljaandmiseks. On selge, et suurteoste ettevalmistamine ja väljaandmine on äärmiselt aja- ja töömahukas ülesanne. See on pidev protsess, mis eeldab riiklikku toetust.

Programmi "Eesti keel ja rahvuslik mälu 2004–2008" raames tuleb jätkata kolme tüüpi krestomaatiliste suurteoste ettevalmistamist ja väljaandmist:

1.1. Tänapäeva eesti keele baassõnastikud

"Eesti kirjakeele sõnaraamatust I–VII" on siiani ilmunud 22 osa. Avaldada on jäänud veel 5 osa. Lisaks nendele ilmub 2007. aastal täiendvihik, mis sisaldab uusi sõnu, tähendusi ja tähendusnihkeid. See on ainus tänapäeva eesti keele sõnaraamat, mis annab põhjalikku teavet sõnade tähenduste kohta.

Pidevat uuendamist ja täiendamist vajab Eesti õigekeelsuse alussõnaraamatu "Eesti keele sõnaraamat (ÕS)" sisu. ÕS 2005 on täiendatud variant 1999. aasta ÕSist, kusjuures arvesse võetakse ka kasutajatelt tulnud märkusi. Kooli-ÕS on vähendatud ja lihtsustatud, kooli spetsiifikat arvestav sõnaraamat, mis samuti vajab edaspidi pidevat täiendamist.

"Eesti-vene sõnaraamat I–V" on kontrastiivuuringute valda kuuluv alusteos, mille kaks esimest köidet ilmusid aastail 1997 ja 2000. Ülejäänud kolm

köidet ilmuvad vastavalt 2003., 2005. ja 2007. aastal.

"Eesti-X-keele sõnastik" on ühtne eesti keele lähtealus tulevaste kakskeelsete eesti-X sõnastike jaoks, mis koostatakse vastete keelest sõltumatult. Sõnastik on elektrooniliselt töödeldav ning toetub Eesti Keele Instituudi akadeemiliste baassõnaraamatute andmestikule ja tekstikorpusele. Andmebaasi saab edaspidi kasutada üheköitelise seletussõnaraamatu alusena. 2003. aastal valmib märksõnaloend, misjärel saab grammatikageneraatori abil poolautomaatselt lisada kogu sõnamuutmisinfo.

1.2. Eesti (kirja)keele ajaloo alased allikapublikatsioonid, ülevaated ja teatmeteosed

Eesti vana kirjakeele alal on tarvis jätkata kirjakeele ajaloos oluliste autorite (H. Stahl, H. Göseken, J. Hornung jt) tekstide ja sõnastike leksika ülevaadete koostamist ja publitseerimist. See on ühtlasi eeltöö vana kirjakeele sõnaraamatu ja eesti keele etümoloogilise sõnaraamatu jaoks. Plaanis on jätkata vanima kirjakeele elektroonilise lauskorpuse koostamist (kuni XVII sajandi keskpaigani) ning asuda koostama miljonisõnalist vana kirjakeele valikkorpust, mis hõlmaks ajavahemikku XVI sajandist kuni XIX sajandi teise pooleni ning pakuks uurijatele materjali kogu tänapäeva kirjakeelele eelnenud perioodi keelekasutuse kohta.

"Eesti keele etümoloogilise sõnaraamatu" väljaandmine on üheks osaks eesti keele ajaloo uurimise projektist, mille sihiks on süstematiseerida materjalid eesti keele sõnade päritolu kohta ja teha need avalikuks Interneti vahendusel.

1.3. Eesti murdetekstide korrastamine, digitaliseerimine ja publitseerimine

Valmiv elektrooniline eesti murrete tekstikorpus on vajalik eesti murrete võrdlevaks uurimiseks. Siiani puuduvad eesti murrete foneetika ja grammatika üldistavad käsitlused, mille tegemist on takistanud just sobiva andmekorpuse puudumine. Elektroonilise murdekorpuse projektiga alustati 1998. aastal.

"Eesti murrete sõnaraamat", mis alustas osadena ilmumist 1994. aastal, jääb ka lähiaastatel eesti dialektoloogia kõige mahukamaks suurtööks.

2. KEELEKORRALDUS JA OSKUSKEEL

Eesti lõimumine Euroopaga ning eesti keelele Euroopa Liidu ametliku keele staatuse andmine tugevdab eesti keele positsioone, kuid esitab eesti keele korrastatusele ja oskuskeelsuse tasemele ka kõrgendatud nõudmisi. Eesti keel peab selles valdkonnas olema oma arendatuselt võrdväärne teiste Euroopa keeltega. Sellega seoses muutub järjest olulisemaks ka eesti üld- ja oskuskeele ning rahvusliku nimepärandi kaitse.

Keelekorralduse ja terminoloogia alane töö peab olema järjepidev. Programmi "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" raames on tugevdatud keelenõustamise süsteemi, tehtud ettevalmistustöid õigekeelsus- ja terminoloogiaalase võrgustiku arendamiseks. Samuti on koostatud ja avaldatud keelekäsiraamatuid.

Programmi "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" prioriteedid on keelenõustamise tagamine Tallinnas ja Tartus, kvaliteetsete keelekasutuskäsiraamatute koostamine ja väljaandmine, keelekorralduse andmebaaside (sh nimeandmebaaside) arendamine, Emakeele Seltsi keeletoimkonna kui kõrgeima keelekorraldusliku otsustuskogu tegevuse toetamine ning uue suunana Eesti Terminoloogiaühingu tegevuse väljaarendamine.

3. EESTI KEELE JA KULTUURI POPULARISEERIMINE NING KEELEHOIAKUTE ARENDAMINE

1. Eesti keele ja kultuuri populariseerimise eesmärgiks on hoida kõrgel eesti keele ja kultuuri staatust ühiskonnas, kindlustada eesti keele kui riigikeele positsioon selle kõigis kasutusvaldkondades. Sellega seoses näeb programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" ette järgmisi tegevusi:

1.1. Eesti keelt ja rahvuskultuuri populariseerivate laia levikuga perioodiliste väljaannete ("Oma keel") toetamine ning keelealaste suurteoste ja -sündmuste laialdasem tutvustamine ajakirjanduses, raadios, televisioonis ja Internetis.

1.2. Sõnastike ja käsiraamatute avalikkusele kättesaadavaks muutmine veebi vahendusel (KeeleWeb) ning eestikeelse veebikeskonna populariseerimine.

1.3. Eesti keelt populariseerivate tele- ja videofilmide, hüpermeediatoodete jms koostamine nii kooliõpilastele, laiemale publikule kui ka välismaalastele.

1.4. Eesti keele alase ja rahvuskultuurilise seltsiliikumise arendamine, eeskätt Emakeele Seltsi töö tõhustamine ja selle sotsiaalse baasi laiendamine.

2. Eesti keele ja kultuuri järjepidevuse tagamisel on olulisel kohal noorsoo keelehoiakute ja identiteedi arendamine. Paraku puudub Eestis noorsoo identiteediarenduse riiklik programm, välja töötamata on identiteediarenduse ressursid, mis suudaksid kvaliteedi ja atraktiivsuse poolest konkureerida globaalse massikultuuri väärtussüsteemiga. Programmi "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" eesmärgiks on tänapäeva nõuetele vastavate identiteediarenduse ressursside loomine, millega seoses tuleb toetada järgmisi tegevusi:

2.1. Identiteediarendusalase tegevuse koordineerimine ja teabevõrgustiku loomine.

2.2. Keelehoiakuid ja identiteeti kinnistavate meetmete (trüki-, televisiooni ja multimeedia toodete, mitmesuguste saateformaatide, ürituste kontseptsioonide) loomine.

2.3. Identiteediarenduse metoodika väljatöötamine, sh identiteeti kinnistavate rituaalide ja tähtpäevade läbiviimiseks ja arendamiseks vajaliku metoodika ja allikmaterjalide (käsiraamatute, tekstikogumike jne) loomine.

2.4. Teabematerjalide ja metoodika väljatöötamine kriitilise meediatarbimise kultiveerimiseks üldiselt ja selle sees keelepruugi probleemide vaatlemiseks.

2. KEELETEHNOLOOGIA

[Kehtetu – RTL 2006, 48, 878 – jõust. 8.06.2006]

3. RAHVUSLIK MÄLU JA IDENTITEET

Eestlaste keeleline ja kultuuriline identiteet on seatud välise surve alla, mistõttu selle säilitamine vajab üha suuremat riiklikku hoolt ja toetust. Rahvus, kes kaotab oma ajaloolis-kultuurilise mälu, kaotab peagi oma identiteedi ja on määratud hääbumisele. Tänapäeva Eestis on identiteedi probleemid eriti aktuaalsed, sest eestlased on arvukuselt üks väiksemaid rahvaid maailmas, kes on suutnud rajada oma kirjakeele ja -kultuuri. Teisalt on Eesti lõpetamas oma teekonda Euroopa Liitu, kus ametlikest avaldustest hoolimata on prognoositav reaalne oht väikerahvaste rahvusliku (keelelise, kultuurilise) identiteedi säilimisele.

Programmi "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" keskseks tähelepanusuunaks peab jääma rahvusliku tähtsusega krestomaatiliste suurteoste ettevalmistamine ja publitseerimine. Siia kuuluvad eesti folkloori akadeemilised fundamentaalväljaanded, Eesti kultuuritegelaste käsikirjaline pärand, rahvusliku tähtsusega ülevaated, leksikonid, teatmeteosed. Teine jätkuv suund on eesti kultuuri populariseerimine elektroonilistel andmekandjatel. Teisalt tuleb algatada suure ajaloolise ja teoreetilise üldistusvõimega ülevaadete koostamist Eesti kultuurist, mis suudaksid koondada mitmete uurimisrühmade jõupingutused ning integreerida ja sünteesida selle paljusid vorme ja aspekte. Ükski kultuur pole arenenud rahvuslikus vaakumis. Eestikeelne kultuur oli pikka aega baltisaksa kultuuri eestikeelne osa ja kuni vähemalt XIX sajandi lõpuni oli Eesti kultuurimälu kakskeelne. Niisiis on baltisaksa kultuuri uurimine Eesti kultuurimälu süvakihtides orienteerumiseks hädavajalik. Lähiminevikus on eesti keel ja kultuur olnud mõjutatud ka vene (ja) nõukogude kultuurist. Üldistavat publikatsiooni vajab Siberis ja mujal paiknevate Eesti asunduste kultuuri kohta kogunenud rikkalik andmestik. Kolmandaks, Eesti lähiajaloost ja kaasajast on võimalik saada detailsem ja lähiperspektiivsem pilt, kogudes ajalooja kultuurisündmusi pealt näinud ja ajaloolistes olustikes vahetult elanud inimeste mälestusi, eestlaste ja teiste eestimaalaste endi käega kirja pandud elulugusid, vahetuid teateid argikultuuri protsessidest üldse.

Neist kaalutlustest lähtuvalt on otstarbekas struktureerida moodul "Rahvuslik mälu ja identiteet" detailsemate ülesannete plaanis järgmiselt.

1. RAHVUSLIKU KRESTOMAATILISE TÄHTSUSEGA ÜLEVAATED, LEKSIKONID, TEATMETEOSED EESTI KULTUURI KOHTA

1. On küpsenud aeg Eesti kultuuri üldistava arenguloolise ja kaasaegse käsitluse katseteks, mille tule-

miteks võiksid olla eelkõige kaks kapitaalset koguteost:

1.1. Koguteos Eesti kultuuri allikatest XIII–XIX sajandil, mis annaks ülevaate kultuuriliste protsesside dünaamikast ja ajaloolisest arengust kakskeelses Balti ruumis.

1.2. Koguteos XX sajandi Eesti kultuurist, mille eesmärgiks on luua tervikkäsitlus moodsa eesti kultuuri tekkest XX sajandil ja arengust kuni sajandi lõpuni, mis annaks pildi Eesti materiaalsest ja vaimsest kultuurist nii selle üksikute alade (kirjandus, kunst, teadus jne) lõikes kui ka kontseptuaalsetes ristlõigetes, võttes arvesse ka arenguseoseid XX sajandi maailmakultuuriga.

2. On tarvis tagada mitmeköitelise "Eesti teaduse biograafilise leksikoni" jätkamine ning paratamatult on vajalik leksikoni jätkuköiteid ettevalmistava meeskonna noorendamine.

3. On tekkinud vajadus ammendava rahvateadusliku leksikoni järele, mis kataks mitte üksnes põhiosa eesti empiirikast nagu senised sõnastikud, vaid annaks ka esindusliku valiku kaasaegse folkloristika, etnoloogia, kultuur- ja sotsiaalantropoloogia mõistestikust, pakkudes vajadusel ka uusi eestikeelseid terminivasteid.

2. EESTI FOLKLOORI FUNDAMENTAALVÄLJAANDED JA FOLKLOORI TUTVUSTAMINE ELEKTROONILISTEL ANDMEKANDJATEL

1. Sarjas "*Monumenta Estoniae Antiquae*" publitseeritavad folkloorsed alliktekstid koos juurdekuuluvate teaduslike ülevaadete, kommentaaride, registrite ja muuga kuuluvad eesti kultuuri krestomaatiliste suurteoste hulka. Sarja allseeriatest on töös või käivitamisel järgmised:

1.1. Regilaulude kihelkondlik väljaanne "Vana Kannel": hetkel on teoksil kuus köidet (kaks neist lõppjärgus). Soome Kirjanduse Seltsi ja Eesti Kirjandusmuuseumi vahel 2003. aastal käivitunud rahvusvaheline koostööprojekt, mille sihiks on eesti regilaulude digitaliseerimine ja liitmine läänemeresoome runode ühisandmebaasi, tõotab radikaalselt tõsta ka "Vana Kandle" tulevaste köidete ilmumiskiirust.

1.2. Eesti muistendite allsari: lõpetamisel on lendvapärimuse ja metshaldja köide, ettevalmistusjärgus veel mitmete muistenditeemade publikatsioonid.

1.3. Eesti lühivormide allsarjad: ettevalmistamisel on eesti kõnekäändude ja fraseologismide publikatsioon.

1.4. Oleks mõttekas käivitada ka eesti muinasjuttude seeria: muinasjuttude ühe alaliigi – imejuttude – osas on tehtud mainitav hulk tekstoloogilist ja teoreetilist eeltööd.

2. Kõigi uuemate Monumenta-sarja üllitiste kõrvalsaadusena tekivad või on muude projektide raames rajatud ulatuslikud elektroonilised tekstikorpused ja andmebaasid. Rahvakultuuri populariseeriv suund peab programmi "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" toel jätkuma ka edaspidi.

3. LÄHIMINEVIKU NING KAASAJA KIRJALIK KULTUURIPÄRAND RAHVUSLIKU MÄLU JA IDENTITEEDI KANDJANA

Programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" toetab Eesti humanitaarteaduslike asutuste tegevust kolmel põhitasandil:

1. Kõrgkultuuriline tasand: Eesti kõrgkultuuri loomises osalenud ja osalevate isikute ja organisatsioonide (J. Semper, J. Barbarus, Õpetatud Eesti Selts jt) käsikirjalise pärandi jätkuv kogumine, hooldamine ja teaduslik mõtestamine nendeaegses ja tänapäevases ühiskondlik-kultuurilises kontekstis.

2. Rahva- ja argikultuuriline tasand: "suuline ajalugu" ja muu pärimuslik pärand identiteedi kandjana. Praeguseks on ära tehtud suur töö nn Eesti elulugude ja tavainimeste mälestuste kogumise, süstematiseerimise, publitseerimise ja esialgse analüüsi alal. Taolise empiirika kogumist, süstematiseerimist ja uurimist on tarvis jätkata. Samuti tuleb jätkata selle ainese tutvustamist "Eesti elulugude" jätkuköidete, elektrooniliste andmebaaside, antoloogiate jm vormis.

3. Institutsionaalne tasand: massimeedia koht ja tähendus maailmapildi kujundajana ja mälu säilitajana/lõhkujana XIX ja XX sajandil. Tuleb tõhustada töid ajakirjanduse retrospektiivse analüütilise bibliograafia koostamiseks ning alustada sellega liide-

tavate metaandmebaaside koostamist. Ajakirjanduse uurimine on põrkunud ka tehnilistele probleemidele: õhukesele ja happelisele paberile trükitud perioodilised väljaanded on hävimisohtlikus olukorras ning neist on vaja valmistada digitaalsed kasutuskoopiad.

4. PROGRAMMI FINANTSEERIMINE

Riikliku programmi "Eesti keel ja rahvuslik mälu (2004–2008)" finantseerimisvajadus
(tuhandetes kroonides)

Moodul / Aasta	2004	2005	2006	2007	2008
1. Eesti keel	2985	4400	4400	5600	6800
sh sõnaraamatud	1900	2400	2400	3150	3900
sh populariseerimine ja keelehoiakute arendamine	285	900	900	900	900
2. Keeletehnoloogia	1900	2300	[kehtetud – RTL 2006, 48, 878 – jõust. 8.06.2006]		
3. Rahvuslik mälu	1900	3300	3200	4200	5200
Kokku	6785	10000	7600	9800	12000

[RTL 2006, 48, 878 – jõust. 8.06.2006]

Programmi juhtkomitee võib igal aastal vastavalt vajadusele moodulite mahtu muuta.